

Иқрор
Муҳаммад Солих

Муҳаммад Солиҳ

ИҚРОР

(Мақолалар)

II

2013

ЁШЛАРГА БАҒИШЛОВ

Мухтарам дўстларим, озодлик хаёлларнинг энг гўзалидир, орзуларнинг энг юксагидир. Бу хаёл ва бу орзу сиз учун яратилгандир.

Сизларни ватан учун ўлишга чақираётганим йўқ, ватан учун яшашга даъват қиляпман. Ватан учун яшамоқ — унинг учун ўлмоқдан кўркмасликдир.

Кўркувдан қутулишнинг йўли битта: яратганга инонмоқ, ватанни севмак ва ҳар иккисига хизмат этмоқ. Бу хизмат билан машғул инсоннинг кўркувга фурсати қолмайди.

Бу китобни сизларга бағишламоқдаман, чунки уни ҳадиксирамай ўқиши мумкин бўлган муҳтамал кишилар сиз бўлажаксиз. Ёши улуғларга бу китоб телба романтизм маҳсулоти бўлиб кўриниши мумкин, аммо сизга бундай кўринмаяжак, чунки сизлар хаёлпарастсизлар. Бунга сизнинг ёшингиз мусоид ва албатта, ақлингиз мусоиддир.

Хурриятни хаёл қилинг, иншооллоҳ, хаёлингиз ҳақиқатга айланажакдир. Ёшлигингизни, кучингизни ва ақлингизни моддий дунёга таслим этмангиз, уларни иймон, ватан ва миллат хуррияти учун харжлангиз.

Бу китобдаги мақолаларнинг баъзилари қувғинда ёзилди ва улардаги ғализликлар учун узр сўрайман. Бу ёзувларда муқим бир адабий стил йўқ, чунки каминанинг ҳаётида муқимлик бўлмади. Бу ёзувлар нотекис, чунки юрилган йўл шундай эди. Бу ёзувлардан гўзаллик қутманг, чунки булар ўз қаламини синдириб қўйган бир қаламкашнинг ёзувларидир. Зотан, бундан роппа-роса йигирма йил аввал камина шундай орзу қилар эди:

*Гоҳо қувонч қирар юракка:
Менда ахир имкон бор ҳали
“Шеър — севги”, деб алдамасликка
Озодликни севган инсонни!
Бисотимда имкон бор, ахир —
Қаламни синдириш имкони!*

1975. (“Бешинчи фасл” китоби. Тошкент, 1977)

Оллоҳ буюк, нимани ният қилсанг, беради. Биз етмишинчи йилларда шоир Рауф Парфи билан: “Бир куни уйғонсанг-да, бугун Тошкент аҳолиси ўзбекча гаплашаётганини кўрсанг! Ҳамма ҳар ерда ўзбекча гаплашаётган бўлса!”, дея орзу қилардик. Бугун Оллоҳ тилагимизни берди, Тошкентда ҳамма, ҳатто раҳбаримиз ҳам ўзбекча гаплашаётти.

Аммо ўзбекча гапириши таъқиқланган яна биз қолдик.

Бугун куйдирилаётган китобларимиз, газеталаримизнинг ҳаммаси ўзбекча ёзилгандир. Биз энди яна орзу қилаёпмиз: “Бир куни уйғонсак-да...”

Дарвоқе, бир куни уйғонсак, Оллоҳ бизга ёрдам этажакдир.

Муҳими — УЙҒОНИШ!

Муҳаммад СОЛИХ

1995 йил, ноябр

УКАМГА ХАТ

Ука, менинг бу гапдонлигимни кечирасан деган умиддаман. Одам маслаҳат тинглашга қанчалик зор бўлса, маслаҳат беришга шунчалик ишқибоздир. Мен ҳам акамдан сўкиш эшитиб, сенга маслаҳат берайман.

Сенга ўхшаган китобхон болалар Ўзбекистонда жуда кўп бўлган, ҳозир ундан ҳам кўп.

Шунинг учун хатимни ҳикоядан бошламоқчиман...

Уруш йилларида сенинг тенгдошларинг ҳам ўқиб, ҳам далада ишлашга мажбур бўлган. Пахта билан бирга ўсишган. Жисмоний ишга ярамаганлари катталарга чой қайнатиб берарди. Ундан кичикроқлари эса, қишлоққа хат ташиган. Оқ ва қора хатларни (шу мавзуда ёзувчи Одил Ёкубовнинг “Яхшилик” деб номланган ҳикояси бор. Ўқимаган бўлсанг, албатта топиб ўқи). Бу болалар адресларни ҳижжалаб ўқиб савод чиқарган.

Ўшалардан бири ширинликдан кўра, китобга ўчроқ эди. Бундан онаси хурсанд бўлса, отаси норози бўлган. Чунки, она болага ширинлик топиб беришдай оғир вазифадан қутулган бўлса,

отаси китоб учун пул беришга мажбур эди. Уруш қишлоқда ҳам урушлигини қилган.

Яхшиямки, боланинг бахтига, колхоз идорасига жойлашган кутубхона бор эди. Отаси пул бермаганида, у яхши кўрган китобларини ўша ердан олиб, қайта ўқиб чиқарди.

Боланинг ғалати одати бор эди: китоб ўқиётганида кимдир кузатиб турса, жон-пони чиқиб кетар, гўё унинг овқат еётганини томоша қилишаётганидек хафа бўларди. Аксига олиб, кичкина сингиси китобдаги суратларни севар, акаси китобни очган заҳоти унинг тепасида туриб оларди. Мабодо, китоб суратсиз бўлса, қизалоқ шовқин кўтариб, онасига шикоят қиларди: “Анавини қаранг, яна суратсиз китоб опкелибди”, деб йиғларди.

Болага суратли китоблар ёқмаса, нима қилсин. Китобдаги ҳар қандай сурат унга халақит берарди. Боланинг тасаввури “фалон қахрамон мунақа” деса, сурат ўжарларча қотиб: “Йўқ, мана бундай”, — деб кўзига қадалиб тураверарди. Суратларнинг бу хусусияти боланинг асабини кўзгар, у иложи борича суратга қарамасликка ҳаракат қилар ва ҳатто уларни йиртиб олиб, сингилчасига берарди.

Қизалоқнинг жанжалидан кўрққан бола, ҳамма уйкуга кетганидан сўнг китоб ўқишни одат қилди. Бир куни, хона совуқ эмасми, телпак кийиб олиб, китоб устида мудраб кетди. Китоб билан ёнма-ён турган чироқдан телпагига ўт кетиб, уй ёниб кетишига сал қолди. Шу воқеадан сўнг болага кечалари китоб ўқишни ман қилиб қўйишди. Китоб ёниб кетганми, йўқми, бунинг тафсилотини ҳеч ким билмайди. Аммо ёнғин ўша бола онгида ҳозир ҳам ўчмаган.

Қиссадан ҳисса шуки, сен тунда китоб ўқиётиб, ҳеч маҳал мудрай кўрма — ёнғин чиқиши мумкин. Ўша бола китобни севарди, аммо унинг танидаги чарчоқ хоинлик қилди. Чарчоқ мажбурий локайдликни — уйқуни келтириб чиқаради.

Суратсиз китоблар эмас, ғоясиз китоблар китобхонни шундай ухлатиб қўяди. “Ғоявий бузуқ китобларни ўқима”, деб ўқитувчиларинг тўғри уқтирган. Мен сенга: “Ғоясиз китобларни ҳам ўқима”, деб маслаҳат бераман.

1977

КЎЗИ ТИЙРАН ДАРД

1. АДАШГАН ОДАМ

Дарахтлар тепангда залворли чайқалади. Бахайбат эман тишларини дев каби гичирлатади. Бойкушнинг қорачиқлари совук ялтирайди. Қандайдир юлдуз япроқлар орасидан мўралаб, қулоқни кар қилгудек чинкиради...

Ўрмонда адашиб қолдингми, дарахтга суяниб ўтирган одам? Йўлга чиқаётиб, озик-овқат билан жасоратни ҳам етарли олиб чиққанмидинг ўзи? Кўксингни кавлаб кўр, бир бурда қолгандир, балки.

Адашган одам ўрнидан туради. Ўша суяниб ўтирган дарахтига йўлни белгиловчи чизик тортмоқчи бўлиб энгашади. Лекин ҳайрон бўлади. Кимдир ундан аввал дарахтга белги қўйиб кетибди-ку! Белги эски эмас, ундан ҳали ҳам шира томиб турибди. У бор-йўғи, ўн аср мукаддам ўйилган...

У изтиробнинг ягона кўзи, у тажрибанинг қолиб кетган яраси. У энди сенинг ҳам яранг, ҳозиргина дарахтга суяниб ўтирган одам!

Афоризмлар — тажрибанинг сурьатларидир. Шунинг учун ҳам уларни ёдлаб ақлли бўлиш қийин. Бир жумлани ўйиб қолдириш учун инсон бутун умр яшаши мумкин.

Сен эса, адашиб қолаёзган одам, шу билан бахтлисанки, бу жумлани ЯШАДИНГ!

Афоризмлар шафқатсиз билимнинг сурьатларидир: шоир эртақ қаҳрамониға ўхшаб кулади — кулгиси гулдастага айланиб, қўйнимизни тўлдиради. Шоир эртақ қаҳрамониға ўхшаб йиғлайди — кўз ёши гавҳарга айланиб кафтимизга томади.

Афоризмлар — изтиробнинг ҳар хил ҳолатдаги сурьатларидир. Ҳатто қувонч ҳам изтироб.

Бирорта ёзувчи, бирорта шоир шу кунгача изтиробни тўқиб чиқаролмади. Ўйлаб чиқишга уринганлари ҳам яшин тезлигида фош бўлди, шармисор бўлди; уларнинг изтироб деб чекаётгани оддий тамаки эканлигини дунё кўрди.

Бирорта ёзувчи, бирорта шоир изтиробни ўйлаб чиқармади. Аксинча, изтироб уларни ўйлаб чиқарди. Ҳақиқий шоирларнинг барчаси — миллионлаб одамлар ичидан ИЗТИРОБ танлаб олган

буюк куллардир. Кўзи тийран бу дард – шафқатсиз ижод – энг соғлом юракларни танлайди, ўзига бўйсундиради.

Ҳар қандай адабиёт ўша соғлом юракларни кутиб яшайди. Бу юрак эгаси тоғлар пинжига яширинган узоқ овулдан келиши мумкин, у водийдан – салқин шамоллар, тилла ўриқлар маконидан келиб қолса, ажабмас. У тупроғи кўпчиган, шўр воҳадан келиши мумкин.

У ... сиз кутмаган жойдан келади.

Шунда сиз уни туғилган қишлоғидан шаҳарга “қочиб” келгани учун худбинликда айбласангиз, бу шаккоклик бўлади – у шаҳарга қишлоғини соғиниш учун келади, меҳнатдан қочиб эмас, меҳнат имкониятини ахтариб келади, ёзиш учун: қишлоқ ва қишлоқ одамлари, шаҳар ва шаҳар одамлари ҳақида тўғри, самимий ёзиш учун келади.

Жамоа тугул, ўз дўстларига ҳам яхши таниш бўлмаган, яширин шеър ёзиб юрган бу йигит ўттизинчи, қирқинчи, эллигинчи йилларда очилмай қолган барча чечакларнинг бугун очилишига такводорларча ишонади.

Бир пайтлар эркак одам ўзининг қадоқ қафтларидан, дағал бармоқларидан уялмас, ҳатто зимдан фахрланар эди. Бугун далада суяги қотган ёш ёзувчи “зиёлилар” даврасида ўз кўлларини яшириб ўтиради – ўз шеърларининг дағаллигидан андиша қилади.

Бу шеърларни қандайдир нозиктаъб танқидчига узатар экан, шеърлар унинг кўлини тирнаб қўймасмикан, деб хавотир олади.

Йўқ, бу кўрқоклик эмас.

Бу “кусур” ўша йигитнинг юраги соғлом эканлигидан яна бир мужда.

Шеър дардида бир-икки кўйлак йиртган дўстим! Бир куни сиз ўқиган шеърга аталган қарсақлар тиниб улгурмасдан, ўша йигит ҳали минбарга чиқиб: “Пахта ҳақида бунақа ёзиш керак эмас!” – дея хитоб қилади, сизни қишлоқ ҳаётини билмасликда, “академикликда” айблайти ва ўзининг шеърини ўқиб беради.

Сиз шунда, олижаноб қалбингиз кўмагида унга тан берасиз, қарсақ чаласиз.

Шеър йўлида бир-икки кўйлак йиртган дўстим! Агар бу шаҳарнинг қадимги қалъаларниқига ўхшаган дарвозаси бўлса эди, сиз ўша йигит билан дарвоза олдида, шубҳасиз, учрашар эдингиз: учрашув сиз шаҳардан чиқиб кетаётганда, у эса, кираётганда юз

берган бўлади. Чунки сизни “шаҳардан бош олиб кетиш керак”, деган даҳрий хаёл анчадан бери безовта қилади.

Сиз кенгроқ бўлмоқчисиз... Ёзганларингиз ўзингизга ёқмайди. “Бошни олиб кетиш керак!”

Лекин у шунчалик чўян, шунчалар зил-замбил, таъсири яхшидан кўра, ёмон фикрлар – ёлғизлик ва сукунат изидан кувиш каби туманли, яхши англамаган фикрлар билан тўла бош.

Бунақа бошни олиб кетиш қийин.

Шаҳардан бутунлай кетиш мумкин. Бундан осони йўқ. Лекин бошни олиб кетиб бўлмайди. Санъатга, адабиётга яқин бўлган ҳар бир одамнинг боши шаҳарда муқаррар қолиб кетаверади.

Аммо гап бунда эмас. Гап ўша йигитни шаҳарга бошлаб келган, сизга эса, шаҳарни тор қилиб қўйган дард – ижод изтиробидадир. Барча зиддиятларга сабаб – ўша дард.

2. ИККИ ҚУТБ

... Мен ўнг ёнимга ўгирилиб, хайрон қарайман: шеърятнинг темир қонуни йўқ, йигирманчи аср барча булбулларни ковуриб еди, гулларни эса, чопиб ташлади, деб ким айтди. Ким у, осмонни нейлонга ўхшатган даҳрий?

Юлдузларни куйлаш эскирди, деб бақираётган ким ўзи?

*Чироқлар ўзгадир. Парвоналар йўқ,
Дарахтларнинг шохи – оддий бир илмоқ.
Баъзан қорин очдир, лекин кўнгли тўқ -
Ҳали ҳам бахт эрур, ахир севилмоқ...*

деб ўзига далда бераётган тушкун оптимист сенми?

*Чироқ ўзга. Лекин парвона яшар,
Дарахтнинг шохлари эмасдир илмоқ,
Севилмоқ бахт бўлган доим, ҳамиша,
Бугун ондин кўпроқ бахтдир севилмоқ!*

Агар шунга ишонмасанг, қаламни беҳуда қийнама. Агар шунга ишонмасанг, сўзларга буйруқ беришга ҳаққинг йўқ. Сен оқшомлар ўтириб, учбурчак нокларни чизган буюк рассомдан хайратланасан, завқланасан. Ўрнингдан туриб кетасан. Бўёқлар

муסיқасини тинглашга қодирлигиндан қувонасан. Лекин, ўша рассомнинг санъатга олиб кирган янгилиги фақат учбурчак эмас, нок ҳам эканлигини ўйламайсан.

Бу машҳур нок учбурчак шаклига кирмасдан олдин ҳам мавжуд эди, бор эди...

Фақат шакл... Ажойиб шакл...

Агар шунга ишонмасанг, йигирманчи аср кўчасига чикма, уни тан олмай қўяқол. Агар шундай бўлса, телевизор дарчасидан бақрайиб: “Бизнинг авлод шеъриятга янгилик олиб келди”, деганларинг ғирт ёлгон!..

Ўрнимдан тураман. Кўчага чиқаман. Дунё ғала-ғовурига хайрихоҳлик билан кулоқ солиб турган ҳайкал ёнига бораман. Унинг бошидаги шарқона назокат билан ўралган салла мени довдиратиб қўяди. Унинг кўзидаги асрлар теранлиги мени ўз гирдобига тортади. Бу улуғвор соқолнинг ҳали бир туки ҳам тушмаган.

Йўқ, сиз ҳайкал эмассиз. Ҳайкал. Сиз бу элда оғизма-оғиз, қалбма-қалб юрибсиз. Ҳайкални куйлаб бўлмайдди, сиз эса қўшиқсиз. Бигта ҳофизнинг бўғзига сиғмайдиган улкан қўшиқсиз. Шунинг учун ҳам сизни бутун халқ айтади. Мен сизнинг олдингизга уялиш учун келдим, ҳаяжонга тушмоқ учун келдим, ниҳоят, сиз билан фахрланиш учун шу ердан: мен сизга таъзим қиламан, улуғ Муйсафид.

Мен фақат таъзим қилишга иложим борлиги, тириклигим билан бахтиёрман, холос.

Сиз эса, буюксиз. Ҳеч кимга таъзим этмаслик – сизнинг бахтингиз. Менинг омадим шундаки, мен Сиздан кейин туғилдим. Сизнинг саодатингиз мазмуни – мендан кейин ҳам яшайверасиз.

... Улуғ муйсафиднинг пойини манглайимга теккизаман, ортимга қайтаман. Юзимга ўз тарсақимнинг зарби, манглайимда илоҳий либоснинг гарди – изимга қайтаман. Лекин ҳозирги ўйлаган нарсаларимга деярли ёт бўлган хаёллар мени безовта қила бошлайди.

Энди мен ўгирилиб, чап томонга қарайман: ким у, шеъриятнинг қонуни темир, деб айтган? Коинот ўлчови фақат мана шунда, деб туриб олган қайсар – ким? Шеър қофиялар билан кулфланган тўрт бурчак қаср, деб ким айтди?

Бугунги шеърият нима ўзи? "... Бугунги шеърият ҳижжалаб ўқиладиган, тишга ёнғоқдай қаттиқ тегадиган мураккаб бўлиши керак", деган фикрга мутлақо қўшилмайман. Лекин шеър уни ҳижжалаб ўқийдиган ўқувчи олдида кечирим ҳам сўрамасин. Шеърият диди ўргача китобхонга ҳам, диди юксак китобхонга ҳам мўлжаллаб ёзилмайди. Ҳақиқий шеър тушунарли бўлиши учун ўз чўққисидан тушиб юрмайди. Ўқувчининг ўзи чиқсин.

Бугунги шеърият мушоҳада экспрессивлигини талаб қилади. Экспрессия тушунчаси оддий "ҳатлаб ўтиш" деган гап эмас, балки, ўша хатлаб ўтилган масофани йўл-йўлакай тасвирлаб кетишга улгуришдир.

Бугунги шеърнинг сўзлари бир-бирининг эркига раҳна солмасин, ҳар бири мустақил жарангласин. Шундагина улар шоир қурган уйда ҳамжиҳат яшайди, бир-бирини севади, демак, уларни ҳеч ким ажрата олмайди. Шундагина шоир "кулди" сўзини ёзмай кулгини, "йиғлади" сўзини ёзмай кўзёшни тасвирлаши мумкин...

Мен нутқимни давом эттирмакчи эдим-у, бир андиша тилимни боғлаб қўйди: "Ахир сен санаган хислатлар Навоий даврида ҳам, ундан олдин ҳам, шеъриятнинг мезони эди-ку? Фақат ҳозир бу фазилатлар ҳар бир халқ тилида ҳар хил ифодаланади, ҳатто оқимларга бўлиниб, биров реализм деса, иккинчиси экспрессионизм ёки сюрреализм дейди. Аслида ўша "изм"лардан тирик чиққан ҳақиқий шеърлар яшаб қолаверади. Сен бўлса, кашфиёт қилиб ўтирибсан".

Ҳар ҳолда, юқоридаги узук-юлуқ гаплардан "шеърият тарихида янгилик бўлмаган экан-да", деган хулоса чиқаришдан қўркиб, ўзимни оқлайман. "Ҳақиқий шеърлар ҳамиша янги", деган ҳикмат бор. Қолаверса, юқорида айтилган шеъриятдаги тарихий консерватизм – энг олижаноб фазилатдир. Олижанобликнинг эса янги-эскиси бўлмайди.

Кенг маънодаги янги шеърлар "эскилар" даврасига бир неча бор тушиб, нотаниш меҳмон сингари анчагача жим ўтиради, одоб сақлайди, лекин, мулоқот муқаррардир.

Дейлик, бундан ўн беш йил олдин ёзилган янги шеър яқинда тилга кирди, ўқувчи билангина эмас, "эски" шеърлар билан суҳбатлаша бошлади. Бу шеърни танқидчимиз (Иброҳим Гафуров назарда тутиляпти.Ред) газета саҳифасида моҳирона таҳлил қилиб берди.

Мен ўқувчи сифатида унинг истеъдодига таҳсин айтсам, бошқа томондан, унинг шеърят учун самимий куйинишига шубҳа қиламан: “Нега бу тақриз ўн беш йил аввал ёзилмади, шеър босилган эди-ку?”

Шеър танқидчисиз тушунилмайди, демоқчи эмасман, аммо танқидчи янги шеър билан эскисининг ўртасида ўн беш йил ломлим демай ўтириб, тўсатдан: “Танишинлар!” – деб қолса, унинг самимийлигига шубҳа пайдо бўлади. Тўғри, шеър адабиётда ҳодиса бўлолмайди, лекин ҳодисани шундай шеърларнинг маълум ва номаълум лашкари содир қилади.

III. ҚИЗАРМОҚ БАХТИ

Сухбатдошинг сенга қарама-қарши ўтирибди. У гапирар экан, ўртангизда бирор нарса бўлса яхши, май шишасими, тамаки кутисими – сени шишанинг пўкагини ўйнаб ёки кутини чертиб, сухбатдошингнинг кўзига қарашдай бир азобдан халос бўлишинг мумкин.

Борди-ю ҳеч нарса бўлмасачи? У холда сен қаршингда ўтирган кишининг юзига тикилиб ўтиришга маҳкумсан, шунда сен психологнинг “Тик қараш учун сухбатдошининг қошлари ўртасига тикил”, қабилида маслаҳатлари ҳам ёрдам беролмайди.

Кўпинча бу эҳтиёткорлик фақат сенинг носамимий тингловчи эканлигиндан эмас, балки, сўзлаётган кишининг самимийлигига шубҳа қилишдан ҳам келиб чиқади. Сен бошингни номаълум мавжудот уясига тикиб, тортиб ололмай ўтирган шўрлик сингари, юзингни қаршингда ўтирган киши юзига ботириб, ноилож ўтираверасан.

Мен дўстлар даврасида бу эҳтиёткорликка унча зарурат сезмайман. Чунки, уларнинг аксарияти самимий гапиришади, жуда бўлмаса, ўртамизда май шишаси ёки тамаки кутисига ўхшаш майда-чуйдалар доимо хизматда туради.

Бу эҳтиёткорлик кўпроқ шеър ўқиётганда мени безовта қилади. Одамнинг юзи иссиқ, лекин шеър юзи ҳам совуқ эмас. Шеър билан ўқувчи ўртасида сухбатдошларникига нисбатан кўпроқ самимийлик бўлмаса ёмон.

Яқинда дўстларимдан бирининг китобини ўқиётиб, мутолаа давомида бирорга шеърнинг юзига тик қарай олмадим: “Бу гапларни “сарбаст” да эмас, “бармоқ” да айтса ҳам бўлади-ку”, деган

фикр мени тинч кўймади. “Куз келди, турналар жимгина учиб кетишди”,– деган бир жумлани минбардан туриб бақиршишни ақлимга сиғдирилмайман.

Бу воқеа иккинчи бир ҳолатни эсга солди.

Дўстим мени учоққа (самолётга) кузатиб кўйиши керак эди. Эргалаб учрашдик. Саломлашдик. Унинг саломида шундай сокинлик ва самимийлик бор эдики, мен йиғлаб юборай дебман. Бу овоз фақат тонг учун яратилган овоз эди.

Кейин у такси тўхтатиш учун хай-хайлаб чопди, бақирди, нимадир деб ўзича ғулдиради. Мен уни танисмай қолдим: унинг ҳақиқий овози қаёққадир ғойиб бўлган эди...

Шоир дўстимнинг бунисидан фарқи шуки, у саломни таксичига бақиргандай беради.

Баъзан одамда ғалати ҳиссиётлар пайдо бўлади. Тасаввур қил: сен хонангда ёлғизсан. Ухлашга чоғланиб ечиндинг, шу пайт, ҳеч қутилмаганда, яқин бир кишингни эслайсан, у кўзинг олдига келар экан, беихтиёр танангни ёпасан. Бу – инсондаги энг олижаноб туйғу – ўзгалар мақтовига муҳтож бўлмаган ички ибодир. Ҳақиқий шоир ёзар экан, ўша туйғуни бошдан кечиради, ёлғонни ёзса, йиртиб ташлайди.

Баландпарвоз шеърларни ўқиб, қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоннинг: “Миллий маданият, миллий адабиёт” сўзларини айтиб бўлгандан сўнг, қон тупурган одамни кам учратасан”, – деган аччиқ иқрори эсимга тушади.

“Кимда қизариш қобилияти бўлса, унга ишониш мумкин”, деган экан франсуз шоири.

1977

ОҚ КЎЙЛАКЛАР

Йигирма йилдирки, менинг дидимга оқ кўйлак қайта-қайта мос тушаверади. Оқ ранг – менинг заифлигим, менинг ўжарлигим. Ҳаёт баъзан мени бошқа рангдаги кўйлак кийишга мажбур этади, лекин мен каби кимсалар ўша кўйлақда ҳам ўзини оқ кўйлақдагидай ҳис этмаса, уни киймай қўя қолади.

Бундан йигирма йил аввал пахтани машинада теришга қарши бўлган раисни “консерватор” деб аташарди. Мен бўлса, ҳозир ҳам ўз шеърларимни машинкадан кўра, кўлда теришни яхши кўраман.

Яқин дўстларимдан бири менга: “Тилинг қашшоқ”, деб айб кўйди. Ҳаққоний айб: у менинг кичкина китобчамдан ўндан ортик “титроқ” сўзини учратиб, хафа бўлибди.

Иккинчи дўстим менинг тарафимни олиб: “У қашшоқ, шунинг учун ҳам ҳар бир сўзини ўз ўрнида сарф қилишга мажбур”, деган гапни айтди. Мен уларга: “Ўзимга хиёнат қилмайдиган, вафодор сўзларни ишлатишга ҳаракат қиламан, ҳолос, вафодорлар эса, ҳамиша ҳам кўп бўлавермайди”, деб жавоб қилмоқчи эдим, аммо бу фикрнинг ҳам собитлигига шубҳа уйғонди.

Ҳолбуки, ўша титроққа ўхшаган сўзлар, бор-йўғи, менинг оқ кўйлақларим эди. Шунингдек, мен мусиқа “жабҳа”сида ҳам колоқман, йигирма йилдирки, хиргойи қилсам, доимо битта қўшиқ – “Хоразм сегоҳи”ни айтаман. Жўраларнинг “Ҳадеб битта қартани айлантираверадими!” – қабалидаги писандалари ҳам қор қилмайди. Таниш зинапоялардан ҳар куни эргалаб тушиб, кечкурун яна кўтарилган каби, мен ўша қўшиқни хиргойи қилсам, қўшиқнинг авжи ёки пастида зерикмай кўтарилиб-тушиб юравераман.

Гапнинг рости, бу кўйлақ – қолган кўйлақларим ичида энг оқи. Баъзан уни ҳеч ким йўқлигида кийиб олиб, роса яйрайман. Мен уни хиргойи қилиб ўтирмайман, балки бор овоз билан айтаман. Овозим дағал, ғадир-будир қишлоқ йўли сингари узок-узокларга чўзилади. Бу йўл устида ўзимни, танамни сокин учаётган бургутдай ҳис қила бошлайман.

Эгнимда бошқа кўйлақ бўлса, мен ўзимни камтар ёки мулойим, ҳатто ажойиб одам ҳис қилишим мумкин. Аммо “бургут хиссиёти”ни туғдирадиган кўйлақ битта – кейинги кўйлагим...

Илгари фасллар ичида баҳорни яхши кўрардим. Лекин унга бирор марта севги изҳор қилган эмасман. Яширин шеърлар бағишладим-у, лекин ўзим тан олмадим. Чунки у ҳаддан ташқари ўйинқароқ, борингки, беқарор қиз эди. Мен – тортинчоқ кимса, ундан ҳадик олардим, устимдан кулади, деб кўрқардим. Шундай қилиб, севгим изҳор этилмаганча қолиб кетди. Баҳор менинг яшил кўйлагим эди, энги калта яшил кўйлагим.

Энди йигирма йилдирки, кузни севаман. Китобдаги “титроқ” сўзининг кўплигига ҳам куз айбдор.

Эркак бир қадар худбин мавжудотдир. Эркак киши аёлнинг уддабуронлигига қойил қолса бас, унинг мардлигини кечира олмайди. У аёлни ҳимоя қилгиси келади. У ҳимоя қилишга муҳтож бир одам. Шу маънода, куз ниҳоятда заиф, заифа – унинг бутун сиймосидан илтижо ёғилиб туради. Унинг барча дарахтлари, жами кўкатлари ва мевалари мендан ёрдам сўрайди, мен эса жон деб ёрдам бераман – мен уни севаман.

Менинг оқ кўйлагим – сариқ куз.

Ёки: Жуда кўп шоирларнинг авлодларга ёзган мактубларини ўқиб, ҳеч қачон авлодлар олдида ноз қилмасликка қасам ичдим. Бошимни дўстим силамаса, мен унинг набирасига “сила” деб айтиш кўлимдан келмаслигини англадим. Авлодларнинг олқишидан дўстимнинг муштини афзал кўрдим. Унинг ўзини севмай, набирасини кўтариб юриш носамимийлик эмасми?

Бу – менинг навбатдаги оқ кўйлагим.

Ниҳоят, “ўз жонига қасд қилмоқ – ёмон гуноҳдир, иложи борича яшаган яхши”, деган фикр мени доимо таъкиб этиб юради.

Мен уйку олдидан шу кўйлакни кийиб оламан.

1978

УЛУҒБЕКНИНГ БАРМОҒИ

Балки, чиндан ҳам файласуфлар айтгандек, инсон дунёни библиб борар. Балки, эрталаб тонгда “фалон юлдузда ҳаёт бор”, деган эълон бизни қувонч ларзасига солар.

Биз мўъжизалар кутиб яшаймиз. Фақат бизни “ёқа ушлатган” бугунги воқеалар эртага оддий нарсага, кундалик воқеага айланиб қолиши шубҳасиз.

Биз бўлак ҳайратга тушмаймиз.

Нега?

Инсон дунёни бора-бора библиб боради, уни олдида мўъжизалар кутади, ортида оддий нарсалар қолади... ва у бўлак ҳайратга тушмайди.

Бу фикрни айтган оддий нигилистми ёки ашаддий агностикми, буни билмаймиз.

Ҳар ҳолда, у тез ўлиб кетди. У ўз таълимотини тутиб турган устунлар қулаётганини кўрмаслик учун кетиб қолди. У ўзини рад қилган олимнинг танганали зиёфатида ўтирмаслик учун кетиб қолди.

Айтгандай, кетиб яхши қилибди. Негаки, раддия ёзганнинг ўзи ҳам бир куни зиёфатдан кетиб қолган меҳмон сўзларини айнан такрорлайди: “Инсон дунёни била бориб, мўъжиза оддий нарсага айланади ва ... ва у бўлак ҳайратланмайди». Аммо Лев Толстой ҳайратланаверади.

У бир куни йўлда қариқиз бутасидаги синган шохчани кўриб таажжубланди, синиқ шохчанинг ҳаёт учун мардона курашини кўриб, шох асарларидан бири – “Ҳожимурод”ни ёзди.

Сиз “Ҳожимурод” қаршисида ҳайрон қолинг, Толстой қандайдир ўсимликнинг синган шохини кўриб, иккинчи Ҳожимуродни тасвирласин.

Чунки, у нотаниш қизалокнинг қинғир-қийшиқ ёзилган мактубини ўқир экан, кўзига ёш оладиган одам, чунки, у куз япроғини кўриб, ҳикоя ёзадиган киши. Чунки, у одамнинг мавжудотлар ичида энг мукаммали эканини билса ҳам, ундан ҳайратланаверади. Ўз дўстига хат ёза туриб: “Одамлар осиладиган ўша иншоот дор қайси ёғочдан қурилади”, деб ҳайратланади, инсон ўз оғайниси – инсон бўйнига бемалол сиртмоқ ташлаши мумкинлигидан таажжубланади у.

Лекин шоирларимиз бизга: “Қаранг, турна келаяпти – ҳайратланинг!” – деб буюришади, ўзлари эса ҳайратланмайди. “Кулинг!” – деб ундайди оптимистлар, лабида эса, заҳарханда сузади.

Чунки, турнадан таажжубланиб бўлмайди.

Чунки, куладиган нарсанинг ўзи йўқ, кулдирадиган ҳеч нарса қолмади. Икки қарра икки – тўртга бошқалар ҳайрон қолсин. Оддий нарсаларда табассумига арзигулик гап топган одам жилмаяверсин. Биз жиддиймиз. Мўъжизалардан бўлак ҳеч нарса бизни лол қолдиролмайди.

Биз, зарурат юзасидан, космик кемалар парвозига қараб, донг қотамиз, аммо асалари ҳаётидаги ажабтовур тартибни кўриб, таажжубланиш учун...

Бир куни рассом дўстим менга ўз расмини тақдим қилаётиб расмга нуқиди:

– Ванг-Гогнинг “Автопортрет”ига ўхшаб қоптими? Мен эсанкираб қолдим. Фақат саволдан эмас, суратнинг машхур “Автопортрет”га ўхшаганлигидан ҳам.

Оғайни, сенга фақат рассом Ванг-гог эмас, шоир Машраб ҳам, Верлен ва Нервал ҳам ўхшайди, буни билмайсан. Сураткаш сал асбобини бурса, сен Наполеонга ҳам ўхшаб қолишинг мумкин.

Албатта, сен Ванг-Гогга ўхшаш учун қулоғингни кесиб беришга тайёрсан, мен эса пакана жаҳонгирга ўхшаш орзусида оёғимни кесиб бераман, аммо биз Ванг-Гогнинг натюрмортидаги картошка гулини ўз томорқамизда кўрсак, ажабланмаймиз ёки мен оқ чодирда ётиб, “Вергер изтироблари”ни етти марта ўқишдан эринаман.

Ошпазга менгзайдиган Суқрот табиатнинг олдида тиз чўқади, ундан хайратланади, суқротпешона ошпаз эса, табиатга қараб эснайди.

Айтдим-ку, одамлар ўхшаш, деб.

Навоийга ўхшаган йигитлар, Нодирага ўхшаган қизлар кўп. Фақат навоийлар ва нодиралар йўқ.

Бари-бир, бешигимизда умид ётибди. У бизнинг ягона фарзандимиз. Уни мудҳиш лоқайдликдан сақлай олсак, бас. Унга айтган алламизда ёлғон бўлмаса, бўлди.

Шоир Нозим Ҳикмат: “Ёрни бир кунга бўлса ҳам, болаларга берайлик!”, – деб ҳайқирган эди. Бу ташбех. Шоир болаларнинг фақат соддалигини эмас, биз кўролмайдиган нарсаларни кўриш қобилиятини ҳам айтмоқчи... Лекин..

– “Фалончининг ҳўкизи туғибди”, деган миш-мишга ишонган одамни ким дейдилар? – деб савол беради ўқитувчи.

– Лақма! – дея жавоб беради ўқувчилар.

Ваҳоланки, лақманинг кимлигини яшин тезлигида аниқлаган ўша бола яқиндагина эмизак сўриб, юз юваётган мушукка хайрат билан қараб ўтирган эди. Мушук бола учун мўъжизалар шохи, мислсиз бир махлуқ эди. Унинг ёлғиз билими, тўғрироғи, онасига нисбатан ягона билими – инстинкти бор. Қолган нарсалар – мўъжиза.

У чалқанча ётади-да, ўз бармоқларини томоша қилади, бармоқ бўғинларининг ажиб ҳаракатига хайрат билан қарайди. Мирзо Улуғбек ўз расадхонасидан юлдузни қандай ҳаяжонда

кузатган бўлса, бола ҳам бешикда ётиб, ўз бармоқларини шундай хайратда кузатади.

Бармоқлари-чи, Улуғбек учун мўъжиза эмасми улар?

Мўъжиза. Юлдузлардан ками йўқ ажойибот.

Улуғбек ва бешикда ётган бола биз учун илоҳий зотлар. Чунки, улар бизга оддий ва тушунарли кўринган нарсалар олдида таажжубланади, хайрон бўладилар. Бизда сўниб бораётган имконият – хайрат бор уларда.

Лекин биз бешга кирар-кирмас, уч ёшлигимизда кўрган мўъжизамизни деразадан ирғитиб юборамиз, ўн ёшимизда барча хайвонларнинг номи ва нега тўрт оёқли эканини имтиҳон қилганга тушунтириб берамиз, ўн ёшда эса, “Фалончининг хўкизи туғибди”, деган алдоққа ўқитувчи раҳбарлигида куламиз.

Айнан ўқитувчи раҳбарлигида.

Чунки, биз учун юлдузларнинг номини Улуғбек топиб кўйган. Бу юлдузларни ўқитувчи ҳам, биз – ўқувчилар ҳам қайта излаб ўтирмаймиз.

Чунки, Беруний ер диаметрини, ўн аср аввал аниқлаб берди бизга, энди ернинг юмалоқлиги-ю, унинг қуёш теварагида айланишига таажжубландиган меров йўқ.

“Борди-ю ер хўкиз шоҳида, хўкиз баҳайбат балиқ устида турган бўлса-чи?”

— Лақма! – дейди бешинчи синфнинг билимдон ўқувчиси.

— Болаларни алдаб бўлсан! – деб кулади унинг отаси.

Хуллас, оддий нарсалардан биз юз ўгирдик. Тўғри, кеча улар мўъжиза эди, лекин бугун нимадир уларнинг моҳиятини бизга очиб берди ва биз юз ўгирдик.

Қайси томонга ўгирдингиз? Мураккабликками?

Йўқ. “Қайси томонга”, деб, саволни нотўғри қўйманг. “Қайси томондан?”, – деб сўранг, яхшиси. Биз шунда жавоб беришимиз мумкин: оддий моҳияти “очилган” нарсалардан юз ўгирдик, холос.

Бизнинг вазифамиз – мўъжизанингни оддий воқеага айланиш жараёнини кузатиш, гувоҳ бўлишдир. Нарсаларнинг ниҳоятда содда ва тушунарли тузилганини сизга ўхшаган соддаларга тушунтиришдир.

Ҳеч қачон таажжубланмаслик – бизнинг бурчимиз. Етар, бешиқда ётиб хайратга тушганларимиз.

Қарабсизки, буюк Улуғбек билан тенг қўйилган ўша гўдак сугдан чиққан куни ўз бармоқларидан таажжубланмай қўйди. Отаси ва онаси, мактаби ва ўқитувчиси, бутун жамоат тайёрлаган билим, хабарлардан ясалган накшинкор, қулай чанага минди-да, воқеалар узра музда учгандай енгил учади. У муз дафъатан ёрилиб кетмаслигини яхши билади, чунки, бугун эрталаб радиодан об-ҳаво совуқлиги фалон даражага етади, деган ахборот берилди.

Бари бир бешигимизда умид ётибди.

Кунлардан бир кун туриб, ота-онаси тайёрлаб қўйган накшинкор чанани рад қилса, не тонг!

У воқеалар музи узра чанада эмас, ялангоёқ йўлга чиқар. Товонини ялаётган музнинг, китобда ёзилгандай, совуқ эмаслигини, музнинг мутлақо муз эмаслигини кашф этар, балки.

Балки Амударёни қулай кемада эмас, Байрон Ла-Манш бўғозини кечиб ўтгандай, ўзи кечиб ўтар ва ўз таассуротини бизга айтиб берар. Ҳар ҳолда, бешигимиздаги янги фарзандимиз – умид.

У ҳозир юлдузлардан чарчаб, ўз бармоқларини кузатаяпти. Бизнинг тепамизда, юксак-юксакларда чордона қуриб, бармоқларидан ва шунга ўхшаш бизни қизиқтирмай қўйган мўъжизалардан хайратга тушиб ўтирибди.

Улуғбек тирик. Фақат ўз кашфиётларидагина эмас, балки, қоғозга туширолмай ўтирган ғалати-ғалати хаёлларида ҳам тирик.

1979

ИККИ ШОИР ҲАҚИДА БИР ОҒИЗ СЎЗ

Ҳар бир иқтидорли шоирни “машҳур бўлиб кетиш” хавфи таъқиб этиб юради. Таъқиб унинг адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ бошланади.

Бу хавфдан энг талантили шоирларгина қутулиб кетиши мумкин, аммо улар ҳам бир куни қўлга тушади: 60-йиллар ўзбек шеърятини таҳлил этган танқидчи ёш шоирлар қаторида “Р.Парфи” деган исмсиз шарифни эътироф қилган эди. 70-йилларнинг мунаққиди эса, бу таҳлилни ривожлангирди – у шоирнинг бир шеърини келтирди, мақтагандай бўлди ва ... охирида

“бироз мавхум” деган гапни айтди-да, бутун танқидчиликнинг оғзига сақич солиб қўйди.

Шу орада шоир ўнга яқин оригинал ва таржима китобларни нашр этишга улгурди, бироз “енгил” торгди, негаки, унга қўйилган “мавхум”лик тамғаси бошқаларга ҳам урила бошлади. Гапириб чарчайдиган фақат биз эмас, баъзан сўзлар ҳам (биздан) чарчаб қолишди. Танқидчилигимизда бу ҳолдан тойган сўзлар сони анчагина. Аммо улар орасида энг бахти қораси “мавхум” бўлиб қолди. Бу сўзнинг маъносини ким тушунтириб беради энди? Ҳар бир нутқида уни ўн бор такрорлайдиган сўзамол муаллимми? Агар сўз – белги бўлар экан, нега у ҳеч нарсани белгиламайди?.. “Мавхум” нима дегани, қоронғиликми, ҳавойиликми, чигалликми? Ахир, бизга мактабда “тушунилган нарсагина сўз билан белгиланади”, деб уқтиришган-ку. Ҳатто ўша “мавхум” ҳам англаган нарсанинг белгиси эди аввал ...

Абстракция – ғоянинг ўзига кўра, унинг атрофидаги оддий эътибор чегарасидан ташқаридаги нарсаларга берилган урғу, ғояни бўрттириш усули эмасмикан?

Ҳар ҳолда, танқидчининг термин ўйлаб топиш учун ёзгани ёмон. Чунки, ўйлаб чиқарилган термин атрофида бошқа тушунчалар кўқара бошлайди; илдизи ҳавода бўлган ўсимлик униб чиқади. Қарабсизки, танқидчининг ўз боғи бор ва у ўша ўзи ўйлаб топган чаманда меҳнат қилиб юраверади.

Керак мавзу эса, қаровсиз қолади.

Мен Муҳаммад Раҳмоннинг “Яшил дарё” тўпламини 1979 йилнинг энг самимий китоби, юқорида айтилган ўша “мавхум”ликдан бутунлай ҳоли китоб деб ўйладим:

*Ҳаволарга сочилмоқда
Оромижсон бир атр.
Бинафшалар очилмоқда
Тупроқ ёриб қайдадир.
Очилмоқда титраб-титраб,
Рангпаргина, нафармон,
Биз болалар уни излаб,
Боғ кезамиз андармон.
-Бинафшажон, қайдасан, айт,
Кўрсатақол юзингни.
Кўмгандирсан, балки шунга*

*Хору хосга ўзингни.
Ҳатлаб-ҳатлаб юргандирсан
Ариқларни ёқалаб.
Хилватларда тургандирсан
Кўзларингни уқалаб...
(Бинафша)*

Бинафша “арикларни хатлаб-хатлаб” юрмайди, у кўзларини ҳеч қачон “уқаламайди” деманг. Акс ҳолда, яна ўша “мавҳум” ликка юз бурган бўласиз. Бу образ. Унда кўз камаштирадиган бир оқлик бор. У шодликнинг ранги. Балки, изтиробнинг рангидир. Ниманидир излаётган, пайпасланаётган, пора-пора бўлаётган қалб рангидир бу.

Мен ташбехларнинг самимиятини айтмоқчи эмасман – бунга шубҳа йўқ. Оҳангдаги самимиятни таъкидламоқчиман, холос. Зўраки сўзлардан йирок, бири иккинчисини мунгазам тўлдириб борувчи озод сатрларни, жўнлик эмас – чинакам соддаликни айтмоқчиман.

Бу соддалик “Бинафша”нинг қофияларига ҳам сингдирилган. Улар янги бўлмаслиги мумкин, аммо табиийлиги шубҳасиз. Юксак шеърий нутқ талабларига жавоб берадиган даражада табиий. Қофиянинг ягона вазифаси – ўзининг қофия эканлигини сездирмаслигида, агар таъбир жоиз бўлса, унинг олижаноблигидадир.

Афсуски, бугун қофия ҳақида гапиргудек бўлсанг, кулги бўлишинг мумкин. Чунки, жуда кўп шоирларимиз ўзларини қофия дарсини ўтиб бўлдик, деб ҳисоблайдилар.

Менинг ўйлашимча, қофия – кашфиёт демакдир. У фақат шоир ёки ўқувчининг эрмаги бўлиб қолмай, балки, адабий тилнинг ривожига учун ҳам хизмат қилиши зарур.

Рус шеърияти мисолида кўрсак, 60 йил ичида қофия жараёни жуда кўп босқичлардан ўтди. Маяковскийнинг новаторлиги билан Пастернак ва Асеевларнинг сўнгги шеърларидаги қофия ўртасида фарқ жуда катта.

Бизнинг қофиямиз-чи, Навоий замонидан бугунга қадар нимани топди-ю, нимани йўқотди? Буни фақат “танқидчиларга ҳавола” қилиб қўйсак, уят бўлади.

Шу маънода бошқа шоирлар қатори Муҳаммад Раҳмоннинг ўз қофиялари борлиги мени жуда қувонтиради. Бу қувонч Муҳаммад Раҳмонни “ёш шоир” деб аташга йўл қўймайди. Шоирнинг ёши йўқ. Ёш шеърда бўлади. “Воя” ёки “балоғат” сўзларини шеърга ишлатган маъқул. Шоирнинг эса, ёши йўқ. У хамиша кексадир. Шоир имтиёздан баланд туради.

Қаранг, “Яшил дарё” китобининг асосида мунис бир жасорат ётибди. Балки “мунис” сўзи ҳаддан ташқари юмшоқ, “жасорат” эса, каттиқ туюлиши мумкин, аммо мен бошқа ибора тополмадим. Чунки, шоирнинг жасорати “катта проблемалар қўйиш” билангина чекланмайди, бу жасорат ўз сезгиларидан уялмай келтирган иккорида ҳамдир.

Жасорат дегани атрофидаги ёлғончиларга дўқ уриб, бақиршигина эмас, балки, уларнинг даврасида ўтириб, ўз фикрини айтмоқ ҳамдир. Ваҳоланки, баъзи ёзувчи ва шоирлар “одамнинг сўзи билан иши бир бўлиши керак”, деб ўғит қиладилар, аммо хотинининг қулоғига “бу адабиёт эмас сенга, ҳаётдир” деб шипшийдди, ёки “ўзимни адабиётга қурбон қилипман”, деб шеърлар ёзади-ю, ўзи эса, дуч келгандан қурбонлик талаб қилади, шеърятдан бошқа ҳамма нарсаси бўлганлар “шеърятдан бошқа ҳеч нарсам йўқ”, деб алдайдилар.

Лекин бу ҳолат Рауф Парфининг шеърятига ҳалал беролмайди. Ҳақиқий шеърят ўзича қувноқ, ўзича исёнкор, ўзича маҳзун. Тингланг: эътибор даъво қилмайдиган бир оҳангда, ўзбек даштлари каби кенг, вазмин, қорабайир туёқларидан сачровчи товушлар маромида шеър қуйила бошлайди. Аммо бу маром алдамчи. Охирги сатрлар сизни ҳушингизга келтириб қўяди...

Исён ўз шамоийлини ўзгартиришга уришиб кўрди. У муҳаббатнинг қўйлагини кийиб, ўзини кўзгуга солди, мулойим, назокатли кўринишга ингидди – бўлмади. Севгининг қўйлаги унга ярашмади. Шунда у таклиддан воз кечди. Яъни бармоқлари билан ўпа бошлади, ўтли кўзлари билан силай бошлади. Исён ўзлигига қайтди. Ўз овозидан уялмай, қуйлаб юборди.

Сиз унинг қўшиғини беихтиёр ёд оласиз.

Хотирада қолган шеър эса – тирикдир. Ахир айтинг, жавонда турган китобдан ҳам улуғроқ нарса борми? Аслида, ўша китобдан ҳам ўликроқ нима бор? Ҳар қандай китоб фақат мутолаа жараёнида тирилади. Таъбир қилганда, арвоҳ бу йўқ нарса, лекин уни

эсласангиз кифоя, арвоҳ қаршингизда пайдо бўлади: Ҳамлет отасининг руҳини ёнига чақирмайди, уни *эслайди*, холос...

Шеър давом этади.

Чўчинқираб тинглайсан. Чунки, шеърдаги фикр паришон келаётган одам олдида бурилишдан чиқиб қолган йўловчидай дафъатан:

*Кўкларга етмагай нолам, ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим...*

Дафъатанлик фақат фикрда эмас. Шаклга эътибор қилинг: бармоқда ёзилган шеър баландпарвозликка мойил, бу ҳол унинг табиатидан келиб чиқади. Аммо Рауф Парфи вазн инжиқлигини енгиб, уни ўз ҳукмига бўйсундиради, ер чиройини тарашламай, борлигича, шеърнинг бўйнига такади. Мана бу сатрлар фикримизни ойдинлаштириши мумкин:

*... Ёшлик зангор фасл. Кечди. Сарғарди,
Тўкилди у. Шафақ билмас баргрезон.
Қора совуқларга отиб юборди;
Шамоллар пойида синмоқда ҳазон,
Ёшлик зангор фасл. Кечди. Сарғарди.*

Сўзлар кескинлиги кўҳна вазнга янги шакл мазмунини беради: “Ёшлик зангор фасл. Кечди. Сарғарди”. Бу сўзлар – шоирнинг энг ички, энг самимий изҳоридир. Бу уч нуқта билан ажратилган бўлақлар бир-биридан юз ўгирган, аммо бир-бирини таъкидловчи учта ҳолатдир. Учта така-тақ ёпилган эшик, учта қайтарилган “оҳ”.

Шоир “сарғайди” сўзининг ўрнига “сарғарди” сўзини ёзади. Чунки, сўнги сўз ҳарфларидаги зарб, кескинлик уни кўпроқ жалб этади ва иккиланмай ўшани танлайди.

Бу маҳорат ханжари. Шоирнинг ягона қуроли.

У умр бўйи шу ханжарни чархлаш билан овора бўлажак. Уни бировга ўқталиш учун олиб юрмайди, бу ханжар шоирнинг ўзига аталган: кун-бакун, тун-батун чархланувчи бу тиф ўзгаларни даволаб, ўзини ҳалок этишини шоир яхши билади.

Лекин бу хабардорлик уни фаолиятдан четга тортмайди, аксинча, – илҳомлантиради, вақт, лаҳзаларнинг муваққатлигини билган шоир “кундан олмаган ҳақини тундан олади”. Демак,

шоирнинг ўз осойишталиги ҳақида ўйлаб ўтиришга вақти йўқ, шеърят унинг учун тирикчилик эмас, тирикликдир.

Шоир севгисида ҳам, нафратида ҳам, ҳатто рашкида ҳам курашчи. Лекин лоқайд эмас. Лекин, ҳаёт воқеаларига қараб, қўл ковуштириб турмайди; йўқолсин лоқайдлик, йўқолсин ковуштирилган қўллар. Яшасин ҳамдардлик, изтироб, ёрдам...

Бундан ташқари шоир учун
... Бир сўз бор,
Беғубор тонг каби гўзал.
Тонг чоғи очилган гунча каби,
Гунчада шабнам каби мусаффо...
Бир сўз бор
Ҳақиқат сўзидан ҳам юксак,
Ҳақиқатнинг ўзидан ҳам юксак
Бир сўз бор...
(Рауф Парфи)

Бу сўз “Ватан” сўзи. “Оёғи она ерга ботиб қолган” шоир бу улғ тушунчани шунчаки плакат шаклида ифодалашни шаккоклик деб билади. У Ватан ҳақида ўз севгилиси, ўз онаси тўғрисида ёзгани сингари ичкин, меҳр билан юракдан кечирган туйғусини ёзади.

1979

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ ҚАҲРАМОННИНГ УЗУҚ-ЮЛУҚ ХАЁЛЛАРИ

Бу кундаликни ёзган одам иродасиз шахс эди. Унинг бирор сифатини бўрттириб кўрсатиш лозим бўлса, ўзига хос томонини шарҳлаш зарур бўлса, биз ҳамиша унинг иродасизлигини биринчи навбатда айтгимиз келади.

Буни ўша одамнинг бошқаларга нисбатан руҳан ожиз, жисмонан заиф бўлгани учун эмас, ҳаёт лаззатларини бизга караганда камроқ севгани учун ҳам эмас, балки, у ўз қобилиятига яраша яшай олмаганини кўзда тутиб, қўлидан келган ишларнинг бирортасини охирига етказмай ўлиб кетганига ачиниб айтганмиз.

Албатта, “қобилиятига қараб яшай олмаслик” деган гап ниҳоятда нисбий. Шахс ўз ҳаётини шундай яшаган экан, демак, у фақат ШУНДАЙ ЯШАШГА ЛОЙИҚ. Аммо бу қондани сиз билан

бизнинг турмушимизга қўллаш мумкин, кундаликни ёзган одам ҳаётига эмас. Бу билан мен сизни ҳам, ўзимни ҳам камситмоқчи эмасман. Аксинча, сиз-у менга ўхшаганлар ўз истаклари доирасида, ўз қобилиятларидан иложи борича тўла фойдаланишга қодир, кичик бўлса-да, аниқ мақсади бор ва ўша мақсадга доим интиладиган мақтовга сазовор одамлардир.

Кундалик муаллифи эса, ҳатто ўз кундалигини ҳам тартибга келтиролмай оламдан ўтди.

КУНДАЛИК

Шундай қилиб, бу уй совуқ бўлса, мен дарров бошқасига кўчиб ўтишим мумкин. Бу фикр мени ҳамиша мувозанатда ушлаб туради, мендаги махфий бахтиёрлик туйғусини озиклантириб туради.

Бу фикр дуога, мен художўйга ўхшайман: у ётишдан олдин ҳам, уйғонганимдан кейин ҳам ичимда беихтиёр такрорланади: “Совуқ бўлса, кўчиб ўтаман!”

Лекин бу уй совуқ эмас. Устимда иккита кўрпа, тагимда шунга яраша тўшак бор. Булар менинг ягона суянадиганларим, ёнбошлайдиган, кўмиладиганим, мени ўз қаноти остига оладиган нарсаларим. Қисқаси – менинг истехкомим шулар.

Совуққа бўлган муносабатим эса, жуда оддий. Мен совуқни ёқтирмайман, балки, уни севаман. Агар совуқ бўлмаса, иссиқ кўрпа остидаги роҳат тотини билмай дунёдан ўтиб кетган бўлардим, деб ўйлайман.

Бу фикр мени доим кўрқувга солади. Гўё мен ҳозир ўрнимдан тураман. Яланғоч ҳолда тўппа-тўғри қорга сакрайман. Оёқларим остида қор кўпира бошлайди, вижиллайди – унга чўғланиб турган касовни ботирганда қандай вижилласа, шундай вижиллайди. Сесканиб кетаман. Совуқ нималигини билмайдиган, ундан кўркиш, уни севиш нималигини билмайдиган афсонавий одамлар келади. Қор улар учун жимираб турадиган оқ нарса эмас, балки, оддий сочиқдир, улар ағанайдиган чойшабдир.

Йўқ, мен совуқни ёқтирмасам ҳам, ундан нолимайман, унинг борлигига шуқр қиламан. Иссиқни ёмон кўрадиган одам саратон кунларидан нолимайди-ку... У сояда ўтириб чой хўплар экан, ичида хурсанд бўлади: “Қайси мамлакатда, бошқа қайси масканда

шундай иссиқ бор, яна қаерда соя дегани шунчалик оромбахш бўлиши мумкин!..” деб ўйлайди.

Шунингдек, совуққа бўлган мендаги муносабат ҳам оддий. У нариги дунё рутубатига, қабр совуқлигига қарама-қарши бўлган, ғоятда оддий фалсафа. Нариги дунё дегани фақат танҳолик эмас(у ерда хурилар бор, Дўзах ва жаннат бор.Лекин мен ҳозирча, тасаввур қилганимни ёзаман).

Мен кўрпа оқлигини, тўшак тафтини ва фикрларимни, ўзимдан бўлак ҳеч кимга керак бўлмаган шу фикрларимни севаман. Опоқ сукунат ичида уларнинг шивир-шивирини тинглаб ётаман. Агар эринмасам, баъзиларини дафтарга ёзиб қўйишим мумкин. Ўнимдан қўзғалмай, ёстиқ тагидаги кизил жилдли дафтарни олиб, ёза бошлайман. Лекин ёзилган фикрлар кўпинча суратга тушаётган одамларга ўхшаб қолади: ҳаммаси яسانيб-тусанган, ҳатти-харакатлари нотабиий. Шуни сезган заҳотим, ёзишдан тўхтаيمان. Умида суратга тушмай ўтган одамлар ҳам бор-ку.

Агар ёзма фикрга нисбатан менда бу ғайирлик бўлмаганда эди, балки мен ҳам романлар ёзардим ёки шеърлар ёзиб, ўртамиёна шоирлар қаторидан ўрин топган бўлардим. Лекин, ёзма фикр нима? Ўзининг шеърларини қайта-қайта ўқиётган шоир шундай ўйлайди: “Ой у ёқда турсин, ҳадя этилмаган бирор юлдуз йўқ, осмондаги барча сайёраларни бобонгнинг боболари бувингнинг бувиларига совға қилиб юборишган. Аммо кўкда бирорта юлдуз ўзининг “ҳадя” эканини, уни ҳадя қилган шоир ва у яшаб турган заминни ҳам билмайди”.

Сўз тафтишидан бошланган бу ўй – шоирнинг даҳрийлик сари қўйган биринчи қадами бўлади. У ўзи сезмаган ҳолда, ўз курули – сўз устидан кула бошлайди. Умр бўйи бошқаларни ўзи тўқиган сўзларга ишонгиришга интилган одам сўзга шубҳа билан қарайди: битта иборани танла, ундаги ҳар бир сўзга эътибор қил, кейин диққатингни тўшлаб, бутун иборани қамраб ол ва унинг устида узоқ тур... шунда ўша ибора аста-секин ўз моҳиятини йўқота бошлайди, диққат нури остида эрий бошлайди...

“Сўзга айланган фикр – хатодир”.

Бу фикр сўзга айланган фикрлар ичида энг тўғрисиدير, балким.

Лекин бу инсон қодир бўлган самимиятнинг ярми, холос. Сўзга айланмаган фикр-чи ростми? Одам хато сўзлашдан тўхтаб,

хато ўйлашдан ҳам тўхтайдими? Йўқ. Сўзлаётган одам хато гапиришга маҳкум. Жим турган одам эса ундан беш баттар.

Ҳақиқий фикр – сўзга айланган фикр эмас.

Сўзга айланмаган фикр ҳам ҳақиқатдан узоқ.

Ҳақиқат – ҳамма жойда, яъни у ҳаммамизга тенг тақсимланган. Биз фақат ҳақиқатнинг БИЗДАГИ ҚИСМИ ҳақида гапиришга мажбурмиз. (Унинг ашаддий душмани биздаги мантиқ – ҳақиқатнинг БИР ҚИСМИ ўйлаб чиқарган мантиқдир): одам қанча кичик бўлса, унинг хатоси (ёлғони) ҳам шунга ярашадир ёки у қанча йирик бўлса, хатоси (ёлғони) ҳам шунча йирикдир. Юлий Сезар, Амир Темур, Наполеон – ҳаммаси “дунё менга бўйсунса, мен уни бахтли қиламан” деб лоф урганлар.

Атрофга қара: нотаниш гиёҳлар, нотаниш чумолилар, юз йилда бир қимирлаб кўядиган ва яна юз йил ўша ҳаракатини кутиб ётадиган баҳайбат харсанглар, бир лахза ичида қанотини минг бор силкитадиган ҳашаротлар.

Ҳажмлар, солиштирма оғирликлар дунёси. Қанча сон бўлса, шунча сифат дунёси. Бирорта сон ўз сифати ҳақида, бирорта сифат ўз сони ҳақида ўйламайдиганлар дунёси.

Ўлчанган ва ўлчанадиганлар олами: сен мана шу қоянинг зирҳига суяниб туриб, унинг неча тонна эканлигини тахминан айтиб беришинг мумкин, дунё ҳисобчилари йиғилса, Ер куррасининг оғирлигина ҳам аниқлайдилар. Лекин бунинг фойдаси борми? Ер шарининг ўзи поёнсиз фазода учиб юрган бир зарраку!...

Аммо сен ҳозир кўқрмайсан. Кўрпага қаттиқроқ ўралиб оласан-да, Паскалга ўхшаб, борликни нақадар кенлиги-ю, ўзининг аянчли даражада кичиклигини кўриб, даҳшатга тушмайсан. Бу ҳамма нарсани тушунганингдан эмас, балки, барча тушунганларингни унутганингдан.

Йўқ, унутмадинг... Фақат, мантиқ, сийқаси чиқиб кетган мантиқдан қутулишга уриняпсан, холос. Ўйлайсанки, бирорта ғояни рад қилиш сенга шарт эмас. Ёки тан олишга ҳам зарурат йўқ. Анави қоя мана шу замин бўшлиғи ичра қандай муаллақ сузаётган бўлса, сен ҳам шундай қалқиб турибсан. Лекин бу ҳол узоқ давом этмайди – фикр сени дарров ерга торга бошлайди.

Токи фикр сени кўкка кўтариб, пастга тортар экан, идрок эгаси – сен эмассан!

Агар менда ёзма фикрга нисбатан мана шу ғайирлик бўлмаганда эди, мен ёзувчи бўлардим. Лекин шунга қарамай, мен айрим фикрларимни ёзиб бораман. Бу одат ёки эътиқод эмас. Бу – қизиқувчанлик, ҳалигача сўнмаган қизиқувчанликнинг бир кўриниши.

Одамлар денгиз тубига тушиб, текширишлар олиб боради ёки ҳайвонларнинг бўйнига радиоузатгичлар боғлаб, кўйиб юборишади, тажрибалар ўтказишади, агар ташқарига чиқишдан эринса, бир даста қоғоз олиб, тун бўйи ҳар хил қаҳрамонларни ўйлаб чиқишади, романлар ёзишади. **БУЛАРНИНГ ҲАММАСИ ҚИЗИҚУВЧАНЛИК ОҚИБАТИ.**

Мен эса, ўз ялқовлигимни текшираман. Маълумки, ялқовликда воқеалар ривожини бўлмайди. Унда тугун ва ечим йўқ. Фақат сукунатнинг мовий кўзгуси ва унда ғалати-ғалати шаклларга кириб олган ва бу шаклларни тинимсиз ўзгартириб турадиган фикрлар бор, холос. Шунинг учун ҳам ялқовликни нуқсон деб билмайман. Мен учун ялқовликни оқлаш, уни ҳақорат қилиш билан барабар туюлади. Аммо бошқалар олдида уни оқлашга мажбур бўламан: “Ялқов одам фикрламаслиги мумкин, аммо фикрлаган одам ҳаминиша ялқовдир”.

Фикрларим фаолияти, уларнинг ҳаёти ва ўлими ҳақида ҳеч ким билмайди. Фақат мен биладим. Мен учун ўзим туғилган ой ва йилнинг заррача аҳамияти йўқ. Фикр туғилган лаҳза, йил ва асрнинг қиммати бор. Мен ўлган лаҳзанинг, йилнинг, асрнинг устига ўрнатилган совуқ мрамарга ёнаётган юзимни қайта-қайта босаман – яна яшамок учун...

Қайси шаҳарга кетма, қайси меҳмонхонада турма, бари бир сени топиб олишади. Янги иқлимга кўникиб улгурмай, янги одамлар билан танишмай, сенинг ўтмишинг бугун алоқа жабҳасини бўйлаб сенга қарши ҳужумга ўтади: қисқа ёзилган соғинч мактублари, ундан ҳам қисқароқ телеграммалар, эшикка урилаётган морзе алифбосини эслатувчи товушлар – ҳаммаси сени ахтара бошлайди.

Мана, эшик тақиллаяпти. Лекин мен очмайман. Деразани чертиб кўрадилар. Лекин мен пардани туширишга улгураман.

Кўрпага ўраниб, воқеанинг давомини кутаман.

Қор бетоқат қирсиллайди.

Гоҳ эшикнинг олдидада, гоҳ деразанинг олдида қирсиллайди. Уёқ-буёққа юраётган, мени кўрмоқчи бўлаётган қорнинг ўзи. Гўё эшикни тақиллатган, деразани чертган ҳам қор.

Аммо эшикни очмайман. Чунки, қор эмас у. Пардани кўтармайман. Чунки, бу ҳам қор эмас. Биладан унинг кимлигини. Дўстим, танишим деб айтолмайман, лекин кимлигини жуда яхши биладан: у юрган – кундалик воқеа. Ҳар куни, ҳар жойда такрорланадиган, бири иккинчисига эгизакдай ўхшаш воқеалардан бири. Ҳозирнинг ўзида, худди шу лаҳзада шаҳардаги минглаб уйларнинг эшиклари тақилламоқда, деразалари чертилмоқда ва минглаб одамларнинг дўст-у қариндошлари қорни қирсиллатиб, уёқ-буёққа юришиб туришибди.

Уларнинг бирортасига сиз ёки, дейлик, мен эшик очсам, у ўша эшик қоқаётган, дераза чертаётган минглаб ҳамдардларнинг бор нафратини ўз табассумига жойлаб, менга илжаяди: “Уйда экансан-ку, нега очмайсан?”

Мендан садо чиқмагач, у бир зум парокандалиқда туради, кейин юзимга синчиклаб қарайди ва бирдан ортига тисланади: “Кечирасиз, мен адашибман!”

Мен нимадир деб ғўлдирайман. У кўздан ғойиб бўлади. У менинг фақат юзимни эмас, овозимни ҳам танимайди. Чунки, менинг овозим йўқ. Бир ҳафтадан бери ҳеч ким билан гаплашмаган одам ўз овозини йўқотиб қўяди. У ўз фикрларига қулоқ солган заҳоти, улар билан шивирлаша бошлаган замон, унинг овози йўқолади.

Вақт ўтган сайин мен ўз овозимнинг шакл ва тусини унута бораман ва кун сайин у мендан узоқлашиб боради. Башарти, ҳозиргидай овоз чиқариб гапириш зарур бўлиб қолса, наинки ўзгалар, мен ўзим ҳам унга ҳайрон қоламан. Мен ўз овозимни танимайман. Ўша эшикни очиб, мени танимаган одамдай, сесканиб кетаман.

Тўғри, мен йўқотган овознинг ўз таржимаи ҳоли бор. У мени танийдиганларнинг ҳаммасига таниш. Шу қадар танишки, мен ўлсам, улар бу овозга тақлид қилиб гапиришлари мумкин. Аммо ҳозир мен чиқарган овоз уларга ҳам, менга ҳам бегона, юзимни ҳам танимайди. Менинг дўстим, қариндошим ёки ўн йил ва ўн беш йиллик танишим мени танимайди. Гап ҳавонинг тундлигида-ю, даҳлизнинг қоронғилигида эмас. Менинг қиёфам, танишлар кўниккан башарам ҳозир ёдимда йўқ. Негаки, одам ўйга чўмса,

униг юзи йўқолади, одам фикрга шўнгиса, униг юзи қирғоқда қолиб кетади. Бу юз менга ҳозир фикрларимни бузган меҳмондай бегона ва ёқимсиздир.

Шуниг учун ҳам мен кўзгулардан кўрқаман. Кўрқаман, чунки, кўзгунинг ёнидан бемалол ўтиб бўлмайди. Фалокат юз бериб ўтгудай бўлсанг, кимдир дарров кўлингдан ушлайди, енгингдан тортади ва ноилож ўгирилиб қарайсан: кўзгудаги одам сенга яқинлашади, нигоҳини ботириб-ботириб тикилади. Униг кўзидаги муаллақликни кўриб ҳаяжонга тушасан, боя эшикни очгандаги меҳмондай, ортга тисланасан.

Бир ҳафтадан бери инсон зоти билан гаплашмаган одамнинг уйида кўзгу бўлмагани маъкул. Кўзгу сен унутган, бир илож қилиб қутулган башарани эсга солади. Танҳоликдан зерикувчи, зиёфатларни, мақтовларни яхши кўрадиган, ўйин-кулгининг пири, имкон борича ўйламасликка тиришадиган бир нусхани сенга дуч қилади.

Бу нусха одамларга ёқишни яхши кўради. Ўз фикри учун эмас, одамлар фикри учун яшайди. Одамлар менсиз яшолмайди, деб ўйлашни ёқтиради. Кимдир уни соғинаётганини тасаввур қилиб лаззатланади, уларга қўшилиб ўзини соғинади.

Кўзгу ҳам ўша нусханинг моли.

Лекин униг тагида иккинчи қиёфа бор. У ҳаёт лаззатларини севадиган, ўйлашдан қочадиган биринчи башарадан нафратланади. Униг миждози изтиробга мойил. У келажакдан ич-ичидан кўрқади. У ўтмиш билан яшайди. Униг учун ўтмиш – қиёмига етган расм. Бу расмнинг бир чизиғини ҳам ўзгартириб бўлмайди. Келажак тахминлардан иборат бўлса, ўтмишда тахминга ўрин йўқ. Ўтмиш энг мавжуд нарсалардан мавжудроқ. Уни нутишга уринган кимса беҳуда уринажак, ўтмиш менга ҳалал бермайди деган ҳар ким ўзини тўхтовсиз алдашга маҳкумдир. Агар одам хотирасидан жудо бўлса, у вақт оқиб ўтадиган тарновга айланиб қолади. Лекин униг хотираси бор: у океанга ўхшаб барча ирмоқлардан сув олади, аммо бир томчи ҳам қайтариб бермайди.

(Униг фикрлари ўша расм – ўтмиш узра чарх уради. Фикр ўтмишни эмас, ўтмиш фикрни тинмай ўзгартириб туради).

Сен уйланар экансан, 20 ёшли қизга эмас, униг 20 йиллик ўтмишига ҳам уйланмоғинг керак. Бу тўй шартларидан биридир. Сен фақат муҳаббатга эмас, рашкка ҳам уйланишинг керак. Сенга яқин бўлган ҳамманинг, сен мансуб бўлган халқнинг ўтмиши –

бугунги кундан ҳам, эртанги кундан ҳам аниқроқ, равшанроқ кундир. У сен билан ёнма-ён юриб, сенга мунгазам шароб узатади ёки узлуксиз заҳарлаб туради. У ўз ўтмишини севади ва шунинг учун ҳам ёлғизликни танлайди. Унинг тушунчалари водийсида мангу туман ётади. У бахт нима деган саволдан ўтдан кўрқкандай кўрқади. Ўзини ўраган туман бир куни тарқалишига умид боғлайди, аммо ойдинлик ҳақидаги дастлабки фикрнинг ўзиёқ уни даҳшатга солади.

Изтиробга ошно бу одам ҳар қандай қувончни эҳтиёткорлик билан қабул қилади. Негаки, бир зумлик бу бахт унинг бир текис кетаётган изтироблар оқимини бузади-да, хоинларча ташлаб кетиб қолади, кейин эски оқимга кўникиш нақадар оғирлигини бу одам яхши билади.

1979

ХЕМИНГУЭЙ ҲАҚИДА

I. МУТОЛАА

(Эрнест Хемингуэйнинг тугилганига 80 йил тўлиши муносабати билан)

Америкалик ёзувчи Синклер Льюис 1930 йил Нобел мукофотига сазовор бўлганида, Шветсия академияси минбаридан ўз халқи адабиётининг келажаги ҳақида умид билан сўзлаган, ёш ёзувчилар қаторида Эрнест Миллер Хемингуэй номини ҳам фахр билан тилга олган эди.

Ўша пайтда Хемингуэй ўттиз бир ёшда бўлиб, атиги ҳикоялар тўплами ва “Қуёш чиқар...” романини нашр эттирган, лекин Канада газетасининг мухбири сифатида Оврупо бўйлаб кўп сафар қилган, сиёсий воқеаларни теран таҳлил эта оладиган киши, Италия фронтининг ёш ветерани, 1922 йилги Туркия-Гретсия рушининг гувоҳи эди.

“Қуёш чиқар ...” романи муаллифининг ноширга ёзган хати мазмунида, биз ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиган одамни кўраимиз: “Мен шу заминни севаман, унинг мафғуниман, аммо ўз авлодимни ҳам, унинг майда мақсадларини ҳам бир чақага олмайман.. Бу китоб қуруқ ва аччиқ сатира бўлиб қолмаслиги керак, у шундай бир

фожиа бўлсинки, токи асар ниҳоясида Замин мангу қахрамонга айлансин”.

Роман урушнинг тирик қурбонлари – фронтдан қайтиб, ҳаётини ичкилик, айш-ишратга сарф қилишга маҳкум одамлар – “маҳв бўлган авлод” вакиллари ҳақида. Улар ажойиб одамлар эди. Уларни уруш маҳв этди. Тасаввурга муҳрланган дахшатли манзараларни улар шароб билан ювмоқчи, ишрат билан сидириб ташламоқчи бўладилар. Лекин ёзувчи бу урунишларнинг беҳудалигини, урушни унга қарши фаол курашиш билангина енгиш кераклиги таъкидлайди.

Уруш мавзуи Хемингуэй ижодининг барча босқичларида муҳим ўрин тутди. Унинг 1929 йилда нашр қилинган “Алвидо, курул!”, испан республикачиларига бағишланган “Бонг кимни йўқлайди?”, вафотидан кейин эълон қилинган “Океандаги ороллар” китобларида ҳам уруш мавзуи қаламга олинган.

Ўз умри давомида у кўп урушларни кўрди ва ана шу ҳаётни тасвирлади.

Бир вақтлар Хемингуэй ўзи ҳақида ёзилган китобдан норози бўлиб, унинг муаллифи – адабиётшунос Филипп Янг ва асарни қабул қилган нашриётни судга бермоқчи бўлган, улардан “шахси ҳаётига аралашмаслик”ни талаб этган эди. Лекин муаллифнинг тинимсиз илтимослари тинкасига теккани учун, талабидан воз кечди.

Ваҳоланки, “шахси ҳаётига аралашмаслик”ни ёзувчи фақат ўзгалардан талаб қиларди, ўзидан эмас. Ўз ҳаётига эса, унинг ўзидан кўпроқ аралашган, тафтиш қилган, тинимсиз тафтиш қилган бошқа бир кимса бўлмаган.

У дунё ишларига ўз ҳаёти орқали аралашади, дунёни ўзига хос буюк бир инсоний муҳаббат билан севди. У олтмиш икки йил умрини “кун-бакун тўқиди”, бу ажойиб кашга ниҳоясига етмай, воқеаларнинг дафъатанлиги ва тақдирнинг фавқулодда маккорлиги туфайли узилиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Ҳақиқий ёзувчининг ўнг-сўлга қараб, эҳтиёт бўлиб қадам босишига фурсати бўлмайди. У ўз вазифасини адо этади-ю, дунёдан ўтади. Агар сиз оддий истеъдод эгаси бўлсангиз, узокроқ яшашингиз керак, нега-ки, тузукроқ бирор нарса ёзиш учун вақт даркор. Қобилиятсиз ёзувчилар эса, абадий яшамаса бўлмайди.

Бу кинояли сўзлар 1918 йил Италия-Австрия fronti қирғинларидан омон чиққан, 1937 йилги Мадрид жангларидан

кейин, 1954 йилда юз берган ҳаво ҳалокатида ҳам тирик қолган ва 1961 йил июл ойининг сокин тонглиридан бирида ўзини отиб қўйган ёзувчининг фикрларидир.

Хемингуэйнинг ҳаёти унинг романларида акс этгани ҳақида жуда кўп гапирадилар. Ёзувчини шахсан билганлар у ҳақда ўнлаб эсдалик китоблар нашр эттирадилар, билмаганлар эса, ундан ҳам кўп ёздилар. Хемингуэй ҳикояларини ўқиган китобхон унинг янги романини ахтарадиган бўлди, ўқимаганлар ёзувчининг Африками ёки бирор оролда тушган суратини уйларига осиб қўйишга одатландилар.

Хемингуэй – машҳур. Хемингуэй – идеал. Бу – китобхонлар орасидагина эмас, ёзувчилар муҳигида ҳам такрорланди. Намунага ўч ёшлар “Алвидо курул!” ва “Килиманжаро қорлари”нинг ҳар бир сатрини ютоқиб ўқидилар, янги наср нафасини сезиб, ўзлари билган ва билмаган ҳолда, тақлид қила бошладилар. Лекин Хемингуэйга ўхшашдан кўра, ўхшашга ингилиш ҳисси кучли бўлганиданми, уларнинг кўпчилиги йўқолиб кетди, аксарияти эса, ўз вақтида бундан воз кечиб, тўғри қилдилар.

“Хемингуэй тирик бўлганида, танқидчиларига мана бундай маслаҳат берар эди”, деб фол очиб ўтирмайлик. Чунки, у маслаҳат беришни ёмон кўрарди.

Ниҳоят, Хемингуэй мухлислари ва танқидчилари ўртасидаги шов-шувлар анча босилгандек бўлди. Энди ашаддий китобхон ҳам ўзи бир пайглар сиғинган бу ёзувчининг “янги” асарини ўқиб, дўстиникига суюнчилаб бормади. Ҳамон китоб ўқишга вақт тополмай юрган, улуғ шахслар портретининг мухлиси, ўз навбатида, бошқа бир ёзувчининг суратини топиб олади. Чунончи, колумбиялик адиб Габриэл Гарсиа Маркеснинг журналистлар билан тушган суратини.

Бу ҳол машҳур француз шоири Апполинернинг маънос бир шеърини эсга солади:

Қирғоқда

Сокин чайқалади бўм-бўи қайиқлар.

Энди

На бозор кунлари, на душанбада

На бирорта рассом

Ва на Мопассан

Кўкракдор бефаҳм хонимчаларни

Айлантириб юрар бу қайиқларда...

*О, бўм-бўш қайиқлар,
Юрагим орзиқиб кетади менинг
Сокин чайқалсангиз агар
Қирғоқда.*

Бизнинг ҳам юрагимиз орзиқади, Эрнест! Лекин хувиллаб қолган қайиқларни кўриб эмас, китобхонларингиз камайиб қолгани учун, сизга ачинганимиздан ҳам эмас – кўз олдимизда ажойиб ёзувчининг янги тақдири қайта туғилаётганидан. Номига “кўз югуртиришлар”, номига ўқишлар тугаб, чинакам **Мутлола** бошланаётганидан.

Бу урушнинг дастлабки ва кейинги кунларига ўхшамайдими? Бир неча ҳужум ва мудофаалардан сўнг жангчиларнинг сараси саракка, пучаги пучакка ажралади. Сизнинг таъбирингиз билан айтсак, “ботирлар ботирлигича қолади, романтиклар хушёр тортади, кўрқоқлар эса, ярадорлар билан уйга қайгадилар”.

“Алвидо, қурол!” сингари асарлар, ақалли ўз отангизни таниб олишга ёрдам беради. Ахир, оталаримизнинг жуда кўпчилиги урушда қатнашганлар-ку...

– Мен ёшлигимда театрни жуда сеевардим, аммо урушдан қайтганимдан сўнг узок вақт сахнани кўришга юрагим бетламади, – деб қолди ўша “махв бўлган авлод” вакиллари билан бири. У ёғини айтмади.

Мен ҳам бу суҳбатга муносиб тингловчи бўлиш истагиданми, сабабини суриштирадим.

Суҳбатдошнинг, ақалли, уруш иштирокчиси ёки испан республикачиларининг мададкори – интербригада аъзоси бўлса, сен унга ортиқча савол бериб ўтирмайсан.

Сўзларини охиригача етказмай, кутилмаганда тўхтаб қолади. Узилган жумлани сўз билан эмас – мулойим, хомий табассум билан хотималайди.

“Сўрама, – дейди улар гўё, – суриштира. Бари бир тушунмайсан. Тушунганинда ҳам айтмасдим. Ҳеч қачон. Фақат шу ҳаётни кадрлай олсанг, бас. Бунинг учун урушга бориб, ўн марта ярадор бўлиш шарт эмас. Бунинг учун инсонга меҳр бўлса, бас. Тасаввуримда эса, жаҳондаги кучлар аллақачон иккига бўлинган. Бу – уруш ва тинчлик. Қолганлари шунинг атрофидаги мулоҳазалар...”

– Сени тушунаман. Албатта, фронтда олинган суратларга қараш завкли. Аммо белидаги камар тўқасини ялтиратиб, автоматни бўйнига осганча объективга боқиш, боққанда ҳам тик боқиш учун бу ёш аскар жуда кўп қуролдош дўстларидан жудо бўлган, ўзи эса, ажалга минг бор чап берган.

Ажал таҳдид солиб турганда олинган суратда акс этган ҳаёт икки бор гўзалроқ кўринади.

Шу сабабдан ҳам бундай суратларга қараш завкли.

Лекин оналаримизга сурат эмас, ўзимиз керакмиз. Ҳайкал эмас, мангу оловлар эмас, тириклигимиз ардоқли.

Бу орден, медаллар қайси хизматлар учун берилганини сўрамоқчисан, шекилли? Яхшиси, сўрама. Жангчига қайси хизмати учун орден берадилар? Ўлгани учунми? Ўлдиргани учунми? Билиб қўй, ҳеч ким, ҳеч қачон “фалончи одамни йўқ қилдим”, деб мақтанолмайди.

Бурч – бошқа гап. Бурч – бизнинг кичик бебахтлигимиздан улуғроқдир. Биз урушга қахрамон бўлиш учун борган эмасмиз. Биз душманни яқсон қилишимиз кераклигини, ўзимиз ҳалок бўлишимиз мумкинлигини билардик...Балки уруш дегани баъзиларга ғоя шаклида кўринар. Уруш – биологик ҳодиса, деб жар солаётганлар озми? Лекин одам қуруқ ғоя эмас.Фронт сахна эмас, унда ёғоч пичоқлар бўлмайди...”

Мен бу маънони китобдан эмас, қаршимда ўтирган камгап одам табассумидан, нигоҳидан уқдим. Хемингуэй қахрамонларининг айтмаган сўзлари менга яна шундай эшигилади.

Қирқ бешинчи йил Элбада учрашган ўзбек ва америкалик жангчининг бир-биридан ҳеч фарқи йўқ. Улар бир-бирига эгизакдек ўхшаш, улардан бири Шарқдан, иккинчиси Ғарбдан шу дарё бўйигача оғир, узоқ йўлни босиб ўтди. Бу масофа уларнинг қиёфасига шиддатвор сайқал беради.Мабодо, улар бугун учрашгудек бўлсалар, бир-бирларини сўзсиз, имо-ишорасиз тушунадилар. Бир-бирларига меҳр билан, аммо ғоят вазмин тикилардилар.

“Алвидо, қурол!”

Бу китобни ўқиётиб, нимадир ҳалал бераётганини сезасан. Уни бемалол ўқиш қийин. Ундан олган лаззат ҳам қандайдир аччиқ, одамни маст қилувчи бир гиёҳ хуруж бўлгандек... Ўқиётиб,

руҳингда тонг шафағи янглиғ сирли ранглар пайдо бўлаётганини сезасан...

Шунга қарамай, ўша мутолаа давомида ўша “нимадир” сенга ҳалал бериб тураверади. Буни дастлаб, романнинг услубига йўясан, яна бир неча варақни шу тариқа паришонликда ўқийсан, кейин – фавкулудда сатрлар замирида яшириниб, сени кузатаётган *вазмин* нигоҳга дуч келасан. Шундан сўнг китобни ўқиб тугаллагунча, ўша таъқибдан қочиб кутула олмайсан.

Ҳатто турмуш икир-чикирларига ўралашиб қолган пайтингда ҳам бу нигоҳ сени холи қўймайди, ишга шунғиб кетиб, унутганинда ҳам шуурингда миттиллаб тураверади.

Энди кутулдим, деб юрганинда, бир куни кўчадами, трамвайдами, яна дуч келасан. Бу нигоҳ эгалари кўкракларига нишон тақиб юрмайдилар. Уларни қарашларидан танийсан. Бу қараш қанчалик *вазмин* бўлмасин, бу меҳр қанчалик шафқатсиз бўмасин, унга дош бериш керак.

Улар қурол билан аллақачон видолашган бўлсалар-да, милтиқ қайишининг ўрни ҳамон елкаларини ачиштириб туради.

1937 йили Америка ёзувчиларининг Иккинчи Конгрессида Эрнест Хемингуэй минбардан шундай деган эди:

“... Мен яхши ва ҳаққоний асарлар ёзиш нақадар қийинлигини, мабодо, улар ёзилгудек бўлса, муаллифни, шубҳасиз, шунга лойиқ мукофот кутиб турганини айтган эдим. Лекин уруш даврида – биз уруш даврида яшамокдамиз – истасак-истамасак, мукофотлар муддати сал чўзилади... Уруш ҳақида бор гапни ёзиш қалтис... Ҳақиқат излаб Испанияга жўнаган бирорга ҳам америкалик ёзувчини билмайман. Бироқ, Линколн номидаги баталён жангчиларнинг кўпини биламан. Аммо улар ёзувчи эмас. Улар мактуб ёзардилар, холос..

Испанияга жуда кўп инглиз, жуда кўп немис ва голландлар бордилар. Одам ҳақиқат излаб фронтга бораркан, ҳақиқат ўрнида ўлимга дуч келиши эҳтимоли бор. Лекин фронтга ўн киши кетиб, иккитаси омон қайтса, улар олиб келган ҳақиқат – биз тарих деб юрган сохта нарсалардан йироқ – чинакам ҳақиқат бўлади. Бунақа ҳақиқатни, излаб ҳаётни хавф остига қўйиш лозиммикан – бу ёзувчиларнинг ўзига ҳавола”.

Бу нутқ фашизм авжига чиққан замонда, Испанияда – Франко, Олмонияда – Гитлер, Италияда – Муссолини каби

шахсларнинг ғайриинсоний ғоялари вабодек тарқаётган пайтда янгради.

Бу нутқ жабрдийда заминимизда ўз бахтини, ўз омадини яна бир карра чиғирикдан ўтказаетган пайтда, ўша замин истиқболи учун муқаррар ўлимга кетаётди: “Мен қайтаман, қут!” – дея хотинига жилмайган камтарин, жасур одамлар ҳарбий эшелонга чиқаетган ғулғула кунларда янгради.

Бу нутқ баъзи ёзувчилар: “Илҳом парисига дубулға ярашмайди”, деб қўрқоқ қалбларига таскин бераётган пайтда, баъзилари худди бугунгидай ўзини “халқ отаси” эълон қилиб(Ғ. Ғулом нашриёти директори Хамид Ғулом "халқ оталаридан бириман" деганди.Ред), шеърият мажлисларида “шон-шухрат минбари”дан сўзлаётганида, эллик ёки олтмиш ёшларини беҳатар бурчакларда нишонлаётган бир пайтда янгради.

Бу нутқ хозир ҳам янграмоқда.

1979

ПРОТОТИП СУРАТИГА ЧИЗГИЛАР

(Эрнест Хемингуэй таваллудининг 85 йиллигига)

Ҳақиқий китобхон ўзининг севган китобини ҳеч қачон сотмайди. Бунга тўғри маънода ҳам, кўчма маънода ҳам тушуниш мумкин. Инқилобчи ўз идеалини, аскар ўз кўшинини сотмагани каби, китобхон ўзининг севимли китобларини сотмайди. Чунки, бу китоблар унинг ҳаёти. У яшаган ёки яшаши мумкин бўлган ҳаёти. У бошидан кечирган ёки кечириши эҳтимол бўлган изтироблари.

Яъни китобхон – потенциал *прототипдир*.

Чунки унинг кўксига бир хаёлпараст яшайди. Бу хаёлпараст яхшилик ва ёмонлик ўртасида кетаётган жангда ўз кучини синаб кўришга тайёр шахс. У мавҳум, аммо вақтинча мавҳум.

Дон Кихот образи ритсарларга киноя эмас.

Дон Кихот ашаддий китобхон образи. Балки шунинг учун ҳам бу китобни ўқийётган одам Дон Кихот устидан кулмайди, аксинча, унга нисбатан ҳамдардлик, мунис қадар туюди. Дон Кихот – бутун дунё китобхонларига қўйилган буюк, ғамгин ҳайкалдир. Ҳар бир китобхон ўз қахрамонини ўзича тасаввур этади ва бу тасаввурни беихтиёр, ботиний равишда, атрофдан – реалиядан

кўриқлайди. Сиз мутолаа қилиб ўтирган одамнинг “кайфи”ни бузганмисиз? У китобдан бошини кўтариб, деярли ғазаб билан қарайди. Бу ҳолат бир лаҳза давом этса ҳам, уни кўриб улгуриш мумкин.

Китобхон адабиётшунослар қўллайдиган “прототип” сўзини чинакамига ёмон кўради, ўз қахрамонини ўзига ўхшамагани учун ҳам, ўзи кўрмаган ғаройиб ҳодисаларни кўргани учун ҳам севади. Иккинчи томондан, ўша қахрамоннинг ҳаётда борлиги уни хаяжонга солади. Ўз иродасига қарши, у ҳақиқий ҳаётини ҳақиқатни эшитгиси келади. “Балки, чиндан ҳам У ҳаётдир, фақат ёзувчи тўқиган образ эмасдир”, деган хом ҳаёл китобхоннинг онгида милтиллаб туради. Лекин “прототип” ҳақида ўқиб, ҳафсаласи пир бўлади. Ва яна ўз тасаввуридаги ҳаётга қайтади, ўз қахрамонининг ёнига боради. Дон Кихот сингари шамол тегирмонларига қарши урушни, бир зумга тўхтаган мангу урушни давом эттиради...

Лекин биз ҳозир прототип ҳақида гапирмоқчимиз.

Овга чиққан бир машхур овчининг кўзи шикастланади.

Унинг дўстлари “агар вақтида даволанмасангиз, оқибати ёмон бўлиши мумкин”, – деб уни кўрқитишади. Овчи аввал бунга эътибор бермайди, лекин ўша шикастланиш натижасида қони заҳарланиб, ўлишига сал қолади. Шундан кейин унинг ҳаёлига ҳар хил нарсалар кела бошлайди.

Овчи ваҳимачи эмасди. Иккита жаҳон урушини кўрган, Испания республикачилари сафида туриб жанг қилган одамни ваҳимачи дейиш қийин. Аммо шу ҳолда катта ёзувчи бўлса, унинг “ваҳимаси”ни изоҳлаш мумкин.

Бу ҳақиқатдан ҳам, ёзувчи, машхур овчигина эмас, машхур романлар муаллифи Эрнест Хемингуэй эди.

Эрнест Хемингуэйнинг “Кўрни етакловчи ит керак” деб номланган ҳикоясининг прототипи – овчи Хемингуэй. Қон заҳарланишидан ўлишга сал қолган овчининг ҳаёлидан кечган “ҳар хил нарсалар” бу ҳикоянинг негизини ташкил этади. Овчи ҳаёт, иккала кўзи ҳам соғ, лекин ҳикоя қахрамони Филипп яқинда кўр бўлиб қолган:

“Биласанми, – деди у, – бу ерга келганимиз яхши бўлди. Мен бу ерда нима деган бўлсам, ҳаммасини эслайман... Бу янги сўз, аммо биз уни ўчираемиз... Бизнинг яхши магнитофонимиз бор ва мен аввалгидан ҳам яхшироқ ёзаман. Агар одам шошилмаса,

ҳақиқий сўзларни топиши мумкин. Мен сўзларни айтаётганда, уларни шундоқ кўриб тураман...”.

Филипп ёзувчи. У ҳам мерган Хемингуэйга ўхшаб, бир пайтлар шер овига борган. Лекин китобхон учун – биз учун Филиппнинг тақдири қизикроқ. Биз кўзи ожиз ёзувчининг ички драмаси билан яшаймиз. Аммо бу фожеага қанча чуқур кирганимиз сари, кутилмаганда, ўзимиз “истамаган томон”га қараб кетаётганимизни сезамиз: кўлами кенгайиб бораётган руҳий оламга – айнан *прототип*нинг руҳий дунёсига йўл оламиз. Ўзимиз сезмаган ҳолда ёзувчи Хемингуэйнинг қисмати ҳақида ўйлай бошлаймиз.

Хемингуэй ўзининг “Доимо ёнингда байрам” деб номланган хотиралар китобида ўзининг ёшлиги кечган Парижни эслайди. Ўша пайтда ён дафтарчасига ёзиб қолдирган ёш ёзувчининг (ўзининг) хатлари ёрдамида унинг психологиясини таҳлил этади. Хотиржам бўл, дейди ўз-ўзига ёзувчи. Хотиржам бўл, эртага ҳам индинга ҳам ёза оласан. Фақат эртага давом эттириш учун хамиртуруш қолдирсанг бўлди. Бошлаш эса, унчалик қийин эмас бир сўз, бир самимий сўз топсанг бас, кейин ўзи бошланиб кетади.

Диққат билан қаралса, ёш ёзувчининг вазминлик билан, ўзига ишонч билан ёзган сўзлари замирида ишончнинг тескариси – ўзига шубҳани илғаш мумкин. Бу коронғида кўрқиб ашула айтаётган боланинг ҳолатига ўхшайди. Хемингуэй кучли шахс. Унинг Италия фронтида кўрсатган мардлигини ҳамма билади.

Лекин биз юқорида келтирган ҳолат аскар эмас, ёзувчининг қалбида шаклланган ҳолатдир. Шубҳа – иқтидор ёнида турган иккинчи компонент. Бошқача айтганда, иқтидорнинг сояси: иқтидор қанча катта бўлса, шубҳа ҳам шунчалик баҳайбатдир. “Кўрни етакловчи ит керак” ҳикоясидаги фикр ҳам Хемингуэйнинг “бир кун тўсатдан ёзолмай қолсам, нима бўлади”, деган “ваҳимаси”, уни доим таъкиб этган шубҳа – фано туйғусидир.

Ёзувчининг “ташки” ҳаётида бу кайфият умуман кўзга ташланмайди. Аксинча, у ҳар хил учрашувларда ўзига ишонган, ҳатто такаббур киши сифатида таассурот қолдиради. Наинки даврларда, ўзининг номи тилга олинган ўз мақолаларида ҳам Хемингуэй иккиланаётган шахс бўлиб кўринмайди: “Африканинг яшил тепаликлари” эссесидан парча келтирамиз:

“– Американинг буюк ёзувчиси ким? – деб сўради Кандидский.

– Менинг эрим, – деди хотиним.

– Бизда буюк ёзувчилар йўқ, – дедим мен (Хемингуэй – М.С.)
– яхши ёзувчиларимиз маълум бир ёшга борганда ўзгариб қолишади ... сал бойигандан кейин, улар яхши яшай бошлайдилар ва бу “яхши ҳаёт”ни таъминлаб туриш учун, истаса истамаса, ёзишга мажбур бўлишади, оқибатда ёзганлари макулатурага айланади ...

– Сиз-чи?

– Менинг қизиқадиган нарсам кўп. Мен ўз ҳаётимдан мамнунман. Лекин менга ёзиш зарур, агар ҳар куни “маълум қатор ёзмасам, ҳаёт мен учун ўз гўзаллигини йўқотади” .

Бу ерда ёзувчи алдаётгани йўқ. Бу сўзларга унинг ўзи ҳам қаттиқ ишонади. Бу ишонччи қамчилаб турадиган нарса... Яна ўша шифобахш, лекин азобли шубҳадир.

Хемингуэйнинг ваҳимаси аввало жисмоний эмас, руҳий ўлим билан боғлиқ. Бу ердаги ишларни бажаролмай кетишдан кўрққан одамнинг изтироби. Ва ниҳоят, жисмоний ўлимнинг нақадар шафқатсизлиги, унинг кутиб турмаслигини чуқур англаган ёзувчи қарашидир.

Хемингуэй ўзини қийнаган бу ҳисни “Климанжаро қорлари” ҳикоясида яна ҳам кенгроқ кўрсатади: Ёзувчи Гарри (яна “ёзувчи” Африка чангалзорларида ов пайгида, – яна “ов”) оёғини шикастлантиради. Арзимас яра кутилмаганда гангренага айланади. Ҳикоя ана шу ўлимни кутиб ётган одам психологиясининг тасвирига қурилган. Гарри дарахт соясида ётиб, жуда кўп воқеаларни эслайди ва бу воқеаларни энди ҳеч қачон ёзолмаслигини ўйлайди, ғазабланади, гуноҳсиз хотинига захрини сочади. Виждон азоби ўлим олдидаги кўрқувдан ҳам устун келади.

Бу ҳикоянинг биринчи қатлами.

Иккинчи қатламдаги фикр ҳар қандай катта ёзувчини ўйлантирадиган, мушоҳадага чорлайдиган фалсафий жумбоқ – жисмоний ўлим ҳақида. Виждон азоби орғида, хотиралар пардаси фониди ўша жумбоқ, ўша тугун ечила боради. Ҳикоя бошида ўлим Гаррининг тепасида айланиб юрган қушлар тимсолида кўринади. Ҳикоя ўртасида у қиёфасини ўзгартириб, Гарри ва унинг хотини ётган чодир атрофида сиртлон бўлиб увиллайди. Ҳикоя сўнгида шаклсиз, аммо нафас олиб турган, кўзга кўринмас махлуқ сифатида пайдо бўлади.

“Килиманжаро қорлари”даги ўлим тасвири одамда ҳаётга кучли муҳаббат уйғотади. Ҳаётни кечикиб соғина бошлаган Гаррининг пушаймон тўла соғинчи китобхонни ларзага солади. Гарри ўлаётиб, қайта туғилади. У орзу қилган мукамаллик чўққиси унинг ҳаёлида Климанжаро бўлиб гавдаланади. Ҳикоянинг эпиграфини келтирамиз:

“Килиманжаро – баландлиги 19.710 фут, хамиша қор остида ётадиган тоғ тизмаси бўлиб, айгишларича, Африканинг баланд жойи ҳисобланаркан.. Фарбий қоянинг энг тепасида совуқда музлаб қолган қоплон ётибди. Бу баландликка қоплон нега чиққанлигини ҳеч ким тушунтириб беролмайди”.

Ёзувчи Гарри жони узилар, сўнгги ўзи минган учок Климанжаро қорлари томон, қоплон ётган чўққи тарафга бурилганини яққол кўради. Аслида, бу туш эди. Гаррининг сўнгги алаҳсираши эди.

Ҳикоянинг эстетик қудрати ҳикоя муаллифи юрагида тебраниб турган ўша шубҳа кучи билан барабардир. “Кўрни етакловчи ит керак” асаридаги некбинлик ҳам кўзи шикастланган овчи Хемингуэй “ваҳимаси”нинг давоми, холос.

Хемингуэй ўз ҳаётида катта қувончли воқеалар гувоҳи бўлди. Шунингдек, у катта фожеаларни ҳам бошидан кечирди. Испан республикачиларининг мағлубиятини у ўз мағлубияти сифатида қабул этди ва руҳида яна нимадир чатнаганини сезди. “Думбадор генерал (Франко – Хемингуэй ибораси)лар билан курашиш учун яққалик қилаётганини англади. “Алвидо, қурол” романи, ҳикоялари билан дунёга танилиб улгурган, ҳаётга тик қарай бошлаган ёзувчи қалбида яна ўша шубҳа, бу сафар унинг ижтимоий тушунчасини камраган ҳолда пайдо бўлади. Унинг сўнгги романи “Дарё ортидаги дарахтлар соясида” энг тушқун асарларидан биридир. Бош қаҳрамон Кантуэлл фашист Франкога қарши курашган жангчи, роман финалида ўзини отиб ташлайди.

Полковник Кантуэллнинг отган ўқи – Хемингуэй ўзига отган ўқ эди. Аммо хайрият-ки, ўқ ҳавода узоқ учди. Бу ўқ учар экан, Хемингуэй ўзининг энг яхши асарларидан бири – “Чол ва денгиз”ни ёзиб тугатди. Бу қисса унинг одамларга қолдирган сўнгги, ажойиб мероси бўлди. Кейин ёзган асарлари “Чол ва денгиз” даражасига кўтарилолмади.

“Мен бу шимолий америкаликнинг (Хемингуэйнинг – М.С.) кўрсатган барча жасоратларида болалик қилиғини кўраман”, деган

эди инкилобчи Эрнесто Че Гевара. Лекин бу қахрамонликлар фақат “болалик” эмас эди. Бу – Хемингуэй юрагида муттасил давом этган ўша икки куч – ишонч ва шубҳа курашининг ташқи кўриниши эди. Ёзувчи ўлимдан ҳам руҳан, ҳам жисман устун бўлмоқ учун ўзидаги шубҳани тинимсиз ўлдириб турди.

Шу икки куч ўртасида тўлғониб, умр бўйи юксак идеаллар учун курашган буюк инсон, изтиробли қалб эгаси Эрнест Хемингуэй ўз қахрамони полковник Кантуэлл сингари бу дунёни тарк этди ...

Прототип йўқ.

Аммо ёзувчи бор, чунки унинг қахрамони Хаёт – ҳаётдир.

Демак, китобхон ҳам бор. “Прототип” сўзини ёктирмайдиган, ўжар, хаёлпараст – китобхон.

1984

АДАШГАН ҲАЙКАЛЛАР

1

Улар навбатда туришибди. Нон дўкони олдида турган одамлардай, қаторлашиб туришибди улар. Ҳар бирининг кўлида ўз юраги. Ойлаб, йиллаб тураверади. Ёмғир, қор остида тураверади.

– Мен шу ерликман, ўтказиб юборинг, – демайди ҳеч ким.

– Мен пенсионерман, ўтказиб юборинг, – деб бирортаси айтмайди.

– Мен фалон урушда қатнашдим, – деб ҳеч ким миқ этмайди.

Уларнинг ичида имтиёзлилар йўқ. Салла ўрагани ҳам, фрак кийгани ҳам индамай тураверади.

Бу ҳолат бир қарашда лоқайдлик бўлиб кўриниши мумкин, аммо уларнинг қиёфасига диққат қилган киши бир нарсани пайқайди: ҳайкаллар бири иккинчисини таниш учун қаттиқ тиришяпти – саллали шоир пешонасини тириштириб, “буни қаерда кўрувдим-а”, дегандай фрак кийган шоирга, фракли шоир эса, унга тикилади.

Ҳайкаллар навбатда туришибди, аммо нима учун турганини ҳаммаси ёдидан чиқарган: ҳаммасининг диққати бир нарсага – бир-бирини таниб олишга қаратилган..

Чиндан ҳам, жуда кўп ҳайкалларимиз қаерга ва нима учун келиб қолганлигини билишмайди. Кимдир уларни боладай етаклаб келади-да, “мана шу ерда тулинг, мен ҳозир қайтиб келаман”, деганича ғойиб бўлади... ва ҳеч қачон қайтиб келмайди. Ҳайкал бўлса, бу ерда мусофир – ёнидаги одамни таний олмай сарсон – тураверади.

Кези келганда шуни айтиш керак-ки, омадли ҳайкаллар хиёбонда ёлғиз ўзи туради. Ҳа турмушдаги ажиб фалсафа ҳайкаллар ўртасида ҳам расм: буюк одам – доим танҳоқдор.

Ҳатто ҳайкалларнинг навбатда турганларидан фарқли, у ўзининг қаерда – ватанидами ё хориждами эканлиги билан қизиқмай, бемалол хаёлга шўнғий олади, бунинг устига, танҳо ҳайкалнинг қўлида бирорга китоб бўлиши муқаррар – шуни ўқиб вақт ўтказди, ҳеч бўлмаганда.

2. ТАНҲОЛАР

Байроннинг мухлиси бу хиёбондан ўтса, доим хафа бўлади: нега бу ерда Байрон эмас, Пушкин турибди?

– Негак-ки... – деб жавоб бермоқчи бўласиз-у, ўзингиз ҳам билмайсиз, негаллигини. Узоқ билмай турасиз.

– Мен Пушкин мухлиси бўлганим учун! – деб фахр аралаш ҳазил қиласиз, лекин дўстингизнинг бошқа шоирга муҳаббатини ҳақорат қилишдан кўрқиб, алдашда давом этасиз: “Пушкин Ўзбекистонни севгани учун. Пушкин Дантес дуэлининг сабабини биласизми? Сабаби бир – Ўзбекистон”.

Байроннинг мухлиси сизга телба одамга қарагандай қарайди, юзингиздаги жиддийликни кўриб, эсанкирай бошлайди.

Эсанкирайверсин.

Сизга бунинг алоқаси йўқ. Сиз Пушкинни севасиз ва унинг нега айнан шу ерда турганлигини оқлаш учун ҳар қандай ёлғонга тайёрсиз.

Буюк шоирни қуршаган тошкентлик канизак дарахтлар эса, оҳиста кўшиқ айтадилар. Одатда, Шарқ одамлари кўшиқ тинглаётиб, беихтиёр оҳангга мос бош тебрата бошлайдилар. Афсуски, бу иш ҳайкалларнинг қўлидан келмайди.

Айниқса, Пушкиннинг.

Чунки, Овруроода бош тебратишмайди. Овруроликлар ҳар қандай оҳангга оёғи билан жўр бўлишади. Пушкин хиёбонидан

ўтаётган ҳар бир йўловчи шоирнинг жим депсиниб, ноганиш халқ музыкасини бутун бронза вужуди билан тинглаётганига гувоҳ бўлади ...

Мана бу хиёбонда эса, иккинчи бир буюк сиймо турибди.

Бу ёзувчига қўйилган ҳайкаллар дунёнинг ҳамма бурчагида бўлса керак. Лондоннинг қайси кўчасига қўйилган экан унинг ҳайкали? Парижнинг қайси булварига?

Ҳар ҳолда, у Тошкентнинг энг гўзал чорраҳасида турибди.

Унинг ёнидан ўтсангиз, сизга меҳри ийиб кетади, буюк пролетар ёзувчисининг сизга ўхшаган оддий одамларни қанчалик севганини яхши билганингиз учун, унга биродарларча таъзим қиласиз, салом берасиз:

– Қайси шамол учирди бу ёқларга, Алексей Максимович?!

Албатта, у ҳайкал сизга қайрилиб ҳам қарамайди. Биринчидан, ҳайкалларнинг бўйни жуда қаттиқ – қайрилиш учун уларга камида юз йил вақт керак. Иккинчидан, саволингиз ниҳоятда бачкана: сиз ва бизни учирган оддий шамол ҳайкалларни учиролмайди. Уларни жуда катта ижтимоий воқеалар, лоақал, инқилоб бўрони учирishi мумкин.

Айниқса, Тошкентдай узоқ шаҳарга.

3. МАЖЛИС

Агар ҳайкалтарош узоқни кўра оладиган санъаткор бўлса, унинг яратган ҳайкаллари ҳам узоқ-узоқларга қараб туради. Бордию, ҳайкалтарош ҳаракатчан, курашчан бўлса, у асарини ўзи севган таҳайюлда – ҳаракат жараёнида тасвирлайди.

“Бўрон куши ҳақида кўшиқ” муаллифи буюк Горкий ҳайкали худди шундай ҳаракат куюнида кўрсатилган.

Агар ҳайкалдаги бу шиддат самимий бўлса, бизнинг кўзимизни алдамаган бўлса, Алексей Максимович бир куни ўзининг қироллик супасидан шарт тушади-да, чорраҳани кесиб ўтади ва телефон буткасига боради.

Баҳайбат Горкий бу катакка сиғармиди. У қўлини жаҳл билан силтаб, изига қайтади ва катта йўлга тушади, йўловчилар, ҳайдовчилар, ойнабанд дўкондаги сотувчилар-у, саргарошхонадаги мижозларни ҳайратга солиб, тўғри Пушкиннинг ёнига келади.

Бир ерда туравериб чарчаган одамнинг ортиқча илтифотга унча хуши бўлмайди, шунинг учун ҳам Горкий хаёлга чўмган Александр Сергеевичга имилламай қўл чўзади:

– Танишайлик, пролетар ёзувчиси Горкий.

Пушкин “пролетар”, “Горкий” сўзларини унча тушунмаганиданми, ёки ҳали ҳам хаёл сураётганиданми, бир зум паришон туради, кейин ҳаракатга келиб, тагкурсидан сакраб ерга тушади:

– Танишганимдан ғоят хурсандман. Лекин кечирасиз, айтингчи, мен ўзи қаердаман?

– Бунинг аҳамияти йўқ, азизим Александр Сергеевич, – дейди Горкий бироз вазмин, бироз асабий, – ҳар ҳолда, биз Русияда эмасмиз, аниқроқ айтганда, сиз мен турган мамлакатдасиз.

Буюк Пушкин киноясимон ҳазилни тез тушунади ва шунга мос жумла тузади:

– Биласизми, мен оқ қайинларни жуда соғиндим. Ҳозир бирдан соғиниб кетдим. Кетмаймизми, а?

Горкий фақат қайинларни эмас, азим дарё Волгани, Нижний Новгородни, кадрдони Владимир Илични соғинганини тўкиб солмоқчи бўлади-ю, аммо реалистнинг вазминлиги бунга йўл қўймайди.

– Мен боя Московга қўнғироқ қилмоқчи эдим, бўлмади. Энди ўзимиз бир илож қилиб жўнашимиз керак. Фақат, азизим Александр Сергеевич, сиз атрофингизга қараб, жуда ҳайрон бўлаверманг – мен йўл-йўлакай тушунгириб бераман, сизга. Ҳозир муҳими – Русияга жўнашимиз керак.

Қарабсиз-ки, бу икки сиймо эрталабки учоққа чипта олишади.

Икковлон учоқда суҳбатлашиб борар экан, Алексей Максимович кутилмаганда ўрнидан туриб кетди.

– Шўрим қурсин, Александр Сергеевич, таёғимни унутиб колдирибман!

– Ҳечқиси йўқ, жаноб Горкий, Московдан хабар қилиб олдирамиз таёғингизни.

Алексей Максимович “жаноб” сўзининг ҳақорат эканлигини йўлдошига тушунтирмоқчи бўлади-ю, аммо унинг хаёлини сеvimли таёғи банд қилганидан, қўлларини ёзганча туриб қолади.

– Азизим, хабар қиламиз, лекин қаерга хабар қиламиз – биз учган шаҳарнинг номини билмаймиз-ку...

Шундай қилиб, агар хайкаллардаги шиддат ёлғон бўлмаса, бизнинг кўзимизни алдамаган бўлса, улар ўзлари турган супадан бир куни, шубҳасиз, тушади ва хоҳлаган томонга равона бўлади.

Биз – улуғ сиймоларнинг мухлислари – улар унутиб қолдирган машҳур таёқ учун янги музей очамиз.

1979

СЕҲРЛИ ҚАЛПОҚ ЭМАС, СЕҲРЛИ СЎЗ...

Ҳар бир халқнинг бугунги турмуш маданиятини, узоққа бормай, ўша ерда чиқарилган болалар ўйинчоғининг сифатига қараб билса ҳам бўлади...

Лекин сизнинг кўлингизда ўйинчоқ эмас, китоб. Сиз рангли суратларга беланган бу китобни варақлайсиз, варақлайсиз... ва ниҳоят ўзингизни овутишдан ўзга чора қолмайди, яхшиям, бу киши дурадгор эмас – ясаган курсисига ўтирган одам йиқилиб, кўлини синдирган бўларди. Яхшиям у киши меъмор эмас – қурган биноси устимизга қулаб тушарди. Яхшиям, бу киши – болалар шоири, ёзган шеъри қанчалик ёмон бўлмасин, ҳали болаларимизнинг бирортаси майиб бўлгани йўқ...

Аммо кўшни хонада бошқа бир одам бор – у ўзини овутмайди, у – норози.

– Болаларни майиб қилишнинг энг қулай, беозор йўли, бу, – дейди худди ўша рангли суратларга беланган китобга ниқтаб, – бу шоир дурадгорлик қилса яхши бўларди – ясаган курсисига ўтирган одам йиқилиб тушганидан кейин, иккинчи марта унга ўтирмас эди. Афсуски, бу одам болалар шоири – унинг китобини майиб бўлган бола ўз майиблигини ҳеч қачон билмайди – “шеър шу экан-да”, деб ўқишда давом этаверади.

Файласуфлар айтганидек, ҳамма бало сифат ўзгаришида.

Болалар кун сайин, ой сайин ўсади, бўй торғади, болалиқдан ўсмирликка, ўсмирликдан йигитликка ўтади.

Аммо, уларнинг ўқиган китоблари ўз ўрнида қолаверади.

Бу китоблар, ёғочдан ишланган от каби, бир жойда туриб чопади, бир жойда туриб кишнайтиди. Унга ўтириб олган болалигингиз ўзини мислсиз қахрамон хис қилади, бу туйғуни ҳеч кимга беришни истамайди ва ўша от билан мангу қолиб кетади.

Ана турибди-ку сенинг болалигинг, дейлик, “Билмасвойнинг бошидан кечирганлари”ни кучоқлаб.

Болалагинг шу китобдан миннатдор, ўсмирлигинг бегона, ёшлигинг бутунлай норози.

Нечун бегона, дема. Нечун норози, дема.

Ҳамма бало сифат ўзгаришида. Лекин болаликнинг хотираси чуқур. Ҳайрият, чуқур. Афсус: чуқур. У ўзининг куш уйку идрокини тўғри келган китобга назр этади.. ва хавфлар боқичи бошланади: чунки, бола ишонса, қаттиқ ишонади, алданса, ундан ҳам шафқатсизроқ алданадиган ҳеч ким бўлмайди.

Яқинда қишлоғимизнинг кекса чолларидан бири дунёдан ўтди. Шундай юмшоқ табиатли, меҳрибон чолнинг исми Пўлат эканлиги ҳақида ўйлаяпман. Албатта, исмнинг одамга дахли йўқ.

Аммо, Пўлат исмли одам ҳовлининг кунгайида ўтириб, парилар ҳақида эртак айтгани қизиқ. Пўлат исмли одам кўшнисининг боласи сувга чўкиб кетганида чеккада, ҳаммадан яширин йиғлагани ғалати. Энди билсам, ўша бир пайтлар босмачи бўлган экан.

Ахир, босмачининг башараси хунук, соч-соколи ўсиб кетган, ёқалари кир бўлмасмиди; босмачи дегани ҳайвонсифат, қонхўр, салласи ичида, лоақал, иккита шохи бор махлуқ эмасмиди?

Китоблар, нега менинг болалигимни алдадингиз?

Нега босмачи дегани ҳам ўзимизга ўхшаган икки оёқли, икки қўлли одам боласи эканлигини ўша пайтдаёқ айтмадингиз?

Нахотки, менинг ватанпарварлигимга футур етади, деб ўйладингиз?

Футурни ҳақиқат эмас, алдоқ етказди.

Агар болалигимда ўша нуроний чолнинг босмачи бўлганлигини билсам, мен унинг эртақларини тингламаган бўлардим, уни ҳовлимиздан ҳайдаган бўлардим.

Чунки, менинг болалигим ҳаммадан кўпроқ китобга, онамдан кўпроқ китобга, отамдан, ҳатто Пўлат бободан кўра ҳам кўпроқ китобга ишонарди.

Худди шу боис-ки, алдамчи китоблар алдоқчи одамдан хавфлироқ.

Мана кап-катта одам кеча кечаси билан, бугун куни билан болалар учун чиққан китобларни варақлаб ўтирибди: мактаб ёшигача, кичкинтойлар учун, ҳатто фалон синф ўқувчилари учун, деган махсус белги билан нашр этилган китобчалар. Нима шундан бошқа иши йўқми бу одамнинг?

– Йўқ, – дейди у зарда аралаш, – мен “Билмасвой”ни ўқиб катта бўлдим, энди ўғлимнинг нима ўқиётганини билишим керак.

– Сен тенгилари бугун болалар шоири, сен бўлса, ҳали ҳам уларнинг ёзганини ўқиб юрибсан.

– Мен тенгиларнинг ҳаммаси “Билмасвой”ни ўқиб шоир бўлишган..

– Энди менинг ўғлимдан қасос олаяптилар, демоқчимисан?

– Фақат меникидан эмас, ўз ўғилларидан ҳам қасос олаяптилар. Улар “Билмасвой”ни ўқиб шоир бўлишганига қаттиқ афсусланишади ва болаларига ёзаётиб, ичида ўзларини оқлайдилар: “Биз бундан баттарини ўқиганмиз, ўқийвер, болам”.

– Сенга қолса, “болалар адабиёти” деган терминни ҳам рад қиласан. Масалага бир томонлама ёндошмаслик керак.

– Гап терминда эмас. Фақат “алдагани бола яхши” деган бемаъни байроқ бор ва китобларнинг аксарияти шу байроқ остида ёзилган..

Шундай қилиб, кап-катта одам кичкинтойлар учун чиққан китоблардан унчалик хурсанд эмас.

Файласуфлар айтганидек, ҳамма бало сифат ўзгаришида.

Мана сенинг болалигинг: кўксига “Билмасвойнинг бошидан кечирганлари”ни босиб турибди. Сендан беш юз йил орқада, балки, олдинда бошқа бир болалик бор, у “Мантиқ-ут-гайр”ни ёд олаётган, бўлғуси буюк шоирнинг болалиги!

“Билмасвой” бошдан-оёқ Оврупо мушоҳадасига хос ҳаракатидан, воқеалар ривож, адабиётшунослигимиз тили билан айтганда, динамикадан иборат. Чопиб кетаётган одам кам ўйлайди.

Аммо Фаридиддин Атторнинг чопиб кетаётганини сиз тасаввур қилолмайсиз. Ким-ки, “Мантиқ-ут-гайр”га ўхшаган китоблардаги “турғунлик” оҳангини тушқунлик деб атаса, унинг ёш Алишерга бўлган таъсирини ҳали ҳам “салбий” деб юрган

бўлса, у исботи заиф, бир-икки тарихий хабарга асосланиб, ҳукм чиқарувчи одам бўлиб қолади.

“Болалар адабиёти” деган тушунча бугун расм.

Шарқ ҳеч қачон болалар учун махсус китоблар ёзмаган. Бўлар-бўлмас қофиялар тўқиб, уларни алдамаган. Шу жумладан Фаридиддин Атторнинг китоби ҳам “кичкинтоилар учун” битилмаган. Лекин бу китобнинг таъсири сиз айтганчалик “салбий” бўлмаганда эди, сиз айтганчалик “тушкун” бўлмаганда эди, буюк Навоий ижоди ҳозир сиз таъзим қилаётган даражада улуг бўлмасди, балки.

Чунки, сиз билан биз китобхонни ўйлатиш кучига қодир китобларни “тушкун” деб ўрганганмиз, чунки ҳар қандай йиғлаган қаҳрамон ҳанузгача биз учун “салбий” дир.

Аслида, на ижобий, на салбий одам бор бу дунёда.

Фақат одам, ўзининг рухий зиддиятларини кўксига кўтариб юрган олий идрок эгаси инсон бор фақат.

– Болаларга ўша инсон тасвири керак, – дейди НОРОЗИ одам, – шусиз қофия топилмай сарсон ўтирган “болалар шоири”нинг сарсонлиги беҳуда, ишлайвериб сийқаси чиқиб кетган композитсияни такрор китоб саҳифаларига жойлаётган “болалар рассоми”нинг санъати бир чақадир.

– Сен жуда ошириб юбординг. Болалар учун чиқаётган ўн минглаб нусха китоб бир кунда тарқаб кетаяпти-ку. Ишонмасанг, китоб растасига бориб кузат!

– Ҳамма бало шунда-да! Ўша тарқаб кетаётган китоблардан бир нусхасини мен олганман, мана, томоша қил! Лекин бу китоб қайси тилда ёзилган?

“Наг гавдасининг (?) учдан бирича (?) юқорига кўтарилган (?) тўхтаб (?) шамол турганда кимирлайдиган қоқиғулга ўхшаб заҳарли илон (?) кўзларини (?) Рикки-тиккига тикибди”.

Бу босинқираш. Қўрқувдан илон танаси кўзига “гавда“ бўлиб кўринган одамнинг босинқираши бу. Афсуски, бу – болалар учун ёзаётган ўзбек ёзувчиларининг ичида энг иқтидорлиси Редияр Киплинг асаридан парча. Киплинг ўзбек эмас-ку, деб ўқрайма менга. Ўзбек тилига таржима қилинган ҳар қандай китоб муаллифи, лоақал, тилдаги мушоҳадаси билан ўзбек бўлмоғи даркор. Акс ҳолда, таржима ўз моҳиятини йўқотади. Ўзбек

таржимони фақат рус ёки англиз тилини эмас, ўз тилини ҳам билиши шарт.

Бунақа китоблар жилдига эса, “Болалар учун эмас, асло болалар учун эмас!” – деган ёзув керак. Чунки, менинг ерда қолган болам йўк!

– Лекин бола ниманидир ўқиши керак-ку. Сенинг талабинг бўйича иш кўриладиган бўлса, хозирги чиқаётган китобларнинг тўксон фоизи нашр қилинмаслиги керак... Тўксон фоиз шоиру шуарони рўзғор тебратишдек улуғ ишдан маҳрум қилишга тўғри келади-ку... Норозилик ҳам эви биланда, оғайни!

– Менинг талабим қаёққа борарди. “Болалар адабиёти” деган бутун бир корхона аллақачон ишга тушган, уни тўхтатиб бўлмайди. Китоб ёзиш эҳтиёжи китоб бостириш имкониятидан анча орқада. Гуллаётган имконият қаршисида қарсак чаламиз, ўлаётган эҳтиёж устида йиғлаймиз, холос... Шахсан мен бу масалада йўл топдим: жавонларимдаги бор китобнинг ҳаммасини, болаларга аталмаган неки китоб бўлса, барини болаларга бераман, таъқиқни бекор қиламан. Ўқийверсинлар. Бола ақли етса, ўзига қарагини топиб ўқийди.

– Боланинг онги мурғак, уни йўналтириб туриш керак, сен тушунган шеърни у бошқача тушунади, оқибати ёмон бўлиши мумкин...

Навоий ўзининг “оразин ёпқач кўзимдан тўкилур ҳар лаҳза ёш, бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач қуёш” мисрасини битганида 12 ёшли бола эди. Бунинг “оқибати”ни эса дунё билади.

– Болаларнинг ҳаммаси ҳам Навоий бўлиб туғилавермайди-ку, ахир!

– Мен болада шоирликни эмас, ундаги шеърини фаросатни, иложи бўлса, нозик дидни тарбиялаш имкони ҳақида гапираяпман. Навоий ўша бир мисрани ёзишдан аввал шеърини оҳанг бағрида сузди, олди-қочли қофия эмас, чинакам мусиқани ўзига сингдирди.

Болани мазмундан аввал, сўз мусиқаси ўзига тортади, сўзлардаги мукамал мутаносиблик – ҳақиқий шеърининг фазилати – илоҳий жозиба тортади.

*Зўр қарвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш -
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!..*

Бу тўрт қатор шеърни олти ёшли жияним тилидан эшитганман. “Ингизор” сўзининг мазмунини тушунмайдиган, “карвон”ни фақат мултфилмлардагина кўрган бола ҳали “р” ҳарфини “й” деб талаффуз қиладиган бола оғзидан эшитганман. У “Энг кичик заррадан Юпитергача” сатридаги сайёра номинигина эмас, балки унинг ердан нақадар узоклигини ҳам биладигандай эди. Шеърни болага ўқиб бераётганимда, у ёд олаётган пайтда, бунақа ўқиш менинг хаёлимга ҳам келмабди. Ихтиро боланинг ўзиники эди. Тўғрироғи, бу шеърият яратган мўъжиза эди. Энди менга айт, бу шеър кимга атаб ёзилган, болаларгами, катталаргами?... Жавоб беролмайсан, биламан!..

Чиндан ҳам жавоб топиш қийин бу қайсар одамга.

Бу одам, норози одам, балки, ҳақдир. Зеро, бугун, айниқса бугун, телевидение ва кино китоб билан юзма-юз келган бир паллада, сўз билан жонсиз сурат рақобатлашаётган пайтда, болаларимиз ўқиётган китобнинг савияси тубан бўлса – бу ёмон белги.

“Ойнаи жаҳон” ичига бошини кўмган болакайни қутқариш учун “сеҳрли қалпоқ” эмас, СЕҲРЛИ СЎЗ керак.

Ойнаи жаҳонда айб йўқ, айб рақобатга дош беролмаётган сўзимиздадир.

1980

“ЎҚИШ КИТОБИ”НИ ЎҚИБ...

Камина болалар адабиёти ҳақида бир мақола ёзиб, балога қолган эди: кичкинтойларнинг катта ёзувчилари ва катта шоирлари унга хўмрайиб қарайдиган бўлишди, болалар адабиётининг бир танқидчиси эса, ўз мақоласида уни ухлаб тушига кирмаган буюкларга қарши қилиб қўйди.

Хафа бўлган ёзувчилар ғзаби ифодаланган бу мақолада камина дилозорликда айбланиб, бунга асос йўқлиги, тўғрироғи, мисол йўқлиги айтилди.

Хурматли танқидчим, агар мен ёзган мақоламга мисол тиркасам эди, ҳажмини кўриб, уни ҳеч бир журнал қабул қилмас эди: Сиз талаб қилган “мисол”лар шу қадар кўпки, уларни санасак,

“Болалар дунёси” дўконида сотиладиган сифатсиз ўйинчоқлар сонидан ҳам ошиб тушади.

Майли, кўнглингиз учун, бугунги гапни мисолдан бошлайман:

*Фарғонамиз каналини
Кўрганмисиз дўстлар уни?
Завқимиздай жўш уради
Ариқларда сув тўлқини...
 (“Канал соҳилида”, 96-бет)*

Шеър шаклидаги бу тўрт қатор сўзлар тизими ҳаммамиз учун ҳурматли шоир Пўлат Мўмин қаламига мансуб, у мактабнинг 3-синф “Ўқиш китоби”га киритилган.

Таҳлилга ўтамиз: Гап канал ҳақида бошланиб, “арик” билан тугагани мавзунинг даражасини кўрсатиб турибди. Яхшиси, сўз қурилишини кўрайлик: “Фарғонамиз каналини кўрганмисиз, дўстлар”, демокчи эди, лекин қараса, бир бўғин етишмаяпти. У зудлик билан “уни” деган сўзни қўшади ва олам гулистон – ҳижо тайёр бўлади!

Бу нима саводсизликми? Болалар устидан кулишми?

Ахир “Фарғонамиз каналини” деганда “уни” олмоши тушунилар эди-ку!...

Сиз ҳурматли танқидчим, ўша мақолангизда болаларга ёзилган шеърлардаги мусикавийликни ҳимоя қилган эдингиз. Айтинг-чи, юқоридаги тўртликда, лоақал, қофия борми?

Агар “ни” қўшимчаси қофия бўлса, шеър битиш учун шоир бўлиш шарт эмас – бунақа шеърни Сиз ҳам ёзаверишингиз мумкин.

*... Шундан сўнг туриб Вали
Ўрдакдан гап очгали,
Сўзга сўз улаб кетди:
– Энди менга гал етди.
Битта эди онаси
Ўнта бўлди боласи
Анҳорда шунғиб сузар
Бир-бирдан ўзар ... ва ҳоказо
 (“Ким нима боқади”, 213-бет)*

Таҳлилни қисқа қилайлик: Ҳеч кимнинг, ҳеч ниманинг, ҳатто паррандаларнинг ҳам *онаси иккита бўлмайди*; ҳеч нима, ҳатто ўрдак ҳам бир вақтда *ҳам сузиб, ҳам шунғий олмайди*; кечирасиз,

сал бўлмаса, “ҳеч қачон шеър муаллифи икки одам бўлмайти”, демокчи эдим: юкоридаги шеърнинг муаллиф(лар)и иккита экан. Неъмат Тошпўлатов, Ғулом Юсупов...

Мана бу шеърни эса, оксоқолимиз Қ.Муҳаммадий битганлар:

*Машина пахта терар,
Тинмай тонна-тонналаб,
Чаногиди қолдирмас
Терар хўплаб, тозалаб ... ва ҳоказо*
(Ўқиш китоби, 31-бет)

Аввало машинанинг “хўплаш”ини тасаввур қилиш қийин, агар буни ташбеҳ деб унинг хўплашини тасаввур қилсак, у “термаслиги керак”. Бу ерда бир-бирига ўхшамаган мутлақо ўхшамаган икки ҳаракат бор – уларнинг қўшилиши қийин.

Қофияни гапирмасак ҳам бўлади, кўриб турибсиз – у йўқ.

“Ўқиш китоби”даги таржима асарларини ўқиган одамнинг эса, янада асаби бузилади.

Аркадий Гайдарнинг “Иссиқ тош” ҳикояси шундай бошланган: “Бир қишлоқда кимсасиз кекса киши бор эди...” Ёзувчи: “Ёлғиз кекса одам” деса, таржимон: “Кимсасиз кекса киши”, деб ўтиради. Ваҳоланки, “кимсасиз” сўзи кўчага, саҳро ёки ташландиқ уйга нисбатан ишлатилиши мумкин.

Ҳикоя бошдан-оёқ шундай ғализ жумлалар билан таржима қилинган: “Ёзувнинг пастига печать босилган эди, аммо бу печать қишлоқ советидаги оддий юмалоқ печатга ёки кооператив талонларига уриладиган печатга ўхшамас, балки (?) ғалатироқ (?) ...” ва ҳоказо.

Шу қабил ҳикояларни ўқиб, мактабни тугатган боламиз ўқишга киролмаса, ундан хафа бўламиз, уни саводсизликда айблаймиз. Лекин бир жумлада “печать” сўзини роппа-роса тўрт марта такрорлаган, печатнинг ўзбекча “муҳр” эканлигини билмайдиган таржимон ва унинг таржимасини дарсликка киритган ноширлар, ўша боланинг “маънавий раҳнамолари” жимгина юришаверади: ҳеч ким уларни саводсизликда айбламайди...

Яна бир мисол:

*Аввал чизаман уйча,
Ўзимга ёққанича
Кўрганда муҳим нарса
Расмини чизсам кўркам,*

*Расмда уй кўринса,
Худди чинакам...*
(“Ким бўлсам экан”, 113-бет)

Бу пала-партиш тизмалар кимники?

Нега “асар” тепасида Маяковскийнинг номи турибди?

Бу шаккоклик-ку!

Маяковский ҳеч қачон бундай “шеър” ёзмаган. Бу – қофия, на вазни биладиган таржимоннинг қилмишидан ўзга нарса эмас. Ишонмасангиз, Маяковскийни ўқиб кўринг...

Дарсликка кирган таржималар ичида “Калила ва Димна”дан олинган биргина яхши ҳикоят бор. Лекин унғача тузсиз нарсаларни ўқиган ўқувчи бу ҳикоятни қабул қилмаслиги мумкин. Ғализ жумлалар ва фикрсиз сатрларга кўниккан бола ўша ҳикоятнинг жозибасини сезмаслиги мумкин.

Нега болаларимиз олтинчи ёки саккизинчи синфда ҳам кичик “эртакча”ларни ўқиб юришади, “жиддий” китобларни ёктиришмайди? Чунки улар фақат ўша ёшдагина “эртакча”даги фикрни англай бошлайдилар. Уларга аталган китобларнинг аксариятида фикр саёз, мушоҳада (содда эмас) жўн. Жўн мушоҳадага ўрганган ақл болани маънавий танбалликка олиб келади.

“Сеҳрли қалпоқ эмас, сеҳрли сўз” деган мақолада мен худди шу фикрни айтган эдим. Сиз эса, хурматли танқидчим, “Декамерон”ни болаларга беришни тарғиб қиляпти деб мени нотўғри тушундингиз. Ёки тушунишни истамадингиз.

Ўзингиз кўриб турибсиз: дарсликларда доим бир хил ёзувчиларнинг асарлари берилади. Нега шундай? Бугунги адабиётимизни кўрсатишга қодир, болаларга сўзи ва фикри билан ўрناк бўладиган бошқа ёзувчиларимиз ҳам бор-ку! Нега кейинги авлод болалар ёзувчиларининг асарлари бирор дарсликда йўқ?..

Масалан, мен қирққа қираяпман. Мен мактабда, мажбурий равишда, ёд олган шеърларни бугун менинг ўғлим ҳам ёдлашга мажбур. Нашрлардан нашрга кўчиб юрадиган бу “асар”ларни “истеъфо”га чиқариш пайти келмадимикан?

Фақат 3-синфнинг “Ўқиш китоби” эмас, балки “Ўқитувчи” нашриёти чоп этган аксарий адабиёт китобларида – халқ мақоллари, топишмоқ ва бахши термаларидан бўлак – ўқишга арзирли нарса кам. Демак, китобларимизда – уларнинг савиясини

кўтариш учун, халқ оғзаки ижодидан, дostonлардан кўпроқ берилса, яхши бўлади. Бу кийин иш эмас, бунга профессионал шоир ҳам, ёзувчи ҳам бўлиши шарт эмас: профессионал ношир бўлса, бас.

Кечирасиз, хурматли танқидчим, бу сафар ҳам озгина кизишдим шекилли, узр. Ҳар ҳолда, сиз “чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин”, демасангиз бўлди.

Албатта сиз ҳақсиз: мен қассоб эмасман.

Бирок, болалар адабиёти масаласи фақат сизни эмас, балки, боласини ўйлаётган ҳар бир отани, шу жумладан мени ҳам кизиқтиради.

Хуллас, бола деб “бало”га қолса арзигулик иш экан бу.

1980

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Дейлик, менинг хотиним вергулга ўхшайди.

Адабий ходим – ундовнинг ўзгинаси.

Журнал муҳаррири – нуқта.

Бу, албатта, хаёлпарастлик оқибати. Бунинг асосий гапга ҳеч бир дахли йўқ.

Асосий гап шундаки, мен унчалик камтар эмасман.

Ёзган шеърларимни ҳатто хотинимга ҳам ўқиб беришим мумкин. “Хотининг ким бўпти?” – дейсизми? Тухум қовураётган мана шу аёл менинг хотиним бўлади. Ёки ким менинг уйимда кир ювса, шубҳасиз, у киши каминанинг жуфти ҳалоли бўлади. Уйни супураётган ҳам, ахлатни чиқариб ташлаётган ҳам менинг хотинимдир. Шунинг учун бўлса керак, мен унга шеър ўқисам, у доим тухум қовураётган ёки кир юваётган бўлади.

– Бу ёзганларингни шеър қилиб бўлмасмикин? – дейди у менга ачиниб, – на қофия бор, на оҳанг...

– Савия борми ўзи сенда? Ҳамма шеър ҳам қофияни кўтаролмайди... Оҳанг эса, фикрнинг ўзида. Фикр эмас, туйғунинг ўзида.

– Мен сенга “ёзма” деётганим йўқ, ёзавер, лекин оҳангсиз шеър шеър эмас-да, – жавоб беради ўжар хотиним.

“Мен бастакор эмасман-ку!” – деб бакиргим келади-ю, тилимни тияман. Фақат тилимни, ўзимни эмас... Кейин, чопиб адабий ходимнинг ёнига кетаман. Йўл-йўлакай хотинимга ўқиган шеърлардаги тиниш белгиларини олиб, йўлда сепаман – керак одам териб олаверсин.

Мана, ўтирибди адабий ходим.

Журналхонлардан келган бир уюм хатга жавоб ёзаётган бу йигит менинг дўстим бўлади. Ўзи ёмон кўрган сохта шоир юбилейга мақола ёзишга мажбурлигини айтиб, тинмай нолийдиган шу йигит билан бирга ўқиганмиз. Хуллас, мана шу кичик хонада энг асабий, энг ишчан, энг фидоий бирон инсон бўлса – у менинг дўстимдир. Шунинг учунми, мен шеърларимни ўқиб берай десам, у қўлимдан тортиб олади ва ўзи ўқий бошлайди.

– Нега тиниш белгиларини олиб ташладинг?! – деб бакирди у бир зум ўтмай. – Оригиналлик қилмоқчи бўпсан-да! Бу асар эмас!

– Мен асар деётганим йўқ.

– Бўлмаса нега олиб келдинг?

– Журнал фақат асарларни босадими?

Дўстим ўзини йўқотиб қўяди. Мен ҳам уни йўқотиб қўйишдан қўрқиб, ўзимни оқлай бошлайман:

– Ахир тиниш белгиларини фақат мен эмас, жуда кўпчилик аллақачон обташлаган. Бунинг сабаби оригиналликка ингилиш эмас, балки, ёзган кишининг ички эҳтиёжидир: тиниш белгиларсиз ёзилган шеър (агар чинакам шеър бўлса) ўқувчини диққат билан ўқишга мажбур этади, паузани ўзи топишга, демак, фикрнинг ичига киришга ёрдам беради. Бунинг устига, шеър деган нарсаси, айниқса, бугунги шеър монолог эмас, ички монологга яқин – одам ичида гапирганда “Эшмат келди: вергул, Тошмат келди : вергул” ёки “мен севаман: ундов”, деб гапирмайди-ку? Тиниш белгилари умуман керакмас, деб айтмоқчи эмасман. Фақат манави шеърларга қўймаса ҳам бўлади. Демокчиман...

Сўнги сўзларни ямлаб қўйганимни сезган адабий ходим яна хужумга ўтади ва бу сафар ўзининг (фақат ўзининг эмас) энг қадимий куралини ўқталади:

– Сен анъана деган нарсани биласанми?

– Қайсинисини айтаяпсан, шаклдами ёки мазмундаги анъананими?

– Иккови бир нарсаси.

– Раҳмат сенга, – дейман дўстимнинг ҳамиятини аллалаб. – Энди айт-чи, шеърда – майли, у тиниш белгиларисиз бўлсин, – самимийлик анъана эмасми? Сўздаги маълум имкониятларни ахтариш-чи? Ниҳоят, шу ахтаришга ҳуқуқнинг ўзи анъана эмасми?

– Гапни олиб қочма. Ҳаммангни биламан, “оригинал” бўлмоқчисанлар, олифталик қиласанлар. Ҳо, бола, Ғарбнинг қозонига яқин юрма!..

Унинг сўнгги жумлани шивирлаброқ айтгани яна асабимга тегеди, бақириб бергим келади-ю, лекин тилимни тияман. Лекин, ҳамон тилимни, ўзимни эмас.

– Биринчидан “оригинал” бўлишга ингилиш гуноҳ деб хато қилаяпсан, қолаверса, шеър ёзаётган одам ўзининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида кам ўйлайди, “Ғарбнинг қозони”га келсак, унинг фақат қораси эмас, таоми ҳам бор. Биз Шарқдан ҳам, Ғарбдан ҳам юз ўгирмаслигимиз керак.

– Биздан бир-икки кўйлак олдин йиртишга улгурганларнинг йиқри бу, ҳурмат қил.

– Ҳурмат қиламан, аммо кўйлак йиртишдан осони йўқ. Бундан кўра фикримиз йиртган кўйлақларни санаган маъкул.

– Ҳозир кўрамиз ўша фикрингни, – дейди менинг дўстим ва адабий ходим, сўнг яна кўзларимни яна менинг қоғозимга тикади. Мен эса, “тиниш белгилари”дан эсон-омон ўтганимга шукр қилиб тураман.

– Бу насрми, назмми? – дейди бошини кўтариб адабий ходим.

– Бу назм

– Бу ёзганларингни шеър қилиб бўлмасмикан? – дейди у мени эшитмагандай. Мен кулоғимга ишонмайман: “Ҳозиргина шу гапни хотиним айтган эди-я!”. Мен зудлик билан хотинимнинг савиясига қойил қоламан, “журналда ишласа ҳам бўларкан-ку”, деб завқланаман.

– Ахир, – дейди адабий ходим хаёлимни бўлиб, – ҳатто насрий шеърларда ҳам маълум қаҳрамон бўлиши керак. Олтмишинчи йиллар шеърятининг қаҳрамони ким, биласанми? У ижтимоий ишларга фаол аралашувчи фуқаро... проблемалар қўядиган, завод ва фабрикаларни, қурилишларни куйлаган шоирдир унинг қаҳрамони!

Гап олганда, мен адабий ходим олдида бутун такаббурлигимни ишга солсам ҳам ўз қахрамонларимни “у мана бундай” деб айтолмас эдим. Иложсиз бир йўлни танлайман:

– Унинг ким эканлигини тушунтириб ўтиришдан кўра, ким эмаслигини айтиш қулайроқ: у носамимий эмас, насихатгўй эмас, қасидабоз эмас, характерсиз эмас...

– Бас қил, – дейди у гапимни бўлиб. – Сен масхарабоздан бўлак ҳеч ким эмассан. Шунга қарамай, мен шеърларингни ҳозир муҳаррирга олиб кираман, лекин ўтмаса – Ўзингдан кўр!

У эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетади.

Албатта, ўзимдан кўраман, дўстим, чунки камтар эмаслигимни боя тан олдим. Камтар одам индамайди. Жимлик камтарликдир. Гапирдинги, нимани гапирсанг ҳам, камтар эмассан! Камтар одам, аввало, шеър ёзмайди, агарда ёзса, бировга ўқишдан уялади, бостиришга истиҳола қилади. Нима бўлса ҳам, ўзимдан кўраман, дўстим.

Ярим соат ўтар-ўтмас, ходим қайтиб киради. Менинг шўрлик шеърларимни столга улоқтиради:

– Айтдим-ку, ўтмайди деб!.. Сени деб роса қизардим. “Буларинг бизнинг адабиётни йўқ қилишга тайёр!” – деб бақирди менга! Тиниш белгиларини қўйсанг ўлармидинг!

– Кечирасан, янаги сафар тиниш белгилари билан келаман. Аммо муҳаррирингга айтиб қўй, унинг адабиётини битга ўзим йўқ қилолмайман – кўрқмасин. Бу нарса менинг кўлимдан келмайди.

Ходим стулга чарчаб ўтираркан, менга ачиниш билан, гоҳо меҳр билан, узун-узун тикиларди. Бу қарашидан ўзимга-ўзим раҳмим келиб кетарди. Шошилиб қоғозларни йиғиштираман, ҳаялламай эшикка отиламан.

Журнал биносидан чиқаётиб, кўлимдаги шеърлар остига муҳаррир қалами билан битилган чиройли ёзувни ўқийман: “Буларни шеър қилиб ёзса бўлмасмикан?”

Бу ёзув мени эсанкиратиб қўяди. Олтин топган қулдай, қадимий битикларни кашф қилган тарихчи олимдай, қувониб кетаман. Бирдан хотинимни кўргим, уни кучиб олгим келди.

1980

СОДДАЛИК ЖОЗИБАСИ

Хар қандай шеър бахтиёрлик туйғусидан, кувончдан, тоза бир ҳиссиётдан бошланади:

*Дераза пардалари учади.
Дераза пардалари
кўтарилиб тушади.
Ойнадан бошимни чиқариб,
Оқаётган булутларга
қарайман,
Муздек шамол урар
кўкрагимга.
Кўксим кўтарилиб тушади.
Дераза пардалари учади.*

Бу парчада ташбеҳ йўқ. Манзаранинг ўзи. Ойнадан бошини чиқариб қараётган одам ва учаётган пардалар шу қадар енгил чизилган-ки, сизнинг ҳам кўксингиз кўтарилиб тушади.

*Ёмғир бўлар,
Довул бўлар кучли,
Шундай иссиқдан кейин.
Миқ этмай турарди
боягина
Қоққан қозиқдек
Энди, қара,
Яйрашини қара бу
дарахларнинг!
Улар ҳам гўё пешиндаги
иссиқ ёдига тушиб,
Бошини тебратар шамолда.*

Хар қандай шеър бахтиёрлик туйғусидан бошланадими?

Унчалик эмас. Энди кутиш туйғуси пайдо бўлди. Муқаддас бир нарсани кутиш ҳисси уфура бошлади. Кутиш жозибаси. Бошини тебратаётган дарахлар, кўтарилиб тушаётган кўкрак ўша учиб тушаётган пардага яқин – шаффоф ва енгил, “Жавзо кечаси” – муқаддас маросимнинг, кутишнинг бошланишидир.

Шу шеърдаги чиройли ўхшатишлар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бу шоирнинг қуролларидан бири, холос. Шеър ички эҳтиёж – эркдан туғилади. Покланишга бўлган кучли истакдан туғилади. Шоир: “Онасининг келар пайти етган семурғ

боласидан энгикаман”, деса, у бизни ташбех билан хайрон қолдириш учун эмас, ўзини чиндан ҳам шундай ҳис қилгани учун ёзади.

“Жавзо кечаси” Нозим Ҳикмат шеърларини эслатади. Шакл эмас, руҳ қардошлигини айтаяпман. Бу ажойиб ўхшашлик. Шеър доим сирдош, шоирни имлаётган гўзал – сир томон ташланган кадам, руҳга саёҳатдан бошланади. Яна адашдикми? Шеър изтиробдан ҳам бошланади-ку?

Бу ҳам нотўғри. Шеър ҳаммасидан – ўша саналганларнинг бирданига ҳаммасидан бошланади. Чин шоирнинг қувончи дарди билан, дарди қувончи билан йўғрилгандир. Уни “бахтиёрларча енгилтаксан”, деб айблаб бўлмайди. Унинг “ҳаддан ташқари маҳзунсан”, деб қоралаш ҳам маънавий адолатсизликдир. Шоир қувонч нима эканлигини биздан яхши билгани учун ҳам шоир, изтиробнинг теранликларини кўргани учун ҳам биз уни ҳурмат қиламиз.

*Сен менга ўхшайсан,
сен менинг болам.
Тирикман деганим ҳам
кўрар кўзим,
Нима бўлишини билмайди
одам,
Мен дунёдан ўтсам сен
менинг ўзим, –
деб ёзмас эди.*

Бу фикрни янада кучайтириш мумкин эмасмикан? Йўқ. Бу шоирнинг шахсий меъёри. Чунки, шеър чин маънода портлаш демакдир. У – портлаш жараёнининг қоғоздаги сурати. Шеърдаги мантиқ сиз билан бизга эмас, ўша портлашга бўйсунди.

Тўғри, ҳар қандай шеърни қайта ишлаш мумкин, жузъий ўзгартиришлар киритиш мумкин – бу шоирнинг одатий иши. Аммо ҳақиқий меҳнат портлашдир. Бу шоирнинг ишчанлигига мутлақо алоқаси бўлмаган сеҳрли меҳнатдир.

*Хайр энди, ўғлоним,
хайр, яхши бор.
Сен борки, жон сақлар
муштумдек жоним.
Ҳамиша мени деб,
топганинг – озор,*

*Ўз уйингга ўзинг
сизгамайсан доим.*

Шоир энг олий орзуга ингилади. У бошқалардан фаркли ўларок, ҳеч қачон қўли етмайдиган орзуга талпиниб яшайди. Орзу унинг кўксига, унга ниҳоятда яқин, ундан ниҳоятда узокдир. Шоир ўз юрагини қўлига ололмагани каби, орзусига ҳам умр бўйи талпиниб ўтади. Фақат шу маънодагина шоир “субъектив” шахс.

*Қалбимга тўлганда
қувонч ё алам,
Ҳайқириб ўчимни
сендан олурман.
Бор, шеърим – шеригим,
бора қол, болам.
Болам, мен ортингдан етиб
борурман.*

“Ҳайқириб ўчимни сендан олурман” сатри “субъектив”ликни тан олиш, жиддий киноя билан фахр, аччиқ фахр билан тан олишдир. Навбатдаги мисрадаги “шеърим – шеригим” аллитератсияси ва “болам” сўзининг такрори бизнинг ҳаяжонимизни чуқурлаштиради, ҳали айтилажак фикрни англамай туриб, йўл-йўлакай тўлкинлантиради.

Бу шеър йигирма йилча аввал ёзилган. Шеърдан 60-йилларнинг оромбахш шабадаси эсиб турибди, мозийга айланган ўн йилликларнинг ўзига хос руҳи айланиб юрибди. Ундан кейинги йиллар шеърини идрокни тарбиялашда хизмати катта бўлган оқим товуши келади. Чўлпон Эргашнинг сўнгги йилларда чоп этилган “Умид чироғи” ва “Баҳор орзулари” китобларида шундай тоза нафасга йўғрилган шеърлар анча.

Дейлик, Чўлпон Эргашнинг “меҳрли кўзларидан думалаб кетсин” қабилдаги образлари ўша давр шеърлятида кўп учрайди. Яна таъкидлаш мумкин, бу умумий руҳдан келиб чиққан. Эсингизда бўлса, Абдулла Орипов ўз шеърда “йиғи” сўзини ишлатгани учун баъзи танқидчилардан балого қолган эди. Ҳозир бу бизга кулгили кўринади. Чунки, бугун энг шодмон танқидчи ҳам одам баъзида йиғлаши мумкинлигини тушунади.

Лекин Чўлпон Эргашнинг шеърлари ичида “махзуни” йўқ. Фақат у ўз бахти томон илжайиб боришни эп кўрмайди. У бахтнинг елгиттакликни, ясама бахтиёрликни ёмон кўришини билади. Бахт муқаддасдир. Унга интилган ҳар қиши, айниқса,

шоир, аввал ёлгон сўздан тозаланади. Шу маънода, ҳатто ўлим ҳақидаги мисралар ҳам ҳаётга ташналикни ифодалайди, яшашга чанқоқликни таъкидлайди:

*Ва лекин барибир
муқаррар ўлим,
Нетай, ўлмасингни
мен ҳам истардим,
Иложи бўлсайди,
ўлмасдим ўзим,
Бермас эдим сенга ҳеч
қачон дардим.*

Чўлпон Эргаш шеърятидаги яна бир яхши хусусият унинг соддалигида, халқчиликдадир:

*Узоқ-узоқларда
гумбур-гумбурлаб,
Пар-пар ёришмоқда
кўклар дам-бадам.
Отлар кишнамоқда
дупур-дупурлаб...*

Бу сатрларни шеър коидаларини билмайдиган, ташбех нима эканлигидан хабари йўқ кимсага ўқиб берсангиз ҳам, тасавурида дархол манзара пайдо бўлади. Бундай фазилат Чўлпон Эргашнинг китобларидаги кўп шеърларига хос.

1981

ПОКЛАНАЁТГАН УМИД

(суҳбат)

Иброҳим ҲАҚҚУЛ: Шеър давр овози. Унда замон одамлари калбидан чуқур ўрин олган ҳақиқатлар акс этади. Давримиз нафаси кун сайин ўзгариб, янгиланаётир. Вақт – адолатли ҳакам – дунёдаги собит орзу-армонлар истиқболи учун ҳаракатда. Одамлар руҳини қақшатиб, эртасини абгор қилаётган катта-катта ёлгон ва алдовлар ер юзида қанчалик кўп ва хилма-хил бўлмасин, улар шеърятнинг зийрак нигоҳидан яширин қолаётгани йўқ. Ҳаётдаги кўп нарса ва ҳодисаларга бошқача, хушёр руҳ билан қараладиган, уларнинг моҳияти теран чегараларда идрок этиладиган бўлиб

қолди. Шундай бўлиши керак ҳам эди. Акс ҳолда, инсоният маънавиятида инқилобий бир кўтарилиш бўлмаган, ёвузлик, адолатсизликнинг ниқобли кўринишларига нисбатан интиқом кучаймаган бўларди. Она сайёрамизга ишонмоқ керак. Унинг дардлари беҳад улуғ. Қайси халқ, қайси ватан қисматида қандай ходисалар содир бўлаётир – у булардан хабардор. Шунинг учун ҳам унинг тўлғонишлари ғоятда қайғули. Тараққиёт билан боғлиқ мана шунга ўхшаш долзарб муаммолар устида мулоҳаза қилганда, беихтиёр шеърият, унинг ижтимоий вазифаси тўғрисида ўйланиб қоламиз. Келинг гапни шеъриятнинг ижтимоий қиммати, унинг дунё олдидаги масъул хизматларидан бошлайлик.

Муҳаммад СОЛИХ: Менимча, дунёни ўзгартиришга “бел боғлаган” санъат турларининг ичида энг камсукуми – шеърият. У деярли бу ишга дахлдор эмас. Аммо, шеъриятдаги бу скептицизм – мангу умидбахшдир. Чунки, шеър бизнинг ташқи фаолиятимиз асоси бўлмиш ҳиссиётимизни тарбиялайди. Шеърият таъсирининг қамрови кенг, лекин у таажжубланарли даражада ботинийдир. Синчиклаб кузатсак, эзгуликка хизмат қилган ҳар бир шахс ўз ватанини севган, дунё тақдири учун қайғурган ҳар бир одам шеъриятни ҳам севганига ва унга суянганига гувоҳ бўламиз. Эрнесто Че Геваранинг инқилобий ҳаёти тилларда дoston, аммо у ёшлигида қайси шеърлардан илҳомланганини унинг ўзи ёки биографларидан бошқа ҳеч ким билмаса керак. Демак, шеърият ўз ишини шов-шувсиз бажарадиган қаҳрамон – номаълум қаҳрамондир.

И.Х.: Шеърият зиммасидаги биринчи вазифа – Ватанга хизматкор бўлиш. Қалбда ватани бўлмаган шоир – шоир эмас. Менимча, шоирлик ватан тўғрисидаги юзаки ва сохта, яъни, тил “безаги”га айланиб қолган тушунча ҳамда тасаввурларни ажратиб ташлашдан бошланади. Мен Робиндранат Тагор қаҳрамонларини жуда севаман. Улар ватанларининг асл қиёфасини қалб нигоҳи билан кўришга, унинг юрагига яқинлашишга интилишади. Бу эса, энг муҳими. Биз талант ҳақида шавқ билан гапирамиз, лекин унинг шижоат даражаси қандай – баъзан буни мутлақо эсдан чиқарамиз. Натижада, ватанпарварликдай муқаддас туйғу ниқобга айланаётганини сезмай ҳам қоламиз. Шундай шоирлар бор: сўзни ялтиратишга моҳир, вазну қофияни ўрнига қўйишади, ҳатто самимийлигига ҳам унча шубҳаланиб бўлмайди. Лекин, шеърларини ўқиб, чуқурроқ мулоҳаза қилинса, уларнинг ватани –

оиласи, халқи – бола-чақаси эканлиги равшан назарга ташланади. “Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зехнига боғлиқ”, – деганида, Абдулла Қаҳҳор ҳақ бўлган. Ватан ҳақидаги сўз ижодкордан шу даражада ҳалол бўлишни талаб қилади-ки, буни таъкидлашга ҳожат йўқ. Биз Абдулла Ориповнинг биринчи шеърларини мактабда ўқий бошлаган эдик. Кундан-кунга унга қаттиқ боғландик – она Ўзбекистонимиз сувратини бошқача кўриб, унинг юрак асарларига кенгрок қарайдиган бўлдик. Шу маънода Абдулла Ориповнинг бугунги ёшлар шеъриятига кўрсатган таъсири ҳам шубҳасиз, албатта. Йўқ, бошқа шоирлар ижодини камситиб, Абдулла Орипов шеъриятини ягона мезон қилиб кўрсатмоқчи, деб ўйламанг. Ғафур Ҳулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир каби улкан санъаткорларнинг анъаналарини давом эттириб, ватан мавзуида ўз гапларини айтаётган, шу туфайли ўқувчиларнинг меҳр-муҳаббатини қозонган шоирларимиз кўп.

Шеърят – бутун моҳияти билан бедорликка даъват. Шоирлик руҳан бедорлик, жамият, давр, халқ, энг аввало ватан олдидаги бедорлик. Шоир одам мудроқ ҳиссиётларга таяниб яшаши, маълум бир тоифа кишиларга ўхшаб ватан ва унинг қисмати билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг шаргаларинигина кўриб-кўрмасдан қаноат қилиши мумкин эмас. Унинг мангу беором руҳи, ҳаловат билмас юраги қайси бир даражаларда бўлмасин, аниқлик маркази. Унда ватан тўғрисидаги муқаддас ҳақиқатлар акс этади. Унда чин эрк ва истиқбол тимсоли – хур ватан яшайди. Мана шунинг учун шоир қалбини биз олам ичидаги нурли ва таянч – олам – ростлик олами ўрнида қабул қиламиз. Лекин кўпгина ёш шоирларнинг шеърларида ватандан кўра унга “доир” асоси сушт хис-туйғулар акс этаётганга ўхшайди. Ёки менга шундай туюлаётirmi?

М.С.: Ватан – мен учун мутлако шахсий, ички тушунчадир. Бу ҳақда кўп гапириш, очик-яланғоч сўзлаш ахлоқсизликнинг бир кўринишига ўхшайди. Сиз ёшларни айтаёпсиз. Аслида, бу насдан-наслга ўтиб келаётган касаллик: баъзи ёш эмас шоирларимизнинг ижоди ўша касаллик “шарофати” билан яшаб келяпти. Бугунги кунда декларативликнинг ёмон эканлигини гапириб ўтиришнинг ўзи уят. Аммо, гапиришга тўғри келади. Балким, ўн йилдан кейин

бу уят янада кучаяр, бироқ ўшанда ҳам гапиришга тўғри келмаса, деб кўркади одам. Менимча, ўқувчини ҳаяжонга соладиган ҳар қандай яхши шеър ватан ҳақидаги шеър бўлиб қолаверади. Яъни, майсага бағишлаб “асоси сусти” шеър ёзган одам Сиз айтган “мавзу”да ҳам дуруст нарса ёзиши гумон. Нимага шундай? Билмайман. Бир нарса дейиш кийин.

*... Барглар орасига тинмасдан сира
Ошно юлдузлардан тўкилади нур.
Билмайман, қийнайди қайси хотира,
Титроқ юлдуз каби музлаган шуур.
Мағлуб баҳодирнинг найзаси мисол,
Маъюс эғлади терак учлари.
Барглар соясида ўйнайди беҳол
Уйқудаги қизнинг бедор тушлари...*

Бу Абдулла Ориповнинг “Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси” шеърдан бир парча. Назаримда, уни ватан ҳақидаги юксак шеърят намуналари каторига қўйса арзийди. Лекин афсуслар билан шуни тан олишга мажбурмиз-ки, ҳатто Абдулла Ориповдай катта шоир ижодида ҳам гоҳо ўз иқтидори ва аввалги шижоатига номуносиб ҳолатлар кўриниб қоляпти: шоирнинг кейинги китобларидаги айрим мадҳия шеърлар унинг энг содиқ мухлислари даврасида ҳам парокандалик уйғотди.

И.Х.: Ҳар бир миллий шеърятнинг келажаги – ёшлар, ўспирин авлод ижоди. Кейинги йилларда ўзбек шеърятига кўпгина ёшлар кириб келди. Уларнинг ижодий тажриба ва изланишларини кузатиш жуда мароқли. Бу ўринда бир жихатга диққатни тортмоқчиман.

Шарқ – дунё шеърятининг асосий бешикларидан бўлганлиги маълум. Шарқ шеърятини – инсоният бадий тафаккури эришган энг юксак чўкки. Унинг Жалололдин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Бедил каби ўнлаб даҳо вакиллари бор. Ва бу шоирларнинг ижодиётга хос руҳий теранлик, дард, инсон қалбига фавқулодда чуқур кириб, унинг қайғу-ҳасратларини тирик оҳангларда акс эттириш санъати ижод аҳли учун ибрат намунаси бўлиб қолавериши гумонсиз. Балки, маълум ҳақиқатларни айтаётгандирман. Аммо аниқ ҳақиқатлардан узоқлашишлар ҳам баъзи муаммоларни туғдирар экан-да!

Гап нима ҳақида бораётганлигини сезгандирсиз. Ёш шоирларимиз нега Шарқ анъаналарига бепарво бўлиб боришаётир. Бу “узоклашиш” жараёни ёмон оқибатларга олиб келмасмикан?

М.С.: Менимча, бу масалада она тилимиз – ягона таянчдир.

Тил кўп нарсани ҳал қилади: тил – табиат, тил – ўзлик, тил – томиримизда оқаётган қондир. Мен тилга, она тилимизга ишонаман. Тил стихияси ўзига бўйсундиради ва ҳар қандай тақлид чангалидан – ғарбгами, шимолгами – қутқариб қолади. Лекин “Ғарб таъсири” деган гап кўнглингизда кечган бўлса, у биз ўйлаганчалик ёмон эмас, Ғарб шеърятти ўзининг илғор қирраларини Шарқ адабиётида чархлагани ҳаммага маълум. Демак, айлангириб келганда, бу таъсир ҳам “ўзимизники” чиқиб қолди.

Иккинчидан, миллий шоир дегани, менинг тушунишимча, ўздан олдинги шоирларни такрорлаган шахс эмас, балки, адабиётга биринчи галда ўз характерини олиб кирган одамдир. Вақти келиб, она тилимизда ёзадиган бирорга янги шоир пайдо бўлиб қолса, биз уни “энг миллий шоир” деб тан олишга тайёрмиз. Америкалик шоир, Нобел мукофоти совриндори Т.С.Элиот шундай деган эди: “Биз қуйидаги саволлардан иложи борича қочишимиз керак: “Бу янги ёзувчини ҳақиқий америкалик ёзувчи деб айтиш мумкинми? Унинг ижоди адабиётда Америка руҳини ифодалайдими?”

Равшан кўриниб турибди-ки, бу танқидий мезон ижоддаги оригиналликни ўлдиради. Янги номлар пайдо бўлар экан, жуда кўп ҳолларда “Бу ёзувчида инглиз руҳидан асар ҳам йўқ!”, “Анавинисида франсуз руҳи йўқ”, деган таъналар эшитилади... Аслида, тирик адабиёт доим ўзгариш жараёнида мавжуддир. Бир замонда яшаётган адабиётлар бири иккинчисига ҳамиша таъсир қилиб туради, бири иккинчисини ўзгартириб боради.

И.Х.: Солих, “Ғарб таъсири”ни ёмон дейишни мен хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Бундан ташқари, “ўздан олдинги шоирларни такрорлаган шахс”ни ким ҳам миллий шоир деб билади? Менимча, ҳеч ким. Шоир адабиётга характерини олиб кириши – аксиома. Тил – она тилга суянишни яхши айтдингиз. Лекин асосий кўпчилик ёш шоирларнинг худди шу тил жабҳасида оқсоқланаётганликларини ҳам биласизми? Ғарб шеърятти хусусиятларини сингдириш, Шарқ адабиёти, яъни миллий заминдан узоклашиш ҳисобига бўлмаслиги керак, шакл излаб шаклбозликка бориб қолиш ёмон – менинг гапларим мана шулар

хақида эди. Ф.М.Достоевский: “Рус бўлатуриб, Пушкинни англамаган рус аталишга нолойиқдир”, деб Пушкинни бутун халқ тимсоли сифатида таърифлаган эди. Худди шундай гап Алишер Навоийга тегишли. Навоий – бу ўзбек шеърятининг Ватани. Навоий – бу халқ руҳининг мангу осмони. Навоий шеърятти – уйғоқ сўзлар, тирик образлар ўлкаси. Жозиба ва сеҳр диёри. Хўш, айтинг-чи, сизга тенгдош шоирлардан қайси бири Навоий ижодиётидан жиддийроқ хабардор? Ёки шунга ингилаёттир? Энг аввало, бутун борлиғи билан Навоийга – шеърятимиз ватанига боғланиш, шу ватан ҳаволари билан нафас олиб яшаш шарт. Бироқ, шунчаки ҳаракат, шунчаки ишқ, тахминий тасаввурлар билан эмас.

М.С.: Лекин Сиз юқорида келтирган Достоевскийнинг фикрлари шундай тугалланган: “Пушкин халқни қандай севиш кераклигини башорат қилмади, бунга тайёрланмади, махсус ўрганмади ва бир куни ўзи халқ эканлиги маълум бўлди”. Албатта, ёш шоирларимизнинг ҳаммаси ҳам, бир кун келиб, ўзида халқни тўла мужассамлаштиради, деган хулоса чикмаслиги керак бундан. Бугунги адабиётимизда кечаётган жараённи бироз вақт ўтгандан кейин равшанроқ кўриш иложи бўлар, балким. Ҳар ҳолда, менинг тасаввуримдаги бугунги ёш ёзувчиларнинг маълум бир қисми изланаётган, воқеалар тумани орасидан ўзлигини танишга ингилаётган, олий мақсадларни юзаки тушунчалардан ажратиб олишга ингилаётган кишидир. Қувонарлиси шунда-ки, бизда шеърый шакллар устида чинакамига меҳнат қилаётган, уларни ИЧДАН ўзгартиришга уриниб кўраётган бир гуруҳ ёшлар бор. Буни “шаклбозлик” деб аташ адолатсизлик бўларди. Муҳаммад Раҳмон ва Усмон Азимнинг бармоқда битилган публицистик руҳдаги лирик асарлари, Тилак Жўранинг маънос табассум билан қорилган эркин шеърлари, Йўлдош Эшбекнинг халқ кўшиқлари йўлида ёзилган жозибадор туркумлари – ҳаммасида ўзига хос куч, сеҳр бор. Уларни бирлаштириб турадиган фазилят битта – самимиятдир. Шакл улар учун ўйин эмас. Яна такрорлаш мумкин: шакл иқтидорли одам учун эрмак эмас ва бу йил ўтган сайин шоирларимиз ижодида ўз исботини топиб беришига имонимиз комил. Сарбаст шаклнинг бугунги кўринишлари ҳақида гапирсак, бу қадимий усулда ўз кучини синаб кўраётган қаламкашлар кўп, аммо сарбаст ҳали ўз мустақиллигига эришганича йўқ. Унинг на байроғи, на пойтахти бор.

Ҳар холда, амалга оширилаётган тажрибалар адабиётимизнинг ички эҳтиёжидан келиб чиқаётганлиги аниқ. Бизда сарбаст муаммоси деган муаммо йўқ. Ва бу муғлақ табиийдир. Анъана хусусидаги саволингиз эса, ёши қирққа яқинлашиб, ўзини ёзувчиликда сал бўлса-да, алоқадор деб санаган ҳар бир киши учун азобли саволдир. Менинг тенгқурларим – адабиётда бобоси бор, бироқ балоғатга етгунча бобоси билан юзмаюз келмаган, отаси бўла туриб, отасидан узоқда тарбияланган авлодга мансубдир: ўқиган мактаб хрестоматияларида Навоийнинг шеърларидан кўра, унинг “қисқача таржимаи ҳоли” кўп эди. Улар ўз келажагини китобларни адабиёт ва тил йўналишига маълум таъсир қилган алфавит ислоҳидан кейин, қолаверса, “конфликтсиз даври”да ўқиб чиқдилар. Шунингдек, биз йигирманчи ва ўттизинчи йиллар ўзбек адабиётининг бир қатор йирик намоёндаларини узоқ вақт билмай юрдик. (Афсуски, бу ёзувчиларнинг ўрни мактаб дарсликларида ҳануз бўм-бўш хувиллаб ётибди). Буларнинг фақат бизни эмас, эртанги ёшларни ҳам классик адабиётдан йироқлаштириш хавфи бор, бу ҳақда ҳозир ўйлаб кўрилмаса, эртага ўртадаги жар янада чуқурлашиши мумкин. Бизнинг орзуимиз: чиқаётган мактаб дарсликларини тузишда адабиёт учун жон куйдирадиган устоз шоир ва ёзувчилар ҳам иштирок этишса.

И.Х.: Сиз боя сарбаст ҳақида гапирдингиз. Унинг мустақиллигини қандай изоҳлайсиз?

М.С.: Бизга “сарбаст” деб тақдим қилинаётган шеърый машқлар жуда кўп, бироқ уларнинг тўқсон фоизида мазкур шаклга бўлган эҳтиёж маҳсулини эмас, балки бошқа шакл, дейлик, бармоқдан қочиш учун қилинган ҳаракатларни кўраимиз. Ваҳоланки, бирорта шаклнинг имкониятларини тўла ҳис қилиб, унинг бадиий чегараларини аниқ англаган одамгина бошқа шаклга эҳтиёж сезиши мумкин.

“Золим” шаклдан қутулган, қатъий қонун-қоидалар исканжасидан озод бўлган шоирнинг борадиган жойи бўлса – бу манзил яхши. Яъни у маълум система топиб, унга ўз эркини бўйсундирмагунча, шаклий мустақилликка эришолмайди.

И.Х.: Ҳозирги замон Ғарб шеъриятида айрим ҳолларда шаклий чегараланиш, ҳақиқий санъат асарларини яратиш ўрнига, шаклбозлик ҳукм сураётганлигидан хабардорсиз. Бугина эмас, Ғарб адабиётида шундай ғоявий йўналишлар ҳам мавжуд-ки, ҳар холда уларга эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш керак. Айтайлик,

ўшалардан бири “Санъат – санъат учун” оқими. Унинг моҳиятини ўз вақтида Г.В.Плеханов яхши характерлаб берган эди. “Санъат – санъат учун” оқимидаги фикрлар ханузгача ҳаракатда. Уларнинг аксарияти билан Сиз ҳам танишгансиз. Шеъриятимизнинг вакили сифатида, умуман, бу оқимга қандай қарайсиз?

М.С.: Хусусан, “Санъат – санъат учун” ғояси йигирманчи асрда пайдо бўлгани йўқ. Ҳамма даврларда, ҳамма адабиётларда бу ғояга турли ёзувчилар турлича ёндошган – гоҳ унга амал қилишса, гоҳ ундан кечишган. Яъни, бу “босқич”ни адабиётни англашга интиланган ҳар бир киши у ёки бу даражада бошидан кечирган. Сўз жозибаси одамни ақл бовар қилмас юксакликка тортади. Мабодо, у боши берк кўчага кириб қолса ҳам, бунга ўша мангу сеҳр – сўз жозибаси айбдор. “Санъат – санъат учун” шиори тарафдорлари устидан ҳукм чиқаришга ўша босқични ўтган одамларнинг тўла ҳаққи бор. Лекин шунини айтиш мумкин-ки, мазкур назария сўз устида ишлаб келаётган ҳар хил авлод вакилларининг мукамаллик ҳақидаги орзуларини ўзида акс эттиролмайди. Шунинг учун бу шиор “гул – гул учун” деган ғалати гапга ўхшаб кўринади. Чунки, бу ғоя тарафдорлари бўлмиш Ғарб шоирларини ўқиган одам санъат мутлақо санъат учун эмаслигини сезади. Демак, бу ерда қандайдир “ҳийла” бор: бу ғоя – жўнлик, фикрбозлик ботиб қолишдан қўрққан Санъатнинг ўзини асраш учун атрофга тортган четани – ҳимоя рефлекси эмсмикан?

И.Х.: Фикрбозлик деганингизни тушунмадим. Шеърятда фикр асосий нарса эмас, демокчимисиз?

М.С.: Йўқ. Фақат фикр айтиш учун шеърдан бошқа шакллар кўп демокчиман. Шеър, менинг ўйлашимча, ҳикмат эмас. Шоир атайлаб афоризмлар битмайди. У шеър ёзади. Афоризмлар одамнинг идрокини юксак мувозанатга чорлайди, уларнинг ягона қонуни мувозанат. Шеър эса, аксинча, бизни мувозанатдан чиқаради, жунбушга солади. Рухимизни тинимсиз ҳаракатга келтириб туради.

И.Х.: Шеърга нисбатан сюжет термини ниҳоятда кам қўлланилади. Балки бу тўғридир. Аммо сюжетлилиқ шеърятга хос сифат. Бизнинг адабиётимизда буни биринчи бўлиб Алишер Навоий эътироф этган эди. Энг ингим лирик кайфиятларни ифода этадиган шеърларда ҳам қандайдир сюжет чизиқлари бўлади. Айрим шоирлар ижодида сюжетлилиқ асосий хусусиятлардан бири бўлиб кўзга ташланади. Масалан, Усмон Азимнинг шеърлари

ҳақида шундай дейиш мумкин. Унинг энг яхши шеърларида ҳис, фикр, ранг ва оҳанг гўё сюжет ҳаракатларига мувофиқ жозиба билан оқади. Лирик сюжетга риоя қилиш – бу ҳам бадиий мезон эмасмикан.

М.С.: Сюжет эҳтирос қуюни аро кўринса, агар фикрлар тадрижи танаффуссиз давом этса, бунақа шеърларни ҳамма ўқийди. Акс ҳолда, сюжет шеър учун ҳалокатдир, яъни, асарнинг бўш жойлари китобхон ухлаши учун қулай тўшакка айланади.

И.Х.: Сиз мудроқ хиссиётлар билан ёзилган чўзинчоқ шеърларни, қолверса, исми бор-у жисми нотайин айрим дostonларни назарда тутаётганга ўхшайсиз. Бунда сюжетда нима айб? Энг зўр қурол ҳам ландовур кимсанинг қўлида ҳеч нарсага хизмат қилмаслиги мумкин-ку! Шунга ўхшаб, гап қоловини топа билишда. Сиз асосий саволдан қочаяпсиз. Ёки тажрибаларингиз бу хусусда гапиришга йўл бермайдими?

М.С.: Мен доим орзу қилган, доим етолмаган шеър – яхлит туйғу оҳангида қурилган шеърдир. Унда – узунми, қисқами – *бир вақтчилиқ* бўлиши керак. Ўн байтли шеър бўлса, унинг ҳар бир сатри *бир вақтда* жаранглаши шарт.

Фалсафада “наrsa ўзида” деган тушунча бор. Шеърни – шартли равишда – “ракс ўзида” дейиш мумкин. Шеър ўз ичига қарайди, ўзи айгади, ўзи тинглайди. Китобхон – томошабин, у ракс ёки мусикадан қандай таъсирланса, шеърдан ҳам шундай завқланади. Лекин бу жуда субъектив фикрдир. Буни асло бировларга ўтказиш учун айтаётганим йўқ. Дунё шеърияти дурдоналари ичида воқеага қурилган асарлар жуда кўп. Менимча, сюжетдан фойдаланиш, ривоятни шеърга солиш – ижобий маънодаги истеъмол усулидир.

И.Х.: Мен бундай деб биламан. Сизнинг юқорида айтган фикрларингизни бадиий ижод тажрибалари кўп томонлама инкор этади. Агар адашмасам, Сиз лирик шеър табиати, унинг бош белгиси ҳақида гапирмоқчисиз.

М.С.: Қандай тушунгирсам экан... дейлик, ҳар хил текисликларда ётган нур зарралари қабарик ойнадан ўтар экан, улар бир нуктада тўпланади ва маълум иссиқлик ҳосил қилади. Мен шеърдаги бирвақтчилиқ деганда, тахминан шунга ўхшаш ҳолатни айтмоқчи эдим.

И.Х.: Бир пайтлар илмда шоирнинг “Мен”и ҳақида турли-туман тортишувлар бўлган. Шу қабалидаги гаплар ҳозир ҳам

эшитилиб турибди. Шеърят – ўзинг учун, фақат ўз рухий эҳтиёжларингни кондириш учун ижод қилиш эмаслигини биласиз. Унинг вазифаси “шахсий нарсани ижтимоий нарсага, бугунгини абадийга айлантиришдир”. Ижтимоий омилларни аниқ англай билиш – шоирнинг кучи. Лекин кўп шоирларимизнинг шахсият қашшоқлиги туфайли “Мен” фақат “Мен” чегарасида қолади. Яъни, унга муҳим туюлган гап бошқаларни деярли қизиқтирмайди. Натижада эса, бундай шоирларнинг илҳоми тор, ниҳоятда шахсийлашиб қолади. Ва уларни ўз овозига ўзи мафтун, бемақсад қушчадан фарқлолмай қоласан.

М.С.: “Мен” тушунчасини шоирнинг таржимаи ҳоли ёки унинг бошидан кечирганлари, деб қараш тўғри.. лекин бир томонлама қарашдир. Тўғрилиги шундаки, шоир чиндан умр бўйи ўз қисмати – таржимаи ҳолини ёзади, кўнглидан ўтганларини шеърга солади. Аммо у сўз одами. У сўзни ҳар хил мақомга солиши мумкин, бироқ сўз ҳам уни ўз ҳукмига бўйсундиради: шоирнинг “Мен”и ва сўз қонуниятлари тўқнаш келар экан, шеърдаги “таржимаи ҳол” бутунлай ўзгаради. Яъни, шу тўқнашув натижасида биз шеърда умуминсоний фикрларни кўрамиз. Лекин бу масаланинг ташқи томони. Биз кўпинча шоирнинг “Мен”и билан лирик қаҳрамонни аралаштириб юборамиз. Ваҳоланки, шоирнинг “Мен”и чуқурроқда яшайди. У сўз қурилишида, ҳар бир нутқда, ҳар бир ундовнинг жойлашувида, оҳангда, услубда, шаклдадир.

И.Х.: Баъзи мунаққидларимизнинг тилида “талант” сўзи аллақандай ёрликқа ўхшаб эшитилади. Улар талант кимнингдир кўкрагига саховат қилиб ёпиштириб қўйиладиган нарса эмаслигини негадир ўйлаб кўргилари келмайди. Бир улғ санъаткор: “Талант – бу дил” деган экан. Истеъдод – севги, деган гап ҳам бор. Уни ҳақиқатни айтиш, ҳақиқат шаклида кўрсата билиш санъати деб ҳам изоҳлашган. Аслида, талант шуларнинг бир бутун ҳолда таркиб топишидир?

М.С.: Менимча, талант дегани ўзликдир. Ҳатто уни (талатни) бошқалардаги фазилат қизиқтирса ҳам ўша хислат аввало унинг ўзида бўлгани учун қизиқади.

И.Х.: Масаланинг яна бир жиҳати бор. Гёте шундай деган: “Шекспир ижоди ҳаддан ташқари бой ва терандир. У табиатан маҳсулдор, унинг бир йилда биттадан ортиқ асарини ўқимаслик керак. Акс ҳолда, у ҳалокатга маҳкум қилади.. Қанчадан-қанча

ажойиб немис ёзувчилари Шекспир ва Калдерон таъсирида ҳароб бўлишди”.

М.С.: Агар талант бор бўлса, ҳар қандай таъсир унга фақат ёрдам бериши мумкин: талант, биринчи навбатда, ўзини ўзи “ўғирлайди” (агар ўғирлайдиган нарсаси бўлса) ва шу йўл билан бойиб боради. Яна очикроқ айтганда, ўзига қарашли ерларнигина “босиб” олади.

И.Х.: Шеърият тўғрисида “догма”га айлантириб олган тушунчангиз борми?

М.С.: Бор. *Яхшилик* билан *Ёмонлик* доим олишади ва бу олишувда унинг энг кучли қуролларидан бири, шубҳасиз, шеъриятдир. Яхшиликнинг тили – *Шеърият*дир.

И.Х.: Юқорида ёш шоирларимизнинг самимияти тўғрисида гапирдингиз. Бу тушунчанинг моҳиятини қандай тушунасиз?

М.С.: Албатта, “ҳақгўй” бўлиб кўринишдан ёмони йўқ. Ҳақ гап айтдим, деб ҳеч ким мақтанолмайди. Лекин самимият хусусида шоир ингиладиган бир идеал бор ва уни шундай шарҳлаш мумкин: шоирнинг ҳаётлигида айтган тўғри гапи бошқаларнинг ўлими олдида айтган ҳақиқати қадар бўлмаса, шеърият ўз бурчини тўла адо этолмайди.

И.Х.: Адабий танқид – шеъриятнинг руҳий онаси. Унда поэзиянинг қалб олами бутун мураккабликлари билан акс этиши шарт. Акс ҳолда, адабий танқид совуқ муҳокама ва мулоҳазалар воситасига айланиб қолади. Бу эса, шеърият учун азоб. Тўғри, кимдир эътироз билдирар: бундан шеърият ҳеч нарса ютқазмайди. Чиндан ҳам ютқазмас. Аммо оддий шеърхоннинг чалғиши-чи? Бу ёмон. Нима дедингиз?

М.С.: Адабий танқиднинг ўқувчиси сифатида айтсам, бирор асар тўғрисидаги ёзилган танқидий мақоладаги фикр, ҳаққоният, тил ром этса мақоланинг ўзи бадиий асардир. Унинг муаллифини ёзувчи деб аташ керак. Ҳақиқий ёзувчиларнинг эса, ўз услуби бўлади. Ўз услубига эга бўлган танқидчиларимиз, афсуски, бармоқ билан саналарли. Баъзи олимлик унвонлари паноҳида ёзилган мақолаларда сўз таҳлили эмас, сўзга таҳқир бор: уларда шалпайган жумлалар лоқайдлик ипига тизилади, фикр ўзининг соясидан кўркади, мангик бачканалиги билан фахрланади. Танқидчилигимиз одати бўйича, бирор унвонли ёзувчи ҳақида ёзиш керак бўлса, унга мураса тўла қадах узатилади, борди-ю мунаққид мақташдан чарчаса, кўлини ёзиш учун ҳеч ким танимайдиган “зумраша”

каламкашни топиб, бемалол “калтаклаши” мумкин. Энг қизиғи шундаки, бу мунаққид бир куни танилгудай бўлса, у ўша “зумраша”га ёзган мақоласи билан танилади. Чунки, танқид муроса эмас, муросасизлик, замонсозлик эмас, замонавийлик.

И.Х.: Мунаққидларнинг услуги ҳақидаги фикрларингизга қўшиламан. Ҳақиқатда ўзининг жозибадор ва жонли услубига эга танқидчиларимиз оз. Лекин бор. О.Шарофиддинов, М.Қўшжонов, И.Ғафуров каби олимларимизнинг мақола ва китоблари бадиий асарга ўхшаб ҳавас билан ўқилишининг сабаби, аввало, улардаги услубий хилма-хиллик ҳамда ўзига хосликда, деб ўйлайман. Агар Сиз олим учун катта унвонлар бирор бир даражада нафосатни ҳис этиш, гўзаллик сирларини очиш мезони бўла олади деб билсангиз, янглишган бўласиз. В.Г. Белинскийнинг бир таърифига диққатингизни тортмоқчиман: “Санъат идрокка мансуб ҳодисалар турига киради ва шу сабабли шеър ёзишни ўрганиб бўлмаганидек, поэзияни тушунишни ҳам ўрганиб бўлмайди. Гўзалликдан яхши таассурот ола билиш ўзига хос талантдир. У илм билан ҳам, таҳсил билан ҳам, машқ билан ҳам қўлга киритилмайди, балки, табиат томонидан берилади. Поэзияни тушуниш руҳнинг кашфиётидир, кашфиёт сирини эса, инсон табиатида яширинган бўлади”.

Мана шунинг учун Сиз айтгандек, “ёзувчи деб аташ керак” бўлган танқидчилар фақат ҳозир эмас, азал-азалдан ҳам санокли бўлган. Кейин “Муроса тўла қадах” тутиш танқидчилигимизнинг эмас, айрим танқидчиларимизнинг одати. Истеъдодли мунаққидларимиз “танқид ёмон асар билан китобхон орасида даллол, ширинкомага виждонни сотадиган юраксиз даллол бўлмаслиги керак”лигини (Абдулла Қаҳҳор) эсдан чиқаришмаса, бўлгани.

М.С.: Сиз айтган ҳақиқатни рад қилмоқчи эмасдим. Мен максималист эмасман. Фақат кўриб турганимни, танқидни мунгазам ўқиб борадиган бир ўқувчи тарзида – ўзи эришган муваффақият билан, ўзи йўл қўйган муросанинг таъсир кучи тепш-тенг эканлигини эсидан чиқармайдиган танқидчи бизда кам: яхши асарлар қаторида тўйнома шаклида узундан-узоқ мақолалар ҳар бир танқидчи ижодининг, кечирасиз, қарийб ярмини ташкил қилади. “Бу табиий, яхши мақолалар қаторида муросасиз нарсалар ҳам ёзилади. Бу табиий”, дейдилар. Нега бу табиий, нега нотабиий эмас, одам тушунмайди.

Адабий танқидда проблематик мақолалар деярли йўқ. Агар бирор танқидчи “проблема” кўйса ҳам, бу проблема қошида танқидчининг ўзи тураверади. Унинг ёнига бирорга ёзувчи ёки шоир яқинлашмайди. Сабаб нимада? Сабаб шундаки, проблемани танқидчи эмас, ҳаёт кўяди: дейлик танқидчи “шеърятда гражданлик мотивлари бўлмоғи шарт!”, деб ҳайқиришдан аввал, нега бу фазилатнинг кўринмаётганлигини ўрганса, оқибатда олдин сабабни бизга тушунтириб берса, шунинг ўзи проблематик мақола бўлади.

И.Х.: Солиҳ, сир тутишнинг ҳожати йўқ: ёшлар поэзиясида гоҳида кишининг таъбини хира қиладиган ясама оҳ-воҳлар эшитилаётир-ки, бу бедардликнинг айнаи бир шаклидир. Аммо, адабий танқид ёруғ дард билан, ўткинчи ғам-қайғуларнинг моҳиятини фарқлаб ҳукм юритиши лозим.

М.С.: Сиз айтганчалик “оҳ-воҳ” қилаётган ҳеч ким йўқ. Ёлғондан кўзёш тўкаётган шоирлар бўлса, бу жуда бу жуда ёмон ирим. Менимча, ҳар қандай санъатнинг кушандаси қувонч ёки қайғу эмас, балки, ўша қувонч ёки қайғудаги сохталик бўлади. Аммо изтироб ифодаси – шеърятдаги тушқунлик эмас, азобланаётган умид тасвиридир. Азобланаётган, демак, покланаётган умид. Шу жиҳатдан ўлим тўғрисида шеърлар ҳам, аслида, ҳаёт ҳақидадир. Буни рад қилиш реализмни рад қилиш билан баробар. Одам руҳида икки қайфият – қувонч ва қайғу абадий бирга. “Бизнинг адабиётда қайғу бўлиши мумкин эмас”, дейиш менимча, нотўғри. Чунки, қувонч каби қайғунинг ҳам сиймоси ҳамма жойда бир хил ва таассуфлар бўлсинки, **шаклан миллий, мазмунан сотсиалистик қайғу** йўқ. Буни тан олмаслик адабиёт ривожи учун зарарлидир.

И.Х.: Бугунги ўзбек шеъряти – турли услуб, хилма-хил ижодий йўналишларда тараққий этаётган шеърят. Унинг истиқболини нималарда кўрасиз?

М.С.: “Шеърятда тараққий бўлмайди” деган эски гап бор. Бу шунчаки айтилган гап эмас. Чунки тараққиёт деганда, биз ўсишнинг узлуксиз занжирини тушунамиз. Бу тушунчани фанга қўллаш жоиздир. Шеърят тарихида эса, Уйғониш даври билан Бўхрон асри галма-гал такрорланиб келган. Агар шеърят ўсганда эди, биз Навоийнинг шеърларини фақат тарихий нуқтаи-назардан ўқиб, улардан завқланмаган бўлардик. Демак, шеърят фақат бойиб, ўзгариб боради. Бугунги ўзбек шеърятида кечаётган

жараён одамда умид уйғотади ва фахр билан айгиш мумкин. йўналишларнинг кўплиги, шаклларнинг ранг-баранглиги хақиқий адабиётга хос белгидир.

1981

КУТИЛМАГАН САВОЛЛАР

“Совет Ўзбекистони санъати” журнали мухбирининг саволлари

1. *Хаётда ўзингиз йўл қўйган бирор хато Сизга сабоқ бўлганми. Шу ҳақда сўзлаб бероласизми?*
2. *Ўзингизни кечиролмаган дақиқалар бўлганми?*
3. *Бировлар сизни алдаганда, хаёлингизда нималар кечади?*
4. *Ҳақиқат ҳақида тасаввурларингиз?*
5. *2000-чи йилда дунёни қандай тасаввур этасиз?*

Мухбир саволларига жавоблар:

1. Албатта, умр тўғри ишларгина эмас, хатолар силсиласидан ҳам иборатдир. Мен катта хатолар қилдим деб мақтанолмайман. Хаётда сабоқ олишга арзирли бирор хато қилган бўлсам, бу хатодан жуда нари борса, менинг болаларим хулоса чиқариши мумкин. Мен, ўз навбатимда, бошқаларнинг хатосидан, мумкин қадар “чиройли”роқ хатолардан ўрнак оламан.

2. Ўзимни кечирган дақиқалар кўп бўлган. Акс ҳолда, Сиз билан суҳбатлашишдан, бу саволларга жавоб бериш имконидан аллақачон махрум бўлган бўлардим.

*Ўксимагин, ўксинаверма
Қийнамаса виждон азоби –
Ер бўлмаса, осмонда бордир
Ҳаммасининг аниқ ҳисоби.
Агар виждон қийнамас экан,
Сабаби бор бунинг ҳам демак;
Авлиёсан, сен бир авлиё
Ё қорни тўқ, шодмон кўрнамак...*

Бу шеър ўзимни кечирмасликка яқин бир кайфиятда ёзилган бўлиши мумкин.

3. Бировлар алдаганида хаёлимда нима кечишини деярли эслолмайман. Ўзим алдаган дақиқалар ёдимда равшан гавдаланади,

алдаётиб, нимага суяниб турганимни ёки кўлимда нима борлиги, чекаётган эдимми, тамакини ўчираётган эдимми – ҳаммасини эслайман, яъни биринчи саволга қарама-қарши ўлароқ, ўз хатоларимдан эмас, ўз алдоғимдан сабоқ олишга ҳаракат қиламан.

Менимча, ўз ёлғонига шафқатсиз бўлган одамни бошқаларнинг ёлғони чўчитолмайди. Бу борада менинг идеалим бор: “Урилиб-сурилиб, кийнаиб-қимтаниб ўсган бир одам, одамзот қодир бўлган барча ёмонликларга дуч келган, жуда кўп алданган, аммо ҳамон мағрур одам, яъни, жоҳил бўлиб қолиш учун барча “сабаблари” бўлатуриб, ҳамон жоҳилликдан йироқ – буюқдир” (қундалиқдан).

4. Мен ноумид эмсан. Аммо юксак тушунчалар ҳақида гапираётган кишининг қиёфасидаги зўрма-зўраки жиддийлик менга доим эриш туюлган. Шу хавфдан кутулиш учун бу саволга иложи борича қисқа жавоб бериш керак деб ўйлайман:

Ёлгон –

яшаш усулларидан биридир.

Макр – яшамоқнинг яна бир йўли.

Ҳийла ҳам шунақа.

Демак, тўғри сўзни айтмоқ ҳам

Яшаш усулига кирар, шубҳасиз

5. Карл Маркс капиталистик жамиятнинг касалликларини очиб берди, кутубхонада икки йил ўтириб, “капитализмни гўрга тикди”. Кейин “гўрда туғилган гўрўғли”лардан бири бўлмиш Зигмунд Фрейд ўша жамиятнинг бир одамни олиб, унинг ички дунёсини ўргана бошлади..

Менимча, жамият ва шахс ҳақидаги таълимот 2000-йилга бориб, янада ривожланади: космос билан бир қаторда, одам ўзини ҳам ўрганишга қаттиқ киришади ва балки шунда 2500 йилни бемалол тасаввур қилиш мумкин.

1982

НУРЛИ ТУЙҒУ

Матбаачиларимиз қоғозни иқтисод қилиш хусусида гапирадилар, иқтисодчилар эса, ўрмонлар йўқолиб кетяпти, дея жар соладилар, бироқ биз адабиётчилар, сўз иқтисоди ҳақида

ўйламаймиз. Ҳолбуки, сўзимизни авайлаб, иқтисод элагидан ўтказсак, қоғозни ҳам ортиқча сарфламаган бўлардик.

Анвар Обиджоннинг янги бир китоби – сўз иқтисодига бир мисол. У шунчаки, гўё айтадиган гапи ўн қаторга ҳам арзимайдигандек, шеър битади:

*Шамол ноҳуш еляпти,
Ла-ла-лай..
Қўшиқ айтгим келяпти,
Ла-ла-лай..
Мен куйлайман нечун гоҳ?
Ла-ла-лай..
Йиғламаслик учун ... Оҳ!
Ла-ла-лай..*

Бу ойдин шеър. Мағлубият эмас, курашни зиммасига олган одамнинг – “шунчаки” айтиб кетаётган қўшиғи. Чин мартаба – инсон руҳини англашдек бахтга эришмоқни ўйлаб қадам ташлаётган шоир қўшиғи.

Ҳофиз Хоразмийнинг “Кўрса эди бу шеърни туркий тилни биhib, Юз офарин ўқигаёй эди шоҳимиз камол” сатри эпиграф қилинган шеърни Анвар Обиджон фидоий олимга бағишлайди:

*Қайтарди у,
Онага ўз дилбандин -
топиб келди Ҳиндистондан
Хоразмнинг фарзандин.
Куйлатолди
Неча юз йил,
Куйламаган бир дилни.
Яхшиямки, биларди у
Шоҳлар билмаган тилни.*

Шоирнинг ватанпарварлигида сохталик йўқ. Буни шеърнинг руҳи айтиб турибди. Умуман, Анвар Обиджон шеърларида ўринсиз ишлатиладиган сўзлар ёки қофия қилинган шаклий мураса тез-тез учраб туради, бироқ, бу сохталик эмас. Бу шеър санъатининг шоирга ўтказган тазйиқи. Бундан қутулмоқ учун доимий сабот бўлса, бас.

“Кетмагил” тўшмидаги баъзи шеърлар фақат ўз оҳанги билан одамни жалб этади. “Бир пари”, “Алибобо ҳақида қўшиқ” шулар жумласидандир. Аммо аксарият шеърлар асосан, фикрга, гоҳо ҳаддан ташқари ратсионал фикрга қурилган:

*Сигаретнинг сўнггиси бўлса,
Икки тортим қолдир, огайни.
... Фаминг бўлса тортмагин ёлғиз,
Икки тортим менга ҳам узат.*

Бу шеърни “яхши” дейиш мумкиндир, аммо биз ундан таъсирланмаймиз. Китобхонга гарчанд аввалига чучук туюлса ҳам, мана бундай ташбеҳ ёқади:

*Атиргулни ҳидладим, тўзитмасдан,
Узмасдан;
Худди сизни ўпгандек
Уйқунгизни бузмасдан.*

Чунки, бу аниқ суратга ўхшаган ташбеҳ. Фалсафа эмас, сурат – фалсафа.

Ўтган йили ёзувчи А.Мухтор “Метафоризм ёшлар шеъриятига хос”, деб ёзди. Бизнингча, бу бир томонлама қараш: тўғри, кейинги ўн йилликда ёшлар шеъриятида метафорага урғу кучайди, лекин бу хусусият умуман шеърятга хос-ку.

Шеър-воқеа тарафдорлари метафорага шубҳа билан қарайдилар. “Литературная газета”да рус шоири А.Межиров ёшлар ижодига муносабат билдириб: “Шеърятнинг энг юксак чўққиларида метафора йўқ”, деган фикрни айтди. Биз шоирнинг айнан қайси “чўққилар”ни назарда тутганини билмаймиз. Эҳтимол, у фақат рус шеърияти мисолида айтгандир. Ҳар ҳолда, биз билган чўққилардан фақат Шарқ эмас, Ғарбда ҳам метафоранинг мавқеи улғу. Бунга Алишер Навоий ижодидан тортиб, Гарсиа Лорка шеъриятигача бўлган узун йўлдан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ҳозирги замон ўзбек шеърияти, хусусан, ёшлар шеърияти деб аталмиш оқим ўша икки маданият – Шарқ ва Ғарб маданиятининг кўҳна ва барқарор, янги ва умидли фазилатларини ўзига сингдириб олаётган шеърятдир.

Анвар Обиджон, шоир сифатида, ана шу авлодга мансуб. Унинг шеърлари 70-80 йилларда ёзилгани учун эмас, балки, юзакилик тубида ётган ботиний рух – давр руҳини ўзида ифода этгани учун ҳам янги шеърлардир. Тўшамда америкалик ҳиндуларга бағишланган катта туркум бор. Бу туркум шоир учун

сўзни ўз ўрнида ишлатиш – мазмундорликка эришиш борасида муҳим босқич бўлганлиги кўриниб туради:

*Деди кекса бодаҳўр:
– Майли, ҳушёр яшаб кўр,
Ҳушёрликка чидасанг!*

Мазмун юки учта қаторга тенг тақсимлангани учун шеър ниҳоятда енгил ўқилади ва бунга қарама-қарши ўларок, чуқур из қолдиради: айна пайтда ҳам енгил, ҳам вазмин:

*Қизил танли бир сотқин
Бутун юртни ва халқни
Кемтик жонга алмашди!*

Бу шеър эски ҳикматларга ўхшайди. Аммо “кемтик” жон – бугуннинг ташбеҳи. “Жон”ни тасаввур қилишимиз қийин, аммо уни “кемтик” сўзи қўшилган захот, у предметлашади, суратлашади, баён метафорага айланади.

Анвар Обиджон болалар учун бир неча китоб ёзди. Ундаги сўзга ҳассосликни ўша тажриба маҳсули деб қараш мумкин. Кўп сўзликлик фақат болаларга эмас, катталарга ҳам унчалар ёқмаслигини шоир билади:

*Майли, бир кун тунайқол,
Сўнг уйингга жўнайқол,
Кўп суқланма даламга!*

Бу учликнинг сўз қурилишидаги шаффофлик бизга мактабда ёд олиб юрган яхши шеърларни эслатади... Фақат маъно бошқа – ижтимоий – ҳиндунинг босқинчига айтаётган гапи. Баъзи шеърларда фарғонача аскияларнинг акс садоси эшитилгандек бўлади. Жиддий нарсаларни сал табассум билан айтган каби

*Эҳ, Европа, Европа,
Бўлсанг-да бизга опа,
Ўз болангни ўйлайсан.*

деб ёзади шоир. Албатта, жиддий айтиш учун ҳўмрайиб сўзлаш шарт эмас. Шунингдек, ҳазил-мутойиба қиларкан, тиржаявериш ҳам ярамайди. Икки ҳолда ҳам меъёр бўлса, бас. Анвар Обиджоннинг ижодида ўша меъёр бор. Унинг шеърларида иккита йўналиш мавжуд: ҳикоя ва метафора йўналиши. Бизнинг ёдимиз иккинчи йўналишга бўйсунди. Чунки, ҳикоя бир соатда босган масофани метафора бир лаҳзада кечади. Биз ҳаммамиз дафъатанликни севамик, янги ташбеҳ эса, ўша дафъатанликни

таъминлайди. Одамлар шеър ўқиб “юрагим жиз этди”, деганларида, эҳтимол, шу мўъжиза таъсирини назарда тутарлар.

Афсуски, тўпламнинг охиридан жой олган “Ташрифингиз килди мени лол” туркумидаги “Қахратон” сарлавҳали дostonнамо шеър китобга ярашмай турибди. Есенинча руҳ фақат Есенинда бетакрордир. “Қахратон”да воқеабандлик бор, янгилик йўқ, сўз кўп, шеър кам. Албатта, бу шеър китобга соя сола олмайди, фақат унинг ўзи бошқа шеърлар соясида қолиб кетгани ёмон. Шунингдек, “Тоғдан тушган бўрида ва боскинчи ўғрида Эзгу мақсад бўлмайди”, қабилдаги ёки “Хилватларда излар ёўқ... Наҳот довдирар қизлар йўқ. Шундай катта қишлоқда” каби учликлар ҳам китобга соя сололмайди. Умуман олганда, Анвар Обиджоннинг бу шеърый тўплами марказида бир туйғу порлаб турибди – бу Ватан туйғуси. Бу нур қаршисида эса, унча-мунча соя эриб кетади.

1985

ДУЛБАРЧИН

Аждодларга ҳурмат туйғуси фақат олий ирқ вакилларига хос фазилат эмас, балки умуман инсон табиатида хосдир ва бу тушкун халққа мадад бўлади.

Жеймс ХЕННЕЙ

Тарихий зарурат.

Бу жумла ўзининг “кенг”лиги туфайли жуда кўп воқеаларни объектив ва субъектив сабабларини қамрашга “қодир” ибора. У ўша воқеалар хусусида бир оғиз сўз билан хулоса чиқариб, уларни оклаш ёки қоралаш учун хизмат қилади. Қадимги туркий (орхуненисей) ёзувининг истеъмолдан чиқиб кетиш тарихи ҳам шу ибора билан тамғаланган.

Ҳар ҳолда, унинг йўқолиб кетишига асосий сабаб нима?

Бу савол ўз тарихи билан қизиққан ҳар бир одамни қийнайди.

Зотан, туркий ёзув ўзининг мукамаллиги билан бизни хайратга солади, мукамал бўлатуриб, йўқолиб кетиши эса, янада ажаблантиради.

“... Турк тили табиатида хос, айниқса сингармонизм қонунига мослаштирилган бу ёзув, унинг ўрнини эгаллаган уйғур ва араб

ёзувларига нисбатан анча мукаммал эди”, деб ёзади академик Бартольд.

Бўлмаса, нега у йўқолиб кетди? Тарихий зарурат, деймиз.

Туркий ёзувни илк бор кўрган XVII аср Оврупо олимлари ёзувга “рун ёзуви” деб ном беришди.

Тақдир тақозоси билан, бу ёзув узоқ вақтгача биз учун сир бўлиб келди.

... Эрамизнинг VI асри ўргаларида Еттисув ва Шарқий Туркистондаги туркийларни бирлаштирган Истами хоқон Византия императори Уостин – II га хат юборади. Элчи сўғд бўлиб, унинг элтган хатини тарихчи Менандр “скиф ёзуви”да ёзилганини айтади. Лекин, бу хат қадимги туркий тилда ёзувда битилганига бугун шак-шубҳа йўқ. Зеро, туркий ёзув эрамиздан аввалги мингинчи йилларда яратилиб, эрамизнинг VI асрида энг мукаммал ёзувлардан бирига айланган эди – турк хоқонлигида давлат ёзуви сифатида қўлланар эди.

... Немис олими Иоганнес Фридрих ўзининг “Ёзувлар тарихи”¹ китобида туркий ёзув VIII асрдаёқ истеъмолдан чиқиб кетди, деб ёзади. Аммо XV асрда яшаган машҳур олим ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойибул-мақдур фи навойиби Таймур” (Темур фалокатларида қисмат ўйинлари) асарида “Хитойда туркларнинг “дулбаржин” деб аталган ёзувини кўрдим, ҳарфи қирк битта”² деб ёзган эди.

Кўришиб турибдики, араблар етиб бормаган жойларда туркий ёзув ўз вазифасини ўтайверган. Чунончи, бу ёзув хоқонларнинг қўлга киритган ғалабаларини тошга ўйиб ёзиш учунгина ишлатиладиган ёзув бўлмай, балки, туб маънода халқ ёзуви эди.

Турк хоқими ўз халқини тошдаги битикларни ўқишга чорлаши туркийларнинг кўпчилиги саводли бўлганлигидан дарак берса ҳам, буни кўчманчилик шароитида тасаввур қилиш қийин, деб ёзади академик Бартольд. Бу чорлов мажозий бўлиши эҳтимолдан холи эмас, дея шубҳага боради олим.

Бартольд фақат тошдаги битикларни назарда тутиб, шу фикрга келган бўлса, ажабмас. Чунки, кейинги йилларда топилган

¹ И. Фридрих. *История письма. 167-бет.*

² *Ф.Абдурахмонов, А.Рустамов. Қадимги туркий тил. 12-бет.*

идиш-товоқ ва курул-аслаҳалардаги битиклар туркийларнинг кўпчилиги шу ёзувда ёзганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиё, Етгисув, Олтой, Шимолий Кавказ ва бошқа жойларда кўплаб қабртошлар топилди ва уларга битилган марсияларнинг ҳаммаси туркий ёзувда ёзилган, ҳаммасида жонли тил унсурлари мавжуд.

“Давлат аҳамиятига эга бўлган битикларнинг ихрочилари Йўлликтегин ва бошқалар махсус мактабда ўқитилган. Бу мактабнинг асосий вазифаси салтанат идораси учун – оддий ёзувдан фарқли ўлароқ – чиройли ва қулай алфавит яратиш эди”, – дея эътироф этади Ж.Клосон.³

Ёзувдаги бу иерархия унинг мукамаллигидан яна бир мужда. Унинг ҳар қандай мушоҳада, ҳар қандай фикрни қоғозда ифодалашга қодир ёзув бўлганлиги Хитой ҳудудларида топилган “ирқ битиг” фолномасида ёрқин намоён бўлади.

VII асрда битилган бу асар сатрлари, бир қарашда, бугунги сарбаст шеър шаклида гавдаланади:

Эски туркча:

*Узун тонлуғ кузунгисин
Колка ычгынмыш,
йарин йанграйур
кача кангранур, тир
йарин йанграйур
кача кангранур, тир
анча билинлар
мунглуғ ол, айығ йаблақ ол*

бугунги кўриниши:

*Аёл кўзгусини
Кўлга туширди...
Тонгда инграюр -
Тунда хўнграюр -
– Билинлар-ки, дер,
Мунглидир бу, ёмондир бу!*

³ Д.Д. Васильев. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. 14-бет.

Сатрлардаги аллитератсия оҳангдорликни оширади. Кўҳна символика – кўзгу – янги қирралари билан жилваланади.

Манави ташбеҳга қаранг:

Тигир туяман

Орунг корик ман сочарман

Уза тангрига тагир,

асра йирка кирур... тир удигмат

одгур (у) йатығлик туруру йорыйур ман

андағ кучлуг ман, анча билинлар -

адгу ол.

Бугунги кўриниши:

Тигир туяман

оқ кўпик сочарман

Тенада осмонга (тангрига) тегар (кўптик)

Пастда – ерга кирур,

Ухлаётганларни уйғотиб,

Ётганларни турғазиб юрурман -

шундай кучлиман, яхши билинлар -

яхшидир бу.

Бугунги “модернист” шоирнинг шеърига ўхшайди бу шеър.

“Дулбарчин” ёзувининг топилиш тарихи қизик.

Тошга битилган “номаълум ёзув” хақидаги илк бор (1662 йил) амстердамлик Никколас Видзен ахборот берди.

Ёзув герман қабилаларининг руник алфавитига ўхшаганлиги учун (русларга асир тушган швед сипохийси) Ф.И.Табберт уни “рун ёзуви” деб атади. Лекин ёзувнинг қайси халққа тегишли эканини ҳали ҳеч ким билмасди.

1772 йилда Сибирда тадқиқот ўтказган Д.Г.Мессершмидт бу “номаълум ёзув”ни келт ёзувининг кейинги кўринишлари бўлса керак, деб тахмин қилди.

Бошқа бир олим Т.Байер ҳам унинг фикрига қўшилади.

П.С. Паллас бу “битик енисей даштларида кўчманчилик қилган қадимий гот қабилалариники” деб ёзади.

Нихоят, ёзув топилгач, бир асрдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин, 1820 йил франсуз олими Ж.П.Абел-Ремюза Хитой йилномасидаги бир жумлага суяниб, бу ёзувларнинг туркийлиги, унинг енисей қирғизларига тегишли эканини ёзади.

Аммо руник ёзувлар атласини тузган Г.Н.Спасский франсуз олимнинг фикрига катъий эътироз билдиради ва бу ёзув мўгул ёки калмиқларники, дейди.

Тилчилар ўртасида қизгин баҳс бошланади.

Харков университети профессори Роммел ёзувнинг юнон=гот алфавитига қариндошлигини таъкидласа, Ю.Клопорт уни қадимий юнон ҳарфига яқин... аммо “туркийча ҳам бўлиши мумкин”, дея тахмин қилади.

Шу йиллари, дафъатан Г.Спасскийнинг янги мақоласи чиқди. Олим бу сирли битикни рус ўймакорлик ёзуви билан таққослаб, уни йўқолиб кетган славян ёзувидир, деган хулосага келди.

Бу фикр, асоси заиф бўлишига қарамай, кенг тарқалди.

Ж.П.Абел-Ремюзанинг тўғри тахмини эса, XIX-аср ўрталарига келиб, бутунлай рад қилинди.

Лекин Спасский ёзувларни ўрганишда сал шошилганини сезиб, уларнинг Сибирдаги татар қабилаларининг уруғ тамғалари билан ўхшашлигини айтди. Бу ўхшашлик А.Вамберининг ҳам диққатини тортади ва И.А.Аристов, Н.Г.Маллитскийлар, бир-биридан беҳабар, бир вақтда бу ёзув тамғалардан келиб чиққан, деб янги фикрни ўртага ташлайдилар.

Бари бир, унинг туркийлигини ҳеч ким аниқ айтолмайди...

Бу, қарийб икки аср давом этган баҳсга, рус хитойшуноси В.П.Василев яқун ясайди: руник ёзуви остига хитойча ёзилган хатдан гап қандайдир “ту-кэю” деган халқ тўғрисида кетаётганлиги маълум бўлади. Ва Сибир ёзувларининг туркий эканлиги исботланиб, аср бошида Мўғулистон худудидан топилган улкан битиктошларни В.Томсен таржима қилади.

Нега деярли саксон йил давомида, франсуз олими Ж.П.Абел-Ремюзанинг фикрини ҳеч ким қўллаб-қувватламади?

Чунки, туркий халқларда араб ёзувидан бошқа ёзув ҳам бўлиши мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди. Ўша даврда Усмонли туркларни ҳисобга олмаганда, туркийларнинг асосий қисми дунёвий сиёсатдан йироқ, ижтимоий аҳволи ниҳоятда ночор эди.

Араб экспансияси Ўрта Осиёга ўзи билан катта маданият олиб келди, деган олимлар уларнинг кутубхоналарга ўт қўйиб, тошга ўйилган битикларни портлатишганини ҳам айтсалар адолатдан бўлурди.

Ўз тарихи, ўз ёзуви бўлган халқни бутунлай забт этиш мушкуллигини араблар ҳам билишган ва ҳар қандай “ёт ёзув”ни узлуксиз йўқ қилиб борганлар.

Улар ғолиб эди – ғолибга тараф йўқ.

Ҳатто шоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам бу куч қаршисида бош эгди: араб ёзувини туркийга мослаштириб, ислоҳ қилишга уринган шохнинг орзу-умидлари пучга чиқди. “Араб тили Қуръон тилидир, унинг ёзувини ўзгартирмоқ – шаккокликдир”, дейишди уламолар.

Бугунги ибора билан айтганда, бу – тарихий зарурат эди...

Шу мақолани ёзиб ўтирганимда, стол устида очиқ турган китобни кўриб, ўғлим: “Бу қандай ёзув, дада?” деб қолди.

– Бу ёзув қадимги турк ёзуви, – дедим .

– Турк дегани нима?

– Турк деб бобонгнинг боболарининг боболарини айтишган.

– Уларнинг ёзуви шуми?

– Ҳа ...

Бола билан суҳбатлашар эканман, бошқа нарсани ўйладим: мактаб программасига бу ёзувни киритса, қандай бўларкин?

Тарихий, маданий меросимизни ўрганиш ишлари мактабдаёқ йўлга қўйилса, яхши-ку!

Маориф вазирлигида ўйлаб кўришса, эҳтимол бу ҳам тарихий зарурат бўлиб чиқар...

Биз турк ёзувининг топилиш тарихи хусусида қисқача маълумот бердик. Бугун бу ёзувни ўрганаётган олимлар Фарбда ҳам, Шарқда ҳам жуда кўп. Ўрта Осиёда топилган кейинги топилмалар бизнинг тилчи олимларимиз олдига ҳам янги вазибалар қўймоқда. Афсуски, бу соҳанинг ўрганилган қисми фақат илм доирасида қолиб кетаяпти. Ҳолбуки, бу ёзув бошқа турк халқлари қатори, ўзбекларнинг ҳам маданий меросидир. Бу ёзув – ота-боболаримиз ёзувидир. Ёш авлод буни билмоғи шарт. Оммабоп мақолалар керак.

Бу ҳам тарихий заруратдир.

1985

ҚАЙТА ҚУРИШ ЙИЛЛАРИДА ЁЗИЛГАН МАҚОЛАЛАР (1985-1991)

ХАВФЛИ МАЙДОН

Бугунги кунда ёзувчи сўзининг кадр-киммати қанча ва кимлар бу сўзни тушуна олади: Бизнинг турмуш тарзимиз СЎЗ таъсирида ўзгарадими? Шоир Эркин Воҳидов бу ҳақда шундай ёзади:

*– Орол ўлаёттир,
– Сир ўлаёттир,
Ўлаёттир заҳардан тупроқ.
Шоир бунга қарши не қилаёттир!
Шоир дафтарида каттакон сўроқ.
У фақат қичқирар:
Бундай бўлмайди,
Алам билан ёш тўкар бироқ
Унинг кўз ёшидан Орол тўлмайди,
Фақатгина ер бўлар шўрроқ...*

Ўта истехзоли шеър. У бизнинг ҳар нарсага шубҳа билан қарашимизни, ўз сўзимизга ишончсизлигимизни, бюрократия қаршисидаги ожизлигимизни ифода этади. Мен бу шеърни бадий асар сифатида қораламайман, аксинча, у шу ҳолича аъло даражада ёзилган. Лекин унинг хулосасидаги руҳга эътибор беринг-а.

Бу – сўзга ишончсизлик руҳи.

Ушбу руҳ бахтга қарши, узоқ вақт бизни таъкиб этди, ўзбек ёзувчилари ўз сўзларига қат-қат либос кийдирди. Кейинги ўн йилда сўз тегарасида қурилган бу “иншоот” шу қадар қалинлашдики, унинг овози эшитилмай қолди. Биз шундай пухта ҳимояландик-ки, ҳатто кимдан ҳимояланаётганимизни ҳам унутиб қўйдик. “Зийрак кишилар”дан хавфсираб, ўзимиз ҳам зийрак бўлиб қолдик. Ҳар бир сўзимизни ҳақиқат эмас, эҳтиёткорлик тарзисига солиб ўлчадик:

– Шунга эҳтиёж бормиди?

– Ҳа, бор эди.

Чиройли шоирларни қалқон қилиб, ҳужумга ташланувчи одамлар бор эди: бир самимий жумла айтсанг, сен “ғоясиз”га айланиб қолишинг ҳеч гап эмасди, беғубор кулгу эса, “таҳқирлаш” деб тушуниларди.

Эркин Воҳидовда шундай шеър бор:

*Хушёр бўл! Сафсатабоз, номарду тили ботир,
Ёқанга таҳқир муҳри ёрлигин қадайд.
Чет тилини ўргансанг, сени космополит дер,
Ўз тилингда сўзлашсанг, миллатчи деб атайди.*

Шунинг учун ҳам аввал ёзувчилар нима гапиришни билишарди. Яъни, нима мумкин-у, нима мумкин эмаслигини билишарди.

Энди бўлса, ошкоралик талаб қилинаётган бир пайтда, тўла ҳақиқатни айтиш мумкин бўлган бир пайтда, биз ўзимизни йўқотиб қўйдик. Узоқ вақт мобайнида бирор юкни кўтариб юрган одам елкасидан ўша юкни кутилмаганда олсангиз, у мувозанатини йўқотиб қўйиши мумкин. Биз худди шу одамга ўхшаб қолдик.

Биз ошкораликка секин кўникаяпмиз, ниҳоятда секин.

Майли, кўникдик дейлик. Ўйлаганларимизни айтишга кодирмиз ҳам, дейлик. Аммо бизни эшитадиган одамлар бу ошкораликка кўникармикан?

Тўғри, жамиятимизда кечаётган бугунги жараён ниҳоятда мураккаб ва қийинчиликлар бўлиши табиий бир ҳолдир. Лекин ёзувчи ўз вақтининг асосий қисмини ёзган асарлари ҳимоясига сарфлашга мажбур бўлаётгани мутлақо нотабиийдир.

Яқинда адабиётшунос олим М.Ваҳобов “Правда Востока” газетасида “Тарих ҳақиқатига қарши” деб номланган мақоласини эълон қилди.

Мақола муаллифи халқлар дўстлиги ва байналмилалчилик принципларини “ҳимоя” қилади. Унинг фикрича, П.Қодиров (Бобур давлати ҳақидаги) ва М.Маҳмудовнинг романлари, А.Қаюмовнинг мақолаларида тарихий ҳақиқат бузиб кўрсатилганмиш. У ўз фикрини шундай исботлайди: “П.Қодиров ва А.Қаюмовларнинг асарларида синфий тушунча йўқ – абгор халқнинг оғир аҳволи бирор марта тилга олинмайди, эксплуататсия

ва зулмнинг бошқа шакллари хусусида лом-лим дейилмайди. Жамиятнинг синфий гуруҳларга бўлиш ўрнига, “яхши” ва “ёмон” хонларга ажратилади, халқ оммаси эмас, беклар ва уларнинг лашкари саҳнага чиқади. Бу тарихий давр воқеалари ва Бобур шахси тасвирланар экан, асар муаллифлари сотсиалистик реализм позитсиясидан узоқлашиб, майда буржуа романтизми томон оғадилар”.

Бу бадиий асарни санъат асари сифатида эмас, фақат юзаки мафкуравий нуқтаи назардан туриб таҳлил этиш намунаси. Таниш услуб. Вулгар сотсиализм ҳали ҳам тирикка ўхшайди...

М.Ваҳобов ёзувчи П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи ҳақида шундай ёзади: “Пиримкул Қодиров Бобурнинг шахсий ҳаётини тасвирлар экан, Бобурга тилла суви юритилган товоқлар-у тилла жомларда овқатлар ва ичимликлар олиб келингани ҳақида, унинг лашкарларига қилган қимматбаҳо совғалари – олтин хошияли тўн, олтин эгар-жабдуқли отлар ҳақида завқ билан ёзади. Совет ёзувчиси бу бойликларнинг манбаи ҳақида ҳам ёзса яхши бўларди”.

Бу ўринсиз киноя.

Чунки, совет ёзувчиси П.Қодиров ўша манбалар ҳақида етарли даражада ҳикоя қилган. Буни кўриш учун совет танқидчиси бўлиш керак, холос.

Агар жаҳон адбиёти хазинасидан ўрин олган “Уруш ва тинчлик” ёки “Петр-1” ва ўнлаб шунга ўхшаш асарлар М.Ваҳобов услуби билан танқид қилинганда эди, уларнинг биронгаси ҳам “синовдан” ўтолмасди. Яхшиям, рус танқидчилигида бундай қараш бўлмаган.

М.Ваҳобов ёзувчи П.Қодировни тарихни сохталаштиришда айблайди. Ёзувчи Бобурни монарх ҳукмдори сифатида талқин этган эмиш. Бу эса, унинг шахсини улуғлашга олиб келармиш.

Биринчидан, Бобур давлати Қобулдан то Бенгалиягача чўзилганлиги ҳаммага маълум. Ва бу давлат идораси амалда фақат Бобур кўлида эди. Бундай марказлашган давлатни монархия типигадаги феодал давлат сифатида кўрсатиш эмас, шундай кўрсатилмаганда тарихни сохталаштириш бўларди.

Иккинчидан, Бобур қандай бўлса, шундай тасвирлаш унинг шахсини улуғлашга қирмайди.

Пиримкул Қодиров тажрибали ёзувчи ва тарихий шахсларни, ўтмишни идеаллаштиришнинг ёмон нарса эканлигини жуда яхши билади. Қолаверса, бизнинг тарихимиз бундай сунъий кўтаринкиликка, кўкнорий қувватга муҳтож эмас.

Тарихий ҳужжатларга суюниб ёзилган ҳар қандай ҳаққоний асар халқда такаббурлик уйғотмайди, аксинча, ўзини англашга хизмат қилади.

Мамадали Маҳмудовнинг “Ўлмас қоялар” романи “таҳлили” бундан ҳам қулгилироқ: М.Ваҳобовнинг услуби оддий – у адабий қаҳрамон айтган гапни роман муаллифи фикри сифатида келтиради. Борди-ю, қаҳрамон салбий бўлса-чи, дейлик, пантуркчи? Унда мақолани ўқиган тарихдан беҳабарроқ ўқувчи “Ўзбекистон пантуркчилар уяси экан-да”, дейиши ҳеч гап эмас.

Романнинг бадиий камчиликларини таҳлил этиш ўрнига (бу ҳақда гапиришга асос бор) М.Ваҳобов романдан ғоявий кир излайди ва доим “топади”. М.Ваҳобовга ўхшаган мунаққидлар “шарофати” билан бизнинг тарихимиз ёзувчилар учун хавфли майдонга айланиб бормоқда. Бу майдонда бир қадам қўйиш учун ҳам таваккал қилиш керак. Ҳар бир тарихий ҳақиқат “ўтмишни улуғлаш” деб аталмоқда. Ҳар қандай бадиий образ унинг прототипига бўлган “муҳаббат”, дея талқин этилмоқда.

Шунинг учун ҳам бизда ғаройиб кўркув пайдо бўлди. Тарих олдида кўркув. Тарихий романларимизнинг озлиги ҳам шу кўркувдандир.

Академик Лихачев “Литературная газета”да босилган “Тревога совести” мақоласида шундай деб ёзади: “Бир пайтлар Достоевский қаҳрамонлари қадимий тошларга топиниш учун Оврупога ингилишарди. Энди, ноҳоят, ўзимизнинг қадимий тошлар, ўзимизнинг ўтмишимиз ва маданиятга юз буриш пайти келмадимикан?”

Ўша газетада ёзувчи Онор янги роман ва янги авлод тарбияси ҳақида гапириб, мақоласини Пушкин сўзлари билан якунлайди: “Ўтмишга хурмат – бу ақли одамни ваҳшийдан фарқловчи фазилатдир... Ваҳшийлик, аблаҳлик ва жаҳолат ўтмишни хурмат қилмайди ва улар фақат бугунги кун пойида эмаклайдилар”.

Бундан ҳам қисқа ва бундан ҳам аниқ айтиш қийин. Лекин бу ҳикматни такрорлаган одам бизда дарров танқидга учрар эди. Чунки, Пушкин – дворянин, уни идеаллаштириш мумкин эмас.

Бундан икки йил муқаддам Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Пиримкул Қодировнинг янги тарихий романини муҳокама қилган эди. Муҳокамада муаллифга илиқ сўзлар айтилди, роман юксак баҳоланди. Аммо биз юқорида эслатган “Юлдузли тунлар” романи танқидга учрагандан сўнг, ноширлар бу янги асар кўлёмасини яна муаллифга қайтаришга мажбур бўлдилар. Муаллиф янги асарни “Юлдузли тунлар”га қаратилган танқид асосида қайта кўриб чиқиши керак экан.

Шуни айтиш керак-ки, бу “касаллик”нинг ўз тарихи бор. Масалан, биз бугунгача Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ини қисқартирилган вариантда ўқиямиз. Ҳозиргача Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон каби ёзувчи ва шоирларнинг асарлари нашр қилингани йўқ. Ваҳоланки, уларсиз йигирманчи йиллар адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди. 1956 йилда бу шахслар ўлимидан кейин оқланган ва уларнинг меросини ўрганиш, чоп этиш комиссияси тузилган. Ўша йиллари Бунин ва Светаевларнинг биринчи нашрлари чиққан эди. Аммо бизнинг ёзувчиларимизни нашр қилишга журъат этмадилар.

Мана, ўттиз йил ўтиб, ўша меросни чоп этиш учун яна комиссия таъсис этилди. Умид қиламизки, бу сафар нашргача борсак керак. Лекин хавф ҳам йўқ эмас: диссертацияларини шу адиблар ижодига бағишлаган олимлар гуруҳи хануз фаолиятдадир. Адабиёт тарихи билан курашда уларнинг тажрибаси катта. Улар ўз таҳлиллари қаторида ўша асарлар ҳам босилишидан манфаатдор эмасга ўхшайдилар. Хуллас, қарийб ўттиз йилдан бери 20-30-йилларда ижод қилган кўпгина ёзувчиларнинг меросини эълон қилиш тадбири қаттиқ қаршиликка учрамоқда.

Шу мавзуга бағишланиб, дунё юзини кўрган ягона китобча (“Адабий мерос ва замонавийлик”, А.Алиев, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1983 йил) ҳам, филология фанлари доктори Ҳ.Абдусаматов томонидан тўқмоқ билан кутиб олинди. (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси) Адабиётшунос Ҳ.Абдусаматов ва унга ҳамфикрлар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодини М.Бехбудий, А.Чўлпон, А.Фитрат каби ёзувчиларга доим қарши қўйиб келдилар. Лекин Ҳамзанинг обрў-эътибори – чин обрў-эътибор. Ҳамза ҳайкали омонат пойдевор устига қуришга муҳтож эмас.

Тарих олдидаги кўркув.

Бу ёмон туйғу.

Бу туйғу тарихни ҳимоя қилаётганларни ҳам, унга ҳужум қилаётганларни ҳам безовта қилмоқда. Бу туйғу фақат бизнинг фикрий ҳаётимизга эмас, ҳатто турмушимизга ҳам кириб келяпти.

Ўтган йили “Советская культура” газетаси мўғул истилочиларига қарши курашган машҳур Маҳмуд Торобий хоки устига қурилган гумбаз йиқиб ташлангани ҳақида хабар берди.

“Ўтмиш сарқитлари билан кураш” баъзан жоҳиллик даражасига етди. Ўтган йили Наманган вилоятида дўконга оқ рўмол ўраб қирган аёллар билан савдо қилиш ман қилинди, оқ рўмол ўраб автобуста чикқан аёллар ҳақорат қилинди, сабаби, оқ рўмол ўтмиш сарқити экан. Бу инқилоб даври эмас, 1986 йилдаги воқеа. Афсуски, биз ўз тарихимизни биламиз деб мақтана олмаймиз. Бизнинг болаларимиз-чи, улар билишадими?

Бу ҳам оғир савол. Ўрта мактаблар учун Ўзбекистон тарихига оид учта қўлланма бор эди. Ҳозир уларнинг бирортаси ҳам нашр қилинмаяпти.

“Ўрта асрлар тарихи” (русчадан таржима) ўн йилдан буён нашр қилинмайди. Ўқувчилар ўн йилдан бери ўрта асрлар тарихини деярли ўрганмаяптилар. Улар ўша даврда яшаб ўтган олимлар, шоирлар, халқ қаҳрамонларини билишмайди. Айни вақтда, улар Жанна д’Аркни билишади. Лекин франсуз қаҳрамони бизнинг фарзандларимиз онгидан халқимиз қаҳрамонларини сиқиб чиқармаслиги лозим.

“Ўзбекистон ССР тарихидан ҳикоялар” эски дарслигида икки минг йиллик Ўзбекистон тарихига атиги 23 саҳифа ажратилган. Инқилобгача бўлган ҳар юз йиллик даврга бир саҳифа тўғри келади. Наҳотки, мазкур тарихдан сабоқ бўлгулик бирор нарса йўқ?

Адабиётимиз ва она тилимиз тарихига ҳам худди шундай муносабат мавжуд. Шунга мисол сифатида журналистлар ҳаётидан бир лавҳа келтирмоқчиман. Бу воқеа олтмишинчи йилларда Фарғона водийсида бўлиб ўтганди.

Вилоят газетаси муҳарририни зудлик билан обкомга чақирди. Ўзи муҳаррирлик қилаётган газетани биринчи секретар қўлида кўриб ва секретарнинг чимирилган қошларига қараб, муҳаррир кўриб кетади.

– Бунақа шеърни босишга ким рухсат берди? – деб сўрайди секретар ва жавоб кутмасдан бақиради. – Ким бу ўз тилини кўкка кўтариб мактаётган? Уни тезда топиб келинг, масалани бюрога кўямиз!

Мухаррир: “Бу шеърни ёзган одам Қирғизистонда яшайди, уни чакиртириб келиш осон иш эмас”, дейди.

Секретар бир зум ўйланиб қолади, лекин ўзини йўқотмайди: – Бўлмаса, бюро сизнинг масалангизни кўради, эртага келинг! – дейди. Бу латифасимон воқеа сўнгида газета мухаррири ишдан бўшатилади.

Бугун-чи, бугун аҳвол ўзгардими? Ўзгарган бўлиши мумкин, жамиятимиз онгига йиллар давомида сингдирилган кўрқувни бир ҳамла билан йўқ қилиш қийин.

Ўтган йили “Ўқитувчи” нашриёти 9-синф учун ўзбек тили дарслигини чоп этди. Аммо маълум бўлишича, маориф вазирлиги бу фанни мактаб программасидан ўчириб ташлаган ва ҳозир дасрликнинг бутун тиражи омборларда чанг босиб ётибди.

Ўзбек тили ва адабиёти соатлари бошқа синфларда ҳам кескин қисқартирилган. Бу ҳақда газеталарда ёзилди ва минбарларда туриб гапирилди. Бироқ, маориф вазирлиги ушбу чиқишларга жавоб қилмади. Жавоб қилмадигина эмас, хануз “қисқартириш йўли”ни давом эттираяпти.

Энг ачинарлиси, ўқувчилар бу йил ҳам ўқув йилининг тенг ярмини далада ўтказдилар. Баҳордан то кеч кузгача – терим охиригача улар пахта ичида “яшадилар”.

Уларнинг ўқиган соатларини ҳисобласак, ўн йиллик мактабни беш йилда “битказган” бўлиб чиқадилар.

Билимдонлик бўйича улар Иттифокда сўнги ўринлардан бирини эгаллаётган бўлса, ажабланмаймиз. Бу аҳволда улар нафақат рус тилини ўрганадилар, ҳатто ўзбек тилини ҳам эсдан чиқаришлари мумкин.

Энди тасаввур қилинг, мактабни шу аҳволда “битказиб” ёш йигит-қизлар ўқув даргоҳларига келишади, лекин уларни иккинчи, янада даҳшатлироқ тўсиқ кутиб турган бўлади: техник ва тиббиёт олий ўқув юртларида имтиҳонлари, дарслар рус тилида олиб борилади. Абитуриент ўз тилини базўр билади-ю, ундан рус тилида жавоб беришни талаб қилишади.

Эхтимол, бу рус тили билimini чуқурлаштириш тадбиридир?

Билимларни мактабда чуқурлаштириш керак. Ҳозирча шундай билим йўқ ва буни абитуриентлардан талаб қилиш ҳам ноҳақлик. Бу ноҳақлик эса, табиийки, биз бугун қарши курашаётган эски разолат – порахўрликни яна авжига чиқармоқда.

Яна ва яна пахтакор мисқоллаб йиққан пулини ўғил-қизига, унинг “одам бўлиши” учун қўш қўллаб тутқазаетир. Яна ва яна бу ўғил-қизлар ҳаётнинг биринчи қадамлариданок нопоклик ботқоғига ботадилар.

Биз юксак онгли инсон тарбияси ҳақида кўп гапирамиз. Бугун қарасак, ҳалол одамлар биз ўйлаганчалик кўп эмас экан. Аммо биз, ўша ўз халқини талаган порахўрлар, ўз элатини хўрлаган бюрократларга лаънат тошини ёғдирар эканмиз, бу ёмонликнинг илдиизига қарашимиз керак. Бу одамлар бизнинг боғчаларимизда тарбия топди, бизнинг мактабларимизда ўқиди, бизнинг институтларимизда таҳсил кўрдилар. Улар аттестат, диплом олдилар-у, илм-иймон олмади. Улар ўз тарихини, ҳатто ўз тилини ҳам билмай вояга етдилар. Улар на худо, на шайтонга ишондилар, фақат ўз қорнини ўйлаб яшадилар. Зотан, ўз маданиятини чуқур билмаган одам ҳеч қачон ҳалол бўлолмайди.

Маълумки, минг йиллик маданият ва тарихимиз араб алифбосида битилган. Биз бугунда инқилобгача яшаб ижод этган бирор олим ёки шоир асарларини асл нусхада ўқий олмаймиз. Шу сабабли ўтмиш ва бугунги кун ўртасида жар пайдо бўлди. Бу жарликни йўқотиш учун минглаб китоблар эмас, балки, бор-йўғи 33 та ҳарф ва болаларимиз тарбияси ҳақида озгина ғамхўрлик бўлса, бас.

Тарихдан узилиш кишиларда ижтимоий маҳзунлик – ўзи учун ҳам, ўзи яхши билмайдиган тарихи учун ҳам уят туйғусини юзага келтиради. Бу ҳиссиёт – бизнинг кўп миллатли жамиятимиз учун хавфли душмандир. Бу уят туйғуси қутилмаган пайтда ўз афтангорини кўрсатиши мумкин.

Халқ ўз-ўзини англаса, бу байналмилалликка хилоф эмас, аксинча, унга катта ҳисса қўшган бўлади ва бирлигимизни янада мустаҳкамлайди. Шунинг учун ҳам тарихимиз ёритилган ҳалол, ҳаққоний китоблар ва дарсликлар бугун ҳаводай зарур.

Токи, тарих қаршисидаги бизнинг кўрқувимиз келажак олдида кўрқувга айланмасин.⁴

1986

⁴ Ушбу мақола “Дружба народов” журналининг 1986 йил 12-сонида эълон қилинган.

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИНИНГ 1986 ЙИЛ ОКТЯБР ПЛЕНУМИДА ЎҚИЛГАН НУТҚ

Бундан етти-саккиз йил муқаддам мен адабиёт газетасига бир мақола олиб борган эдим. Мақола Абдулхамид Сулаймон Чўлпон шеъриятига бағишланган эди. Уни ўқиб кўрган адабий ходим дабдурустан: “Эсинг жойидами ўзи, сени еб кўйишади-ку!” деб қолди.

Гарчанд, бизнинг замонамизда одамхўрлар йўқлигини билсам-да, мен кўрқиб кетдим. Лекин ўзимни тутиб, сўрадим: “Ким экан улар, билсак бўладими?” Адабий ходим бир неча кишининг номини айтди. Бу номлари қайд этилган кишилар адабий жамоатчилик ичида донг таратган одамлар эди. Ҳатто уларнинг бири Соцсиалистик меҳнат қаҳрамони ҳам эди. Аммо, сал вақт ўтиб, уларнинг йигирманчи йиллар адабиёти вакилларига муносабатини кўрганимдан кейин, ўша адабий ходимнинг сўзларини эсладим. Бу одамларнинг сиркаси – сув, ижоди танқид кўтаролмас ва ҳар қандай ўзга фикрга қарши улар аёвсиз курашар эдилар. Мен уларнинг тимсолида *гуруҳбозлик* қиёфасини кўрдим.

Гуруҳбозлик нима? Бу ўз манфаати учун кўпчилик фикрини бўйсундиришга интилувчи бир гуруҳ “арбооблар ассосиатсияси”дир. Бу мустаҳкам иродали, манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган бир гуруҳ. Бу гуруҳ аъзоларини бирлаштириб турадиган ягона хусусият – қобилиятсизлик ва қобилиятсизликни ҳимоя қилиш учун яратилган темир иродадир.

Бу йил бошида ўтган Ёзувчилар қурултойига ёзган очиқ хатимиз мазмуни ўша *гуруҳбозликка* қарши исён эди. Биз бу хатда гуруҳбозлар йигирманчи, ўттизинчи йиллар ўзбек адабиёти намояндалари ижодини ҳамон таъқиқ остида тутиб келаётганлиги, агар бу намояндалар ижоди дунё юзини кўрса, гуруҳбоз олим-ёзувчилар фош бўлажagini айтган эдик. Ҳақиқат юзага чиқса, уларнинг ҳимоя этилган илмий ишлари янги ҳимояга муҳтож бўлиб қолишини айтган эдик.

Шу гуруҳбозлик таъсири остида жумҳуриятимиздаги адабий иқлим кескин ёмонлашди. Тил ва бадииятга тазйиқ кучайди. “Совет Ўзбекистони” газетасида ғоявийлик хусусида катта мақола босилди. Бу мақолада бадиият ҳақида бирорта сўз йўқ. Зеро, бадииятсиз ҳар қандай адабий асар ўлиқдир. Бу ҳам етмагандай, кўпқаватли цензура пайдо бўлди. Газетанинг кичик ходимидан

тортиб, Марказқўм инструкторигача сензорга айланди. Хатто ўзбек тилига ўгирилган Шекспир ҳам уларнинг “қайчи”сидан қутулиб қолмади. Уни ҳам таҳрир қилишди.

Биз ёзувчилар қурултойига шуларни ёзган эдик.

Буни ёзиб нимага эришдик?

Буни ёзиб биз “гуруҳбозлар” деган номга эришдик. Ҳа, биз қарши қурашган *гуруҳбозлик* ўз тамғасини бизга урди. Тан олиш керак, бу бизга чиройли жазо бўлди. Лекин, бу хатга имзо чеккан ва кейин ундан тонмаган ёзувчиларнинг ҳар бири журъати учун мукофот олмаслигини билган эди. Улардан бирортаси ҳам кўпроқ китоб чиқариш учун, обрў орттириш учун учун бу хатга имзо чекмаган эди. Йўқ, улар каттароқ фойдани ўйлаб бу ишга кўл урган эдилар. Улар ўз хатида адабиётимизнинг 20-йиллари авлодига нисбатан адолат талаб қилиб майдонга чиқдилар. Улар аждодларимиз гапирган она тилимиз, биз ва болаларимиз гапираётган тилимиз устидан бўлаётган зўравонликка қарши чиққан эдилар.

Бу, ўртоқлар, гуруҳбозлик эмас эди.

Бу – гуруҳбозликка қарши овоз эди.

Мен 20-30 йиллар адабиёти меросини ўрганувчи комиссия таркибини тўла ўзгартиришни таклиф қиламан. Ундан К.Яшин, Л.Қаюмов ва Ҳ.Абдусаматовларни чиқариш керак.

1986

ЭРТАНИ КУТИБ...

(“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси муҳбири билан суҳбат)

МУХБИР: *Жамиятимизда қайта қуриш руҳиятида тарбияланаётган ўзига хос кишилар етилаяпти. Уларнинг бадиий, фалсафий, психологик образлари акс эттирилган мукамал асарлар бир неча йиллардан сўнг вужудга келади. Сиз, шоир сифатида қандай маънавий ўзгаришларни кузатаяпсиз?*

Муҳаммад СОЛИХ: Адабиёт соҳасида чинакам ёзувчи ҳар кунини қайта қуришдан бошлайди. У мажлис ва анжуманларда чиқарилган қарорларни кутиб ўтирмайди. Унинг виждони олий даражадаги анжуман. Бу анжумандан чиқарилган қарор эса, унинг

асаридир. Ёзувчи ҳеч ким, ҳатто энг якин дўсти олдида ҳам ҳисоб бермаслиги мумкин, аммо ўз виждони қаршисида имтиҳондан ўтишга мажбур. Кеча бугундан шу билан фарқ қилади-ки, бугун ёзувчи айтаётган гаплар ерда қолмаяпти, инobatга олинаяпти. Бугун муаммо сифатида кўтарилаётган масалалар ҳам илгари айтилган эди, аммо қўллаб-қувватланмаётган эди. Хуллас, кеча тўғри гапирган ёзувчи бугун ҳам тўғри гапирмоқда. Кеча ёлгон ёзган ёзувчи эса, бугун ҳам ҳақиқатни айтолмайди. У ўз ниқобини ўзгартириши мумкин.

Давр – одамларнинг ўзи. Янги рух ҳам ўша одамларда пайдо бўлган рухдир. Демак, “қайта қуриш осмондан тушгани йўқ”. Бу жараёни жамиятимизнинг энг илғор бўлаги – фикр аҳли узоқ йиллар давомида ботиний тайёрлаб келди. Чунки, ошкораликка эҳтиёж, тўла ҳақиқатга ташналик бизда ҳамиша бўлган ва доимо бўлажак. Буни шеърият мисолида кўриш мумкин. 20-30 йилларда Бехбудий, Чўлпон, Фиграт ва Ҳамза, Ғафур Ғулом, Усмон Носир, Ойбек, Миртемир каби шоирлар қайта қуришнинг илк қалдирғочлари эдилар. 60-йилларда Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ижодлари ҳам ўша жараёнга ёркин мисол бўла олади. 70-йиллар бошида пайдо бўлган Рауф Парфи, Омон Матчон, Чўлпон Эргаш, Миразиз Аъзам ва Ҳалима Худойбердиева каби бир қанча бошқа шоирларни ҳам ўша янгиланишнинг давомчилари дейиш мумкин. 70-йиллар охирида яна бир “ташна авлод” – Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон каби ўнлаб ижодкорлар адабиётга кирди. Бу занжир узилиб қолгани йўқ, унинг бугунги ҳалқасини ташкил этадиган яна бир соғлом авлод кўз ўнгимизда шаклланиб келмоқда.

Қайта қуриш – мураккаб жараён. Бунинг натижасини кўриш учун вақт керак. Вақт ўтиб, “қураётган” одамлар асли бузаётган бўлиб чиқиши мумкин. Ёки, аксинча, “бузаётганлар”нинг бир кун келиб, ҳақиқий қурувчилар эканлиги аён бўлиши мумкин. Хуллас, бирдан англаш қийин.

Қайта қуришга қарши кимсалар ҳам бор. Сиёсатда ҳам, турмуш ва адабиётда ҳам. Юқорида саналган ёзувчи ва шоирларнинг деярли ҳаммаси ўша қарши кучлардан озми-кўпми “сабоқ” олган. Аммо бундан ҳафа бўлишнинг кераги йўқ. Агар ҳақиқат учун беш йил курашиб, унинг юзага чиқишини яна беш йил кутиш керак бўлса, курашиш ва кутиш лозим. Агар бу муддат яна чўзиладиган бўлса, бари бир – курашиш ва кутиш керак.

МУХБИР: *Ҳазрат Навоий Маҳмуд Қошғарий даврида бошланган ёзма адабиётни, ундан кейинги классик шоирлар ижодини ўргана бориб, ўз даври шеърятини маънавий жиҳатдан олий камолотга етказди. Унинг кейинги салафлари эса, бу адабиёт ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Ҳозирги вақтда ҳам ижодкорлар классик меросимизга кенг мурожаат қилмоқдалар. Лекин уни тўлалигича ўрганиш ва тадқиқ этиш борган сари қийинлашиб бормоқда...*

Муҳаммад СОЛИҲ: Бу ҳақда бир неча йил аввал “Ёшлик” журналида фикр билдирган эдим. Ўша фикрни яна давом эттириб айтганда, классик шеърят ва умуман, ўтмиш адабиётини ўрганишни мактабданок йўлга қўймаса, бизнинг билимимиз чалалигича қолаверади. Бу соҳада қайта қуришни эски ўзбек ёзувини мактаб программасига киритишдан бошламоқ лозим ва бу иш бизнинг *биринчи вазифамиз* бўлмоғи керак. Бу фикр “Шарк юлдузи” да ҳам ўтказилган давра суҳбатида ҳам айтилган эди. Аммо суҳбат катнашчиларидан бири, маориф вазирлиги ходими “бу иш тил ва адабиёти институтига боғлиқ, бунинг устига, эски харфни ўргатадиган ўқитувчилар кам” деган ғалати гапни айтди. Ваҳоланки, мактаб ўқув программаларини тил ва адабиёт институти эмас, маориф вазирлиги тузади. Эски ўзбек графикаси эса, филология факультетини тамомлаб, мактабда ишлаётган барча ўқитувчиларга таниш. Афсуски, лоқайдлик, расмиятчилик – сансолорлик ҳамон бизга тўсиқ бўлапти.

МУХБИР: *Ҳар қандай даврда ва қийин шароитда ҳам ҳақиқий ижодкор, юксак санъаткорлик билан энг яхши асар яратган. Бундай юксак асарлар ҳамиша ҳаққоний баҳосини олиши керак. Уларни турли назариялар, оқимлар гирдобига ташлаб қўймаслик зарур.*

М. СОЛИҲ: Япон адабиётининг йирик намояндаси Акутагава Рюноске ўз кундалигида “Инсон умри Бодлернинг бир сатрига ҳам арзимайди” деб ёзган эди. Бу ибора санъатга “муккасидан кетган” ёш йигитнинг гапи. Шундай фикр ўн-ўн беш йил аввал мен учун ҳам шиор эди. Бу максимализм ёш ёзувчи, ёш шоир ва умуман, ёш санъаткор учун зарур бўлса керак. Бу туйғу санъатни соф кўриш истагидир. Лекин вақт ўтган сари, одам санъатнинг ўзича яшай олмаслигини англаб боради. Бу чекиниш эмас, балки ҳаёт ҳақиқатини тан олишдир. Чунончи, Бодлер сатрларини ўқийдиган одам бўлмаса, бу сатр ўз қийматини

йўқотади. Демак, наинки сатр, балки жами санъатлар ҳам одамсиз ҳеч нарсага арзимаёди. Бу жўн силлогизмни Рюноске фикрига бемалол қарши кўйиш мумкин.

Аммо бундай “соф санъат” назарияси моҳияти билан ғайриинсоний, деган хулоса чиқмаслиги керак. Санъат (унинг яратувчилари) доим ўзини бегона унсурлардан ҳимоя қилишга мажбур бўлган. Шахсий ғараз, шахсий севги ёки нафрат, шахсий мақсадга хизмат қилувчи ташвиқот – санъат учун бегона унсурлар ҳисобланади. Шунингдек, санъатда фикрни ҳаммага баравар тушунтиришга интилиш ҳам санъат “соф”лигига путур еткази. Турмушимиздаги кундалик маълумотларни акс эттирувчи ташвиқий плакатлар билан Бехзод ёки Моний чизган суратлар ўртасида фарқ бор. Плакатдаги фикрни кўпчилик тушуниши мумкин, миниатюраларни идрок этиш учун эса, маълум тайёргарлик лозим. Лекин, кўпчилик тушунгани учунгина, плакатни миниатюралардан устун кўйиш қулғили бўлади.

МУХБИР: *Миниатюра дедингиз. XIV-XVI асрларда Самарқанд жаҳон миниатюра санъатининг асосий даргоҳларидан бири эди. Санъатнинг бу тури халқимиз томонидан бир неча асрлардан буён эъзозланиб келинади. Бироқ, ҳозирги ёш миниатюрачи рассомларимизга эътибор кам. Уларнинг асарлари кўпинча назардан четда қолмоқда...*

М. СОЛИХ: Миниатюра санъати таъсирини жуда кўпчилик рассомларда кўриш мумкин. Аммо бу иш билан жиддий шуғулланаётган ёшлар бармоқ билан санарли. Масалан, мен Шомахмуд Муҳаммаджоновни биламан. Янглишмасам, у Чингиз Аҳмар ҳомийлигида миниатюра мактаби ҳам очмоқчи бўлиб юрди, лекин қандайдир сабаб билан бу иш амалга ошмади. Шомахмуд – истеъдодли рассом. Ҳақиқий зиёли: ўз халқининг тарихини, адабиётини танийдиган, уларга меҳр кўйган рассом. Бундай истеъдод эгаларини кадрлашимиз керак.

МУХБИР: *Ўтмиш санъати ҳақида гап кетар экан, халқ бахшиларининг қутлуг илҳоми хаёлга келаверади. Уларнинг сайлларда дўмбирасини қўлга олиб, бир неча кеча-кундуз айтишини кўз олдимизга келтириш қийин эмс. Улар қозғоз юзига қараб эмас, эл юзига қараб тўқиган. Қозғозга қараб шеър тўқийдиганларнинг кўпчилиги эл юзига қарай олмай қолмоқда.*

Айтинг-чи, агар Сиз шоир бўлмаганингизда қандай касб танлардингиз?

М. СОЛИХ: Агар “шоир” бўлмаганимда, буни жиддий ўйлаб кўрган бўлардим... Шоир сўзини қўшгирноққа олиб айтаяпман. Сабаби, мен шеър ёзишни касб қилиб олганлигимдан доим ичдан нокулайлик сезаман. “Шоир” худди “қувонч соҳасининг устаси” ёки “изтироб бўйича мутахассис” қабилдаги атамаларга ўхшайди. Шеър ёзадиган одамнинг шеърдан бошқа ҳам касби бўлса, яхши. Шахсан мен, шеър ёзмаётганда таржима билан шуғулланаман. Таржима ҳам ижод, аммо бошқача. Шеър табиат маҳсули. Франсуз шоири Пол Валери романтик ёзувчилар ҳақида “уларнинг ҳар куни эрталаб соат фалондан соат пистонгача жунбушга киришини тасаввур қиламан”, деган эди. Бу кинояда жон бор. Илҳомни кун тартибига солиш қийин.

Бевосита сизнинг саволингизга келсак. Агар шеър ёзиб ўзимни овутолмаганда, қобилиятим етса, расм санъати билан машғул бўлардим. Бу менинг болалик орзуим. Аммо бу иш ҳам “касб” эмас. Бу иш ҳам руҳиятга боғлиқ. Кўриб турибсизки, баъзи одамларга касб насиб қилмас экан.

МУХБИР: *Санъатнинг яна бир тури, архитектура ҳақида савол бермоқчиман. Айтинг-чи, Тошкентдаги айнан қайси бинони ёқтирасиз?*

М.СОЛИХ: Менимча, қурилганига анча бўлса ҳам, Навоий театри шахримизнинг энг гўзал биноси бўлиб қолаяпти. Умуман, Тошкент бугунгига нисбатан гўзалроқ бўлиши мумкин эди. Афсуски, кейинги йигирма йил ичида тикланган бир-бирига ўхшаш иншоотлар уни Оврупо шаҳарларига кераксиз даражада ўхшатиб қўйди. Тошкент Шарқ марказларидан бири. Қиёфаси ҳам шунга мос бўлса, қани эди. Шаҳар қиёфасига фақат “эгизак бинолар” эмас, баъзи ҳайкаллар ансамбли ҳам ярашмай турибди: “Халқлар дўстлиги саройи” олдида жойлашган Шомахмудовлар оиласи тасвирланган ансамбл ўша тоифага киради. Урушда етим қолган болаларни ўз бағрига олган бу ажойиб оила тасвирида аввал ўша Оила – яъни, кўпол қилиб айтганда, ёмғир-сочиндан асрагувчи бошпана, шинамлик, меҳр кўриниши керак. Албатта, бунга эришмоқ учун уй солиш шарт эмас, лекин ансамблнинг ҳозирги ҳолати бизда ўша туйғуларни уйғотмайди. Майдон ҳаддан ташқари кенг, осмон ҳаддан ташқари яланғоч... бунинг устига, ансамбл фигураларида ҳеч қандай тасвирий ҳаракат йўқ.

МУХБИР: *Ҳар қандай идеологнинг ҳам, санъатнинг ҳам бош вазифаси тарбия бўлар экан, Сиз шоир эмас, тарбиячи*

бўлганингизда, масалан, болаларга биринчи навбатда нимани ўргатган бўлардингиз?

М.СОЛИҲ: Афсуски, мен тарбия йўлларини билмайман. Агар қўлимдан келса, болаларга аввал эркин фикрлашни ўргатган бўлардим. Эркин сўзлашни, эркин тинглашни – эркин яшашни ва умуман эрк санъатини ўргатган бўлардим. Бу сўзлар баландпарвоз кўриниши мумкин, аммо ўз қалбига чуқурроқ назар солган ҳар бир одам бу сўзларнинг нақадар ҳаётий эканлигини, умр мазмуни ва бу ҳақиқатни узоқ вақт англамай юрганлигини билиб қолади.

Халқда “хур фикрли” деган ажойиб ибора бор.

Хур – хуррият.

Мабодо, бу сўзлар турғунлик даври таъсирида баландпарвоз кўришиб, ўзининг қадим мазмунини йўқотаётган бўлса, демак, биз гуноҳқормиз.

МУХБИР: *Тасвирий санъатни яхши тушуниши, ундан кўпроқ завқ олиш учун киши саводхон, эстетик билимга эга бўлиши керак. Худди шунингдек, шеърятни яхши қабул қилиш учун проза тайёргарлигини ўташ керак. Китоб жавонингизининг кўпгина қисмини насрий асарлар ташкил этади. Демак, шеър ёзиш учун ҳам насрий асарларни кўп ўқиш керак экан-да?*

М.СОЛИҲ: Эҳтимол бу ғалати тушунилиши мумкин, аммо мен шеърдан кўра, насрий асарларни кўпроқ ўқийман. Менимча, шеър ёзадиган одамга шеър ўқиш учун ҳам “кайфият” керак.

МУХБИР: *Қайси ёзувчиларнинг ижоди Сизга кўпроқ маъқул тушади? Ва умуман, китобхон сифатида мутолаа тажрибангиз хусусида гапириб берсангиз...*

М.СОЛИҲ: Китобхоннинг диди, қизиқишлари адабий жараён билан, нафақат бир халқ адабиёти, балки, жаҳон адабиётида кечаётган ўзгаришлар билан бирга ўзгариб боради. Соддароқ айтсак, ҳар қандай янги асар ўзининг янги ўқувчисини яратади. Маълумки, 60-йилларда иттифоқда энг машҳур чет эллик ёзувчи Эрнест Хемингуэй эди. У билан бир даврда яшаб, ижод этган Уилям Фолкнер эса, сал “кечикиброқ” келди.

МУХБИР: *Бунга сабаб нима? Фолкнер асарларининг вақтида таржима қилинмаганими?*

М.СОЛИҲ: Шундай бўлиши ҳам мумкин, аммо, менимча, ўша пайтда Фолкнер асарларини ўқиб, ундан лаззатланадиган китобхон оммаси бўлмаган. Асосан, Толстой, Чехов ва бошқа

классиклар аънанасида тарбияланган совет китобхони учун аввал Ремарк ва Хемингуэйга ўхшаш уруш даври авлодининг қарашларини ифодалайдиган ёзувчилар, ярим романтик, гуманистлар керак эди.

Балки мен янглишаётгандирман. Чунки, янги китобнинг ўқувчиси “бор” ёки “йўқ” лигини ўша китоб босилгандан кейингина аниқлаш мумкин. Демокчиманки, агар Фолкнер асарларини ҳам Хемингуэйники билан бир вақтда таржима қилинса, ўша пайтдаёқ машхур бўлармиди, ким билади. Лекин 60-йилларда рус тилига ўгирилган австриялик ёзувчи Франс Кафка ҳозир ҳам ўша йиллардаги Хемингуэй, бугундаги Фолкнер даражасида оммалашгани йўқ. Албатта, бу нашр сиёсатига ҳам боғлиқ нарса. Кўпгина авторлар, у ёки бу сабабли, кам нусхада босилади. Масалан, ўша санаганларимиз ўша франсуз ёзувчилари ва Кафка асарлари бор-йўғи бир марта чоп этилган. Бу китобларни бугунги кунда айрим китобхонлардан топиш мумкин, холос. Аммо бу ёзувчиларнинг “машхур” эмаслигига асосий сабаб, уларнинг кенг оммага кечикиб келганида эмас. Балки, омманинг уларга етиб келолмаётганида бўлса керак...

Гапни узоқдан бошлаганим, совет китобхони ўтган ўша “босқич”ларни мен ҳам тўла бўлмаса-да, чалароқ ўтганман. Ўзбек тилида яратилган биринчи романлардан тортиб, рус ёзувчиларининг асарлари ва чет эл адабиёти намуналари – ҳаммаси, китобхон сифатида шаклланишимга яхшими-ёмонми, таъсир қилган.

Ҳозир мен учун энг қизиқ адабиёт – Лотин Америкаси адабиёти.

Етмишинчи йиллар бошида, ҳамма талабалар қатори, мен ҳам Гарб адабиёти таъсирида юрардим. Худди шу пайтда мексикалик ёзувчи Хуан Рулфо ва колумбиялик Габриэл Маркес асарлари кўлимга тушиб қолди, янги мутолаа босқичи бошланди. Франсуз экзистентсиалистларининг (Жан Пол Сартр, Албер Камю ва бошқалар) асабий, ҳаяжонли мистериясидан чиқиб, янги мистерияга – қувноқ, айна пайтда кўрқинчли, аммо эртақдай товланиб тургувчи дунёга шунғидим...

МУХБИР: *Кейинги пайтда жаҳон проза маркази Лотин Америкасига кўчди, деган гаплар кўпайди. Бундай кўтарилишнинг туб илдизларини билиш мумкинми?*

М.СОЛИХ: Бу янги адабиётда икки маданият таъсирини кўриш мумкин. Лотин Америкасининг ўз маданияти – ҳар хил этник гуруҳларга мансуб, аммо бир тилда сўзлашадиган халқлар фолклори, афсона ва асотирлари таъсири ва Ғарб маданияти, кўпроқ француз адабиётининг таъсири яққол кўринади. Мутолаа жараёнида мен қизиқ нарсаларга дуч келдим: бугунги машҳур “Танҳоликнинг юз йили” романини ўқиётиб, кўз олдимга дарров генерал Грант келди. Биз бу қаҳрамонни, асосан, кубалик ёзувчи Хосе Мартининг очерки орқали биламиз. Грант – тарихий шахс. Шимолий Америкалик. У капитан лавозимидан истеъфога чиқиб, қирқ ёшигача пўстиндўзлик қилиб кун кечиради. Лекин XIX-асрнинг иккинчи ярмида бошланган Шимол ва Жануб штатлари ўртасидаги уруш тўлкини бу кўримсиз одамни тарих сахнасининг энг баланд жойига олиб чиқади ва истеъфодаги капитан, пўстиндўз Грант АҚШ президенти даражасига етади.

Маркес яратган Ауэрелиано Буэндиа ва патриарх Никанор тақдирлари истеъфодаги капитан Грант тақдирига ўхшайди. Мен Хосе Мартининг Маркесга таъсири ҳақида гапирётганим йўқ, балки, мавзу аънарасига урғу бераяпман. Албатта, тарихий шахс Грант билан адабий персонаж Ауэрелиано ёки Никанор ўртасидаги фарқ катта. Аммо уларни ҳокимиятга олиб келган ижтимоий-руҳий мотивлар ўхшашлиги бизни ҳайратга солади. Ҳолбуки, генерал Грант – Шимолий Америкалик. Маркес қаҳрамонлари эса, лотинамерикалик сифатида тасвирланади.

Бу фақат адабий таъсир эмас.

Бу ерда мавзу аънараси фақат лотинамерикаликларга хос бўлган дунёқараш сезилади. Демокриманки, агар Грант ҳақида Марти эмас, шимолий америкалик ёзувчи ёзса, у Грант характерининг бошқа қирраларини бўрттириб кўрсатади. Лекин Грант ҳақида Маркес ёзганда эди, уни ҳам Марти диққат қилган нуқталар қизиқтирган бўларди. Эҳтимол, шу сабабли, Маркеснинг “полковник”лари Марти “генерал”ига ўхшаб кўринар...

Аммо “маданий ва адабий таъсир”, “халқларнинг ўзига хос дунёқараш” ҳақида айтилган ҳар қандай фикр – бир мезонлидир. Шунинг учун ҳам, юқоридаги гапларни бир ўқувчи мулоҳазаси, деб тушунишингизни истардим.

МУХБИР: *Ёшлар прозаси келажакка қандай қарайсиз? Адабиётимиз бу борада қачон камолот палласига эришади?*

М.СОЛИХ: Мен башоратчи эмасман. Аммо адабиётимиздаги бугунги баъзи белгиларга қараб, келажакдан умид қилса бўлади. Ҳозир китобхонни оддий баёнчилик билан овунгириб бўлмаслигини ўртамиёна ёзувчи ҳам тушунади. Насримизда психологизм сезиларли даражада ўсаяпти. Сюжет тўқимаси, мавзу, тил яхши томонга ўзгарапти. Ўзбек насри ёш. Менимча, бу юз йиллик – ёзувчиларимиз учун синов даври. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”и синов эди. Бугун Олим Отахоннинг ҳикоялари ҳам синов. Аънага суяниб ёзиш даври эмас, аънанани яратиш даври кечаяпти! Шунинг учун ҳам, бизга қанча “ғалати” кўринмасин, ҳар қандай умид уйғотадиган шаклий ихтироларни қўллаб-қувватлашимиз лозим. Акс ҳолда, Сиз айтган “феномен”ни узоқ кутишга тўғри келади.

Маматқул Исмоилов ёзиб олди.

1987

ДАШТИ ҚИПЧОҚ КУЙЧИСИ

(“Айланайин” китобига сўз боши)

Ўз онам, ўз болам, ўз халким, ўз ватаним...

Ўзак шундай турланади.

Халқнинг ўзлиги – унинг тарихи.

Ўлжас Сулаймонов шеърлятидаги тарих – Буюк Дашти Қипчоқ тарихидир.

Унинг қахрамонлари бўлмиш чўпонлар, жангчилар, аёллар, оқинлар, геологлар, ҳаммасида Дашт ифори бор.

Бу қахрамонлар такаббур эмас, ғурурли. Уларда ўзгандан кўрқинч эмас, ҳурмат бор. Уларнинг шиори “даштни олқишлаётим, тоғларни ерга урмаслик”. Бу қахрамонлар сувратида уларни яратган шоир сулдорини кўрамиз. Қаттиққўл, сўзга ҳаддан ташқари хасис шоирни, гоҳо аксинча, юмшоқтабиат, сўзамол шоирни кўрамиз. Баъзан жангари, танги, ҳатто чапани шоирни кўрамиз. Бир сўз билан атиганда, 60-йиллар совет шеърлятининг илғор вакилларида бири кўрамиз.

Ўлжас Сулаймонов рус тилида ёзадиган ижодкор сифатида, Вознесенский, Соснора, Евтушенко, Аҳмадуллина каби шоирлар авлодига мансубдир. Олтмишинчи йиллар руҳини ифодаловчи бу авлод анча танаффусдан кейин (Маяковский, Северянинлардан

сўнг) шеърятни яна сахнага олиб чиқди. Хонанишинлик даври бирдан тамом бўлди. Деразалар шарақлаб очилди. Ўша давр тили билан айтганда, тоза шабада эсди. Шеърят кенг омма истикболига чиқди. Омма олдида йўқотаёзган обрўсини яна тиклаб олди. Энди шоирлик фақат шеър ёзиш эмас, балки, ёзилган шеърни ўқий билишни ҳам тақозо этарди.. Шу маънода, шеърдан олинадиган таъсирнинг ярми сахнада яратиларди. Овоз, қўл ҳаракати, ҳатто кийиниш ҳам сахнадаги таъсир техникасининг ажралмас қисмларига айланди. Шоир фақат шеър билан эмас, шахси билан ҳам тингловчиларни ҳайратда қолдириши лозим эди. Бу жунунваш ҳайрат ошиқлари ўзларини тез танигди. Улар шухратга ҳақли равишда эришдилар. Уларнинг шиддати, бақироклиги, самимияти одамларни мафгун этди. Ўлжас Сулаймоновнинг биринчи йирик асари “Инсонга таъзим эт, замин!” достони ҳам муаллифни бир кунда Иттифокқа машҳур қилди: бу асар аэропландан сочиб тарқатилди.

Бу олтмишинчи йиллар эди.

“Инсониятга таъзим эт, замин!” достонини мустасно этганда, Ўлжас Сулаймонов кейинги йилларда ўзининг тарихий мавзуда ёзган туркумлари билан эътибор қозона бошлади. У энг долзарб воқеаларни ҳам, маънавий-ахлоқий масалаларни ҳам тарих заррабинига солиб кўради. “Лой китоб”дан тортиб, 1985 йилда чоп этилган “Оловнинг кўчиши” тўпламигача, у, асосан, тарихчи шоир сифатида намоён бўлмоқда.

Бугунги кун – шаклланиб улгурмаган кеча, келажак – киёмига етмаган бугун. Фақат ўтмишгина тугалланиб, ромга тушган суратдир. Фақат шу суратга қараб уни ўрганиб, ўзимизнинг бугун ва эртамиз ҳақида фикр юритмоғимиз мумкин. Бу – инсоният учун доимий дарслик, қўлланма, яъни тарих – ўзгармас қиймат, ҳеч ким раҳна сололмайдиган бойликдир. Ерни тортиб олиш мумкин, аммо тарихни тортиб олиб бўлмайди. Ўлжас Сулаймонов ана шу бойлик – тарих шарҳчиларидан бири.

Унинг “Аз и Я” китоби ҳам тил муаммолари орқали тарихга мурожаат шаклида тузилган. Бу асарнинг баҳсталаб жойлари кўп, албатта. Шоирлик эҳтирос баъзан тарихчи ва тилчи учун зарур бўлган собит таҳлилий мушоҳададан устун келади. Хаёл мантиққа тазйиқ ўтказади. Шунга қарамай, ёки, аксинча, шунинг учунми, бу китоб ўқувчи ва олимлар доирасида кизгин муҳокамаларга сабаб бўлди. Илмий қиммати қай даражада бўлишига қарамасдан, у

ақидага айланган баъзи тушунчаларни йиқитмас ва ҳам, қимирлатиб кўйди ва фикр демократизмини намойиш этди.

Лекин Ўлжас Сулаймонов ижодининг асл маъзи унинг шеърлятидир. Ўлжас Сулаймонов иккига улкан маданият – туркий ва рус маданияти ўртасида туриб, икковидан тенг озик олаётган шоир. Кенгроқ айтганда, у рус тилида ёзадиган қозоқ шоири, шахс сифатида эса, Шарк зиёлисидир. Рус шеърий санъатига ўзининг ўзига хос дунёқараши билан қирган бу ижодкор бугун совет адабиётининг илғор намояндалари қаторида турибди. Олтмишинчи йилларнинг илғор руҳи, ўша ғайрат унинг ижодида ҳамон тирик. Қофия, ташбех, унинг ҳар бир шеърида янги ҳолатларда кўринади. Шеърий туркумлар қурилмаси – калейдоскопдаги рангин парчалар каби ўқувчини ўзига жалб этади. Бу туркумларнинг ижтимоий вазнини, энг аввало, унинг бадииятидан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигига Ўлжас Сулаймонов шеърларини мутолаа қилган одам яна бир қарра амин бўлади.

Шеър – медуза. Ундаги фикр, ёзувда ифодаланиб, қоғозга парчинланган бўлса ҳам. Доим ҳаракатда бўлади. Бизнинг идрокимизга қараб, санъатни англаш қобилиятимизга қараб шеърдаги фикр ҳам турли ҳилда товланади. Шеърдаги фикр имконияти уни тушуниш имкониятимиз билан баравар қадам ташлайди. Ўлжас Сулаймонов бадиияти худди шу фазилатларнинг ўзида мужассам этади. Бу ҳақиқий шеърлятга хос бўлган хусусиятдир.

Бундай шеърлятни бир тилдан иккинчи тилга таржима этарак, унинг бор жозибасини бошқа тил дунёсига олиб ўтиш жуда нозик ва қийин иш. Бу қийинчилик ушбу китоб таржимонлари олдида ҳам кўндаланг турган эди. Аммо, биринчи галда, ўзбек тилининг бой имконияти, қолаверса, таржимонларнинг иқтидори ва ҳолислиги бу қийинчиликни енгиб ўтади.

Бу китоб, қозоқ халқининг ажойиб шоири Ўлжас Сулаймоновнинг ўзбек тилида чоп қилинаётган иккинчи китоби биз учун қувончли ҳодисадир.

1987

НИМА ДЕГАНИДИР ТЎҒРИ ЯШАМОҚ?

(“Ёш ленинчи газетаси мухбири билан суҳбат)

МУХБИР: Хаёлимда бу суҳбат мавзуининг туғилганига беш йилдан ошди. Ўшанда Муҳаммад Солиҳ шеърлари ҳақида республикамиз матбуотида жуда қизгин баҳс кетаётган эди. Ҳамма ҳам у шеърларида айтмоқчи бўлган “гап”ни дарров англаб ололмади. Уларни “жумбоқ шеърлар” деб атаганлар бўлди. “Шеърингизни тушунтириб берсангиз”, деган хитоблар янгради. Ва шундай бўлиши табиий эди. негаки, шоир ўз асарларида кўҳна ва навқирон шеърятимизга кўпчилик учун қутилмаган янгилик билан кириб келди. Янгилик эса, ҳамиша қаршиликка, баҳс-мунозаа, иккинчиликларга дуч келади. Ҳаётга сингиб кетиши қийин кечади. Шеърят аҳли, айрим мунаққидлар бу янгилик қаршида жиндек шошиб қолгандек бўлдилар. “Муҳаммад Солиҳ шеърлари нозиктаъб, зукко ва ўйчан ашъорсеварга мўлжалланган”.

Баҳс ана шундай хулоса билан якун топди. Шоир ижоди, шеърлари эътироф этилди. Мухлислар сони кескин ортди. Бугун эса, янги ўзбек шеърятини Муҳаммад Солиҳ ижодисиз тасаввур қилиш қийин.

Бу суҳбатимиз бундан беш йил бурун газета юзини кўриши мумкин эди. Аммо, турли сабаблар ўлароқ, бугунгача сурилиб келди. Лекин, мана ошқоралик, хурлик шабадалари эсиб, партия ва ҳукуматимиз фаол фикрга кенг йўллар очаётган бир паллада, мукаддас мавзуларда дилдан мушоҳада юритиш янада яхши.

Мени Муҳаммад Солиҳ билан суҳбатдош қилишга ундаган нарса, унинг бир гапи бўлди: “Шоирнинг энг яхши шеърлари ватани ҳақида бўлади”. Ижодкор бундай фалсафий хулосага бир кунда ёки бир йилда келмайди. У бундай хулосага келмоғи учун нималарнидир бошдан кечириши, изланиши, қийналиши ва тинимсиз ўйланиши керак, менимча. Ватанни, халқни чиндан севган шоиргагина бундай кашфиётлар насиб бўлади.

Муҳаммад Солиҳ билан суҳбатимиз ҳам ватанимизнинг, халқимизнинг бугунги ва эртанги кунлари, мамлакатимизда кечаётган қайта қуриш муаммолари ҳақида боради. Шоир баъзан ўйчан, баъзан қуюниб, баъзан кескин сўзлади.

Муҳаммад СОЛИХ: Қайта қуришимиз туфайли ҳал этилажак муаммолар бир кунда пайдо бўлгани йўқ. Биз уларни йиллар мобайнида кўриб-кўрмасликка, билиб-билмасликка олиб

яшаб келдик. Ярадек газаклатиб юбордик. Аммо турмушимиздаги бу хасталик нукталари дафъатан деярли бир кунда яланғочланди ва бизни бироз довдиратиб қўйди. Гўё биз бу “нукталар”ни биринчи марта кўраётгандай хайрон бўлдик. Ҳолбуки, улар бизга аввал ҳам амълум эди. Бугун унда-бунда кулоққа чалинувчи “Нахотки, шунақа бўлса-я? У порахўр экан-да!” – қабилидаги саволларимизни самимий деб бўлмайди. Бу “хайрат” ўша турғунлик даврининг заҳарли меваси – ижтимоий иккюзламачиликдир.

Биз бугун ҳам ўша эски одат бўйича, долзарб муаммоларнинг қайсинисини кўтариш мумкин ва қайсинисига тегмаслик кераклигини кўпроқ ўйлаймиз. Ва, кўпинча, энг долзарби ва кескинани ҳали ҳам “гап тегиб қолмасин” қабилида айланиб ўтамиз, гапирмаймиз.

Биз порахўрликни давлат миқёсидаги порахўрликни фош этдик: жуда кўп раҳбарларни лавозимидан олиб ташладик, уларни ҳаётлигида ёки ўлимидан кейин жазоладик. “Кўшиб ёзганлар”нинг гуноҳкорини ҳам, баъзан бегуноҳларини ҳам қамадик. Уларнинг ўрнига янги одамларни – қобил ёки ноқобил кишиларни сайладик, устларидан назорат ўрнатдик. (Назорат “собиқ”лар устида ҳам бор эди) ва шу билан иш битгандай бўлди.

Энди қайта қуришнинг ҳосилини кутаяпмиз.

Чириган дарахт суғуриб ташланган жойда кутаяпмиз.

Менимча, узоқ кутсак керак. Чунки, биз жаҳолатни, ўғрилик ва нопокликни суғуриб олсак-да, уларнинг илдизини унутиб қолдирдик.

Мен асло бўрттираётганим йўқ.

Одамларимизнинг бутун жисмоний ва маънавий кучларини сафарбар қилиб, шахсий ҳаётига ўрин қолдирмайдиган монокултура – пахта ҳукмдорлиги давом этар экан, қишлоқ ва шаҳар ўртасидаги чуқур ижтимоий тенгсизлик (ўзбекларнинг деярли 80 фойизи қишлоқда яшайди) баргараф қилинмас экан, жисман ва маънан соғлом инсонни тарбиялаб етиштириш жуда қийин.

Мўъжиза кутмай қўяқолайлик: бунақа одам осмондан тушмайди. У бизнинг еримиздан ўсиб чиқмоғи керак, пахта билан бирга! Фақат одамни пахтадан фарқ қилсак, бас.

МУХБИР: Пахтакорнинг обрўсини кўтариш зарурлиги ҳақида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг сўнгги пленумида ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Муҳаммад СОЛИҲ: Тўғри. Лекин унинг обрўсини куруқ сўз билан кўтариб бўлмайди. Пахтакорнинг яшаш тарзига, меҳнат шароитига эътибор берилиши керак. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, болаларимизни оғир меҳнатдан – дала ишларидан озод қилмоқ зарур. Биз бу борада жуда кўп гапирдик ва табиий, бу ваъдалар куруқ сўз эканлигига ҳар йили амин бўлаяпмиз. Болалар ўқиш жараёнидан юлиб олинди.

Уларнинг оталари меҳнатига келсак, бу меҳнат ҳозир қишлоқ хўжалигидаги энг оғир ва таажжубланарли даражада арзон меҳнатдир. Мана, гувоҳ бўлинг: 100 кило бугдой етиштириш учун 1,6 соат ишчи кучи, 100 кило пахта ҳосили олиш учун 37 соат ишчи кучи сарф бўлади. Ғаллакор бир соатлик меҳнати учун 62,5 тийин, пахтакор эса, 16 тийин, ғаллакорга қараганда деярли тўрт баравар кам ҳақ олади.

“Пахтакорнинг меҳнати енгил эмас” дея билдирилган ҳамдардлик унинг аҳволини яхшилаёт олмайди. Аниқ чоралар кўриш пайти келди. “Миллионер” хўжаликларни кўргазма қилиб, қишлоқнинг “бой хонадон”ларини ташвиқ этиш билан ҳам иш битмайди. Қишлоқ ҳаётини ўз кўзи билан кўрган киши биз етмиш йиллик янги тарихимиз давомида деҳқоннинг турмушини у қадар яхшилаёт олмаганимизга шоҳид бўлади. Деҳқонларнинг аксарияти камбағал яшайди. Уч ойлик пахта компаниясини мустасно қилганда, деҳқон ойига, нари борса, 40-50 сўм маош олади.

Тўғри, яқинда деҳқон ҳаётида ҳам ёруғлик пайдо бўлди: *оилавий пудрат* амалга оширилди. Аммо унинг меҳнати муносиб баҳоланмас экан, пахтанинг нархи кўтарилмас экан, пудрат дегани деҳқон бўйига янги бўйингурук бўлиб қолаверади. Чунки, деҳқон илгари ўзи ишлаган бўлса, энди бутун оиласини, болаларини ҳам далага ҳайдайди: зора, пландан ошириб пахта топширса-ю, кўпроқ пул олса, болаларни кийинтирса, ўқишга жойласа. Лекин юқоридан белгиланаётган планлар жаҳон чемпионларига қўйилган “планка” каби жуда баланд – уни ҳаммаям ошиб ўтолмайди.

Бундай беқадр меҳнат, бундай йўқсил турмуш ва яратувчилик имкониятларини очиш йўлида эмас, нон топиш йўлидаги доимий бандлик, халқда руҳсизлик ва ижтимоий ғафлат туғдиради. Бу эса, ҳар хил порахўр, ўғри, муттахамлар учун энг

қулай вазият – ўша халқ мулкини талон-тарож қилиш учун энг ўнғай майдондир.

Хуллас, ҳал этилиши шарт бўлган муаммоларимиз оз эмас. Ҳозирча, ҳамма нарсага тўғри қарашга, одил муносабатда бўлишга ўрганаётганимизни, янги ҳаёт қўйган илк қадам десак бўлади. Шак-шубҳа йўқ-ки, одам боласи асрлар бўйи орзу қилган манзил – покиза ёғдулар тўшалган манзилга етажак.

МУХБИР: Инсон дунёга ҳалоллигича келади. Уни тарбия, муҳит бузади. Шундай бўлса-да, кўпчилик ҳалол, тўғри яшасам дейди. Аммо ҳаётда энг қийин иш – ҳалол яшаш ҳаммининг ҳам қўлидан келвермайди. Сиз бундан саккиз йил бурун ёзган эдингиз: “Тўғри бўлмоқ нима ўзи? Нима деганидир тўғри яшамок?”

Бу саволга бугун қандай жавоб берган бўлардингиз?

Муҳаммад СОЛИҲ: Ўтган йили бу саволга жавоб бўладиган бир фикр айтган эдим, агар такаббурликка йўймасангиз, ўзимдан “кўчирма” келтирардим...

МУХБИР: Керак гап такрорланса, менимча зарар қилмас...

Муҳаммад СОЛИҲ: “... Ёлғон айтиш тўғри сўзни айтишга қараганда хавфсизроқ. Зотан, инсоният тарихида ёлғон сўзи учун жабр тортганлар кўпроқдир. Аммо виждони бутун одам ёлғон гапириб кутулишдан кўра, тўғриси айтиб тутилишни афзал кўради. Бу, албатта, телбалик эмас. Бу – унинг табиати. Ўша ўжар тоифага мансуб зотлар тарихда кўп учрайди. Уларнинг кўпчилигини кўриб, энг тушкун кимсанинг юрагида ҳам келажакка умид уйғонади: шундай одамлар яшаган экан, демак, бугун ҳам яшайпти, бундан кейин ҳам яшайди, деб ўйлайди у. Уларни дорга осгандилар, ўтда ёққандилар, сувга чўктиргандилар, аммо бугун қарасақ, ҳаммаси тирик экан. Улар маънавият қасрининг устунлари, улар ўз юртларининг ҳақиқий граждандир...”

Мен ҳозир ҳам шу фикрдаман.

Лекин жавобимни кундалик ҳаётимизда бир мисол билан яқунламоқчи эдим. Бундан икки йил аввал Марказқўмнинг собиқ мафкура котиби Р.Абдуллаева олиб борган “сиёсат” оқибатида, тилимиз ва адабиётимизга ҳар хил тазйиқлар бўлди. Бунга қарши бир неча ноширлар Ёзувчилар уюшмаси съездига очик хат ёзган эди. Бу хат (шахсан Р.Абдуллаева кўрсатмаси билан съездда ўқилмади. Ўқилмадигина эмас. Очик хатни имзолаган ёзувчилар пленумида “муҳокама” қилинди. Танбеҳ олди ва кейинчалик уларнинг босмаҳонага тушиб кетган китоблари узоқ вақт тафтиш

қилинди. Бу гап эски, лекин ўша пайтда ноҳақлик тарафида туриб, очиқ хатни ёзганлардан қулганларнинг, бугун: “сизлар ҳақ экансизлар, биз билмабмиз”, – деганига ҳайратланади киши. Демокриманки, тўғри одам “ҳайрат”га ҳам тайёр бўлиши лозим.

Лекин, биринчи навбатда, тўғрилиқка тайёр бўлиш керак.

МУХБИР: Тўғрилиқ ҳақида гапирар экансиз, ҳаёлим бошқа томонларга кетди. Газета хабарида айтилишича, Ўзбекистонимиз аҳолисидан ноқонуний йўллар билан тўплаган 100 миллион сўм орган ходимлари томонидан мусодара қилинган. Эътибор беринг, Солиҳ ака, юз сўм эмас, юз минг сўм эмас – юз миллион сўм-а! Кичикроқ давлатнинг бир йиллик даромади. Бу рақам четдан қараган кишида Ўзбекистонда бирорга ҳам ҳалол одам қолмаган экан-да, деган фикр туғдириши табиий.

Муҳаммад СОЛИҲ: Ҳа, юз миллион сўм ўғирлангани рост. Эҳтимол, ундан ҳам кўп пул ўғирлангандир. Бу ҳам ҳали очилса керак. Чунки, қонун мутасаддилари Ўзбекистонда анча гайрат кўрсатиб ишламоқдалар. Бу – яхши, лекин Ўзбекистонда ўғирланган пулларнинг қанчаси бошқа жойларга кетган? Бу пулни ўмарган юлғунчиларнинг юқорироқдаги ҳамтовоқлари ким?

Марказий газеталар⁵ Ўзбекистондаги ўғирликларни фош қилаётиб, шу масалага ҳам эътибор қилса, яхши бўларди. Афсус билан айтишим керак-ки, менинг назаримда, бу иш бир ёклама кетяпти. Агар шундай кетаверса, хавфсирашингиз тўғри, Иттифоқимиз халқлари ўртасида “ўзбекларнинг ҳаммаси бир гўр – ўғри”, деган таассурот қолиши ҳеч гап эмас. Ўғрини фош қилиб унинг ҳамтовоғи ҳақида гапирмаслик, бугунги демократия ва адолат тушунчаларига мутлақо зиддир. Менинг бу борада фикрим – шу.

МУХБИР: Шу ўринда диққатингизни яна бир муҳим нарсага тормоқчи эдим. Охирги кунларда матбуотда, юксак минбарлардан айгиладиган бир гап тез-тез эътиборимизни тортадиган бўлиб қолди: Совет Армияси сафларига чақирилган ўзбек йигитлари орасида рус тилини билмайдиганлар, соғлиғи ҳозирги замон ҳарбий хизмати синовларига дош беролмайдиганлари ҳам бор. Сиз республикамизда ва марказий

⁵ Москвада чиқадиган газеталар назарда тутилмоқди.

матбуотда бу мавзуларда мақолалар билан чиқдингиз. Наҳотки, баъзи йигитларимиз шу даражада ночорлашиб кетган бўлса?!

Мухаммад СОЛИХ: Йигитларимизнинг жисмонан заиф бўлиб етишаётгани, афсуски, аччиқ ҳақиқатдир. Бу ўзингизга маълум, экологик бузилишлар ва қишлоқ хўжалигини ёппасига химиялаштириш, қолаверса деҳқон ҳаётининг моддий ночорлиги оқибатидир.

Рус тилини билмагани сабабли, болаларимизнинг ҳарбий техникани эгаллашда қийналаётгани ҳақида ҳам гап кўп бўлди. Бу борада мен ҳам фикр билдирган эдим. Аммо яқинда 1979 йилги статистик маълумотни кўриб, мен сал шошиб хулоса чиқарганимни англадим. Ўзбекистон бу жабҳада олдинги қаторлардан бирида турган экан. Бу ҳақиқатни сал бўрттириброк кўрсатаётган эканмиз.

Умуман, биз бирор тилнинг (хоҳ ўзбек, хоҳ рус тили бўлсин) ижтимоий роли ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, масалани кўпинча, бир ёқлама қарай бошлаймиз.

Бизда Конституцияга ёзилган “тенглик” деган сўз бор. Бу сўзни таҳлил қилиб ўтиришнинг кераги йўқ. Биз рус тилини ўрганишга ташвиқ қилар эканмиз, Ўзбекистонда яшайдиган бошқа миллатлар ўзбек тилини биладими, йўқми деб ўйламаймиз.

Машхур гуманист ёзувчи Эразм Роттердамский бирор бир мамлакатнинг бирор вилоятига бормоқчи бўлса, ўша вилоят лаҳжасини (тил эмас, лаҳжа!) ўрганиб, кейин йўлга чиқар экан.

Ҳақиқий зиёли, ўзини таниган одам ўзга маданият ва ўзга тилга шундай хурмат билан қарайди. Яқинда “Ўзбекфилм” кинохроникасида тилга бағишланган бир ҳужжатли филм муҳокамаси бўлди. Филм лавҳаларида рус мактабида таълим олаётган болалар ўзбек тилида “нон”, “бер” ёки “пул” каби сўзлардан бошқа сўз билмаслиги тасвирланади. Ижтимоий ҳаётимизда тил сиёсати ҳам тенгликка қурилиши лозим.

Кейинги пайтларда рус тилини роли хусусида кўп гапирдик. Рус тили ўқитувчиларини рағбатлантираяпмиз, рус тилига бағишлаб конференция, мажлислар ўтказаяпмиз – бу жуда яхши.

Биз қанча кўп тил билсак, ўзимизга шунча дуруст бўлади. Аммо ҳали ҳеч қаерда, ҳеч ким – на тилчилар, на ўқитувчилар, на олимлар ўзбек тилининг бугунги аҳволи ҳақида мулоҳаза юритиш учун тўпланмадилар. Ҳар ҳолда, ижодкор сифатида менинг бундай тадбирлардан хабарим йўқ. Ўзбек тилининг аҳволи мактанарли даражада эмас. Биринчидан, ўзбек тили анчадан бери идора тили

бўлмай қолди: аризалар, ҳужжатлар, буйруқлар ва ҳоказолар фақат рус тилида ёзилади: барча эълонлар, кўча номлари, ҳатто кишлоқларда ҳам русча ёзилади. Ўзбек тилига менсимай қараш ҳоллари, айниқса, олий ва ўрта таълим мактабларида яққол кўринади. Ўрта мактабнинг ўзбек синфларида ўзбек тили 3 соатгача қисқартирилган. Ўзбек тили ўқитувчилари эса, мактабда энг “обрўсиз” одамлар-ки: уларнинг фани – она тили ўқиш жараёнида ҳарқандай бошқа дарс билан алмаштирилиши мумкин. ўқитувчи ва унинг ўқигадиған фанига бўлган ҳурматсизлик – тилга бўлган ҳурматсизликдир.

Техник ва тиббиёт олий ўқув юртларида маърузалар ўзбек тилида ўқилмайди. Бу қондани ўйлаб топган ташаббускорлар ўзбек тилида техник атамалар йўқлигини рўқач қилишади. Бу бўлмаган гап. Агар биз ўз тилимизнинг нақадар бойлигини билсак эди, агар уни севсак эди, ўша атамалар китобини қисқа муддат ичида тузиб, чоп қилиш мумкин бўларди. Гуржистон ва Арманистонда, Эстония ва Литвада бу хил китобни ўз тилларида чиқарса-ю, нега биз чиқармас эканмиз? Ёки бизнинг тилимиз уларникидан ночорроқми? Ўзбек тилида ўқитишга қарши кишиларнинг яна бир баҳонаси шуки, рус тилини яхши билмай туриб, компютерлар “сири”ни англаш қийин ва бу Иттифокдаги иқтисодий бирликка раҳна солармиш. Биринчидан, агар истак бўлса, компютерлар соҳасида ҳам худди ўша атамалар мажмуасини яратиш мумкин. Ахир эсланг, “Алгебра” – “Алжабр”ни ким яратган? Хоразмий-ку. Иккинчидан, нега бор-йўқ муаммони фақат рус тилига тақаб гапирадиган бўлиб қолдик? Нахотки, биз ўз тилимизни билсак, унда ёзсак, мушоҳада қилсак бу интернатсионализмга зид бўлса?

Ўз тилимизни ўзимиз ҳурмат қилмасак, бошқалар ҳам ҳурмат қилмайди. Яқинда бир воқеанинг шоҳиди бўлдим: Украиналик бир ёш шоир (Олес Ткаченко) ўзбек тилини ўрганиб, шу тилдан таржималар қиламан деган ниятда Тошкентга келган экан. Уни Ёзувчилар союзида кўриб қолдим. Кутубхонадан шошиб чиқди. Саломлашдик. “Нима бўлди, ҳаяжонланиб юрибсан, Олес?” десам, аввал индамади кейин кутубхоначи аёлдан хафа бўлганини айтди. Олес “Ўзбекча-русча лугат” сўраган экан. Кутубхоначи эса: “Ўзбек тили ўлик тил-ку, нима қиласиз ўрганиб?” дебди.

Агар бу бизнинг турмушимизга шунчаки бир тасодиф бўлганда эди, агар ўзбек тилини менсимаслик фақат мактаб ёки кутубхоналардагина бўлганда эди, биз бунга урғу бериб

ўтирмасдик. Афсуски, бу кенг тарқалган касал. Ҳатто кўпгина ўзбеклар ҳам ўз тилига кибр билан қарашади...

Пайғи келди, ўзбек тилида чиқаётган китоблар ҳақида ҳам бир оғиз айтсам. Вақтингизни олмаслик учун фақат рақамларни келтираман. 1940 йилда Ўзбекистонда 600 китоб нашр қилинганда, аҳолимиз 4 миллион эди. Бугун ўзбеклар 14 миллионга етай деб қолди, лекин ўзбек тилида нашр қилинаётган йиллик китоблар сони бор-йўғи 900 та.

Ёки бошқа бир мисол: ўша 1979 йили 4 миллион аҳолили Гуржистон 1549 та китоб нашр этган, 1975 йилда бу рақам 1715 тага етди. Ушбу рақамларни солиштириб кўрсангиз, биз нашр сиёсатида ғалати бир тарзда ортга чопаётганимизни кўраимиз. Ўзбек тилида ўқийдиган китобхонлар сони кўпаймоқда, ўзбекча китоблар сони эса, камаймоқда. Пахта плани, гўшт, сут, сабзавот планлари ошади, нашриёт планлари, негадир, қисқаради. Бу ҳам ўзбек адабиётига ва унинг китобхонига, демак, ўзбек тилига муносабатнинг бир кўриниши.

МУХБИР: Балким миллатнинг сифатини яхшилашга. Таклиф қилинаётгандек, “туғилишни тартибга солиш”, “оилани планлаштириш” туфайли эришармиз? Оилада ўн касалманд бола чор-ночор кечирганидан кўра, беш соғлом фарзанд ўйнаб-кулиб, тўқ-фаровон яшагани маъқул эмасми?

Мухаммад СОЛИХ: Болаларнинг ўнгаси касал бўлса, бештаси соғлом бўлишига ким кафолат беради. Менимча, масала бошқа ёқда. Ўтган йили “Известия” газетасида кичик бир суҳбат эълон қилинди. Унда ўзбек оилаларида туғилишни камайтириш ҳақида фикр билдирилди. Кейин туғилаётган болаларнинг аксарияти носоғлом эканлиги айтилди. Бу жуда тўғри фикр эди, ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон болалар ўлими бўйича Иттифоқда биринчи ўринда туради. Лекин бунга туғилишнинг нима алоқаси бор. Шунини тушунмадик. Ахир болалар кам туғилгани билан касал камроқ бўлмайди-ку!

Биз шундай деб ўйладик, аммо суҳбатдаги бу фикр қанчалик зиддиятли бўлмасин, уни тасодиф сифатида қабул қилдик. Агар бу ғалати фикр бошқа жойларда, суҳбатларда кўтарилмаганда эди, уни бутунлай унутган бўлардик.

Биз фақат шундагина хушимизга келдик. Туғилишни камайтириш ғояси бир одамники эмаслигини сездик. Ва бу ғоянинг нотўғрилиги ҳақида мажлисларда, Ёзувчилар уюшмаси

пленимларида гапирдик. Аммо шу кунгача бизнинг фикримиз инобатга олингани йўқ. Бугун туғилишни камайтириш учун ташвиқот нафақат қишлоқларда, ҳатто шаҳар туғриқхоналарида ҳам авжига чиққан. Қишлоқни тушуниш мумкин, аммо шаҳар-чи? Шаҳарлик оналалар ҳам майиб-мажруҳларни туғаяптими?

Хуллас, туғилишга қарши келтирилган далиллар бир-биридан кулгили, бир-биридан зиддиятли. Менимча ҳар бир миллатнинг кўпайиши ёки кўпаймаслигини идоралар эмас, ўша миллатнинг ТАБИАТИ белгилайди.

Агар шу табиий мувозанат сунъий равишда бузиладиган бўлса, биз бутун дунёга кулги бўлишимиз муқаррар ва ғоявий муҳолифлар кўлига яна бир “миллий дастак” тутган бўламиз.

МУХБИР: Бундай шошма-шошарликлардан хориждаги мафкураси бузуқ ҳарифларимиз фойдаланишни жуда яхши билишади, уларнинг тегирмон тоши янада тез айлана бошлаганини биламиз.

Муҳаммад СОЛИҲ: Гапингиз жуда тўғри. Бунга бир мисол келтирай: Н.И.Журавлева ўзининг “Ангисоветизм буржуазной демографии” катобида Ғарб демографи А.Шихи мақоласидан парча келтиради: “Ўрта Осиё республикаларида аҳолининг кўпайишига қарши бирор чора кўриладими-йўқми, ҳали маълум эмас. Ҳар ҳолда, туғилишга қарши расмий кампания – ирқий дискриминатсия, деб айбланиши мумкин, чунки, бир вақтнинг ўзида русларда туғилиш рағбатлантирилади” (124-бет).

Бу буржуа демографиянинг гапи. У худди шундай “кампания” бўлишини башорат қилгандай бўлди. Аммо у бир нарсадан қаттиқ адашган: биз ҳеч кимни ирқий дискриминатсияда айблай олмаёмиз. Бу – аниқ.

Лекин биз ўзбек оилаларида болаларнинг касал туғилаётганига сабабчи ночор тиббиёт ва бу фожеага лоқайд қараб турган мутасадди ташкилотларни айблаймиз. Биз “болалар ўлимига сабаб кўп туғишдир” дея, ҳақиқатни яшираётганлар, дефолиантлар, гербитсидлар ва бошқа химиявий дорилар дастидан шундай фожеали аҳволга юз бурганлигимизни яшираётганларни айблаймиз.

МУХБИР: Сухбатимиз ватанпарварлик, халқпарварлик ҳақида борар экан, шундай савол туғилади: бу муқаддас туйғулар адабиётимизда қай даражада ўз ифодасини топмоқда? Бу борада

Сиз мансуб авлод ижодкорлари билан ёзувчиларимиз қаршисида қандай уйғунлик ва фарқлар кўрасиз?

Муҳаммад СОЛИҲ: Олтмишинчи йиллар ва етмишинчи йилларнинг бошларида Абдулла Орипов ижоди биз учун шижоат намунаси бўлди. Унинг ҳар бир шеърини зориқиб кутардик. Сал кейинроқ Рауф Парфи шеърлари кўпроқ диққатни торта бошлади. Етмишинчи йиллар охирида янги шеърини авлод дунёга келди. Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек, Азим Суюн ва бошқалар. Улар менинг тенгдошларим ва дўстларим. Шунинг учун ҳам уларни мақташ менга ноқулай.

Саксонинчи йилларнинг бошида янги шоирлар Усмон Кўчқор, Муҳаммад Юсуф, Мирза Кенжабек, Сирожиiddин Саидов каби бир қатор истеъдодли ёшлар кўзга кўрина бошлади. Мен бу ҳар хил ёшдаги шоирлар орасида бир фазилат уйғунлигини сезаман: юқорида айтганим – шижоатни сезаман. Ва бу билан фахрланаман⁶.

Сухбатни Қ.Очилов олиб борди

ШАХСЛАР МАМЛАКАТИ

(Муҳаммад Солиҳ ва Иван Жданов суҳбати)

Муҳаммад СОЛИҲ: “Адабиётга кириш” ибораси одамнинг китигига тегади: ҳар бир авлод, кўпинча, ёзувчилар қароргоҳига ташланган десантдай қабул қилинади. Менинг биринчи китобим 1977 йилда чоп этилганди, мени ўшандаёқ Ёзувчилар союзига қабул қилишган. Бир йил ўтгач эса, шеърят бўйича Кенгаш раиси бундан афсусланган, мен уларнинг сафига сездирмай кириб олиб, унинг ижоди ҳақида “ношукрлик” билан гапирибман. Лекин мен бир нарсага амин бўлдим: биринчи чиқишлар қанчалик сершовқин бўлса, шунчалар тез “адабиётга кириш” мумкин – шундай ниятингиз бўлса, шов-шув остида кириш.

⁶ Суҳбат “Ёш ленинчи” газетасининг 1988 йил, 25 феврал сонисида эълон қилинган.

Бу яқиндагина, етмишинчи йилларда бўлган эди. Лекин бу давр шунчалик тез ўтмишга айланди-ки, энди истаганингизча хотиралар ёзишингиз мумкин. Бу – ошкоралик даврининг ўзига хос туйғуси.

Иван ЖДАНОВ: Ҳозирга қадар адабиётга янги шоирларнинг кириб келиши табиатдаги фасллар алмашувидай бир маромда кечар, гўё ҳисоблаб кўйилган йўлақлар ва қайчиланган ниҳоллари бор боғдай эди. Бу боғни Худонинг қайси бандаси яратган – ҳеч ким билмас, лекин унга кираётган ҳар бир янги одам унинг тартибига бўйсунгани керак эди. Акс ҳолда, у боққа умуман кира олмасди. Ҳа, ёшларнинг орасида ҳам бу боғнинг ишқибозлари чиқди, ва унга кираётганлар нимага бораётганларини яхши биладилар. Бу боғнинг ташқарисида ҳам ҳаёт ўз йўриғида давом этар, янги номлар пайдо бўлар, турли нашрлардан четда бўлса ҳам, ўқувчиларига йўл топиб юрарди.

Боғдан ташқаридаги адабиёт ривожланди, ўсди, аста-секин аввалги шовуллашда давом этаётган боғнинг овозини босиб кета бошлади. Шундай қилиб, терминологик мутаассибликнинг дурдонаси “ёшлар” атамаси дунёга келди. У на ёшни (шартли қилиб ёш дейишарди), на махоратни билдирарди. Ким ўзи булар – ёш аталишни истамаётган ва боғнинг тартибига қарши турганлар?

Муҳаммад СОЛИХ: Боғнинг назарича, биз – “80-йиллар бошловчилари”миз. Биз эса ўзимизни “турғунлик болалари”, вақтсизлик фарзандлари ҳисоблаймиз. Зеро, бугун биз чоп эттираётган асарларнинг аксарияти 70-йилларда ёзилган.

Мана, сизларни “метафористлар” – мажозийлар деб аташади. Аслида, метафора ҳамма халқлар шеъриятида, ҳамма замонларда бўлган. Шоир Александр Межиров “Литературная газета”да “шеърият чўққиларида метафора йўқ” деб ёзди. Буни ўта шартли тушуниш мумкин. Биз билган барча чўққиларда метафора – бош фигура.

Етмишинчи йиллар метафорасига келсак, бу бор-йўғи уйғониш даври мусаввирлари тананинг уятлигини беркитган ҳаё пардаси ниқоб, холос.

Тўғри, бу анча кўламли, ўзгача ниқоб эди. Ахир, вақтнинг ўзи шахсан эҳтиёткорликни талаб қиларди.

Бундан ташқари, анча вақт шеъриятга адабиётдаги исёнчи сифатида қараб келишди. Бунга асос бор эди, шекилли. Шеърият фикран ботинийлиги туфайли ўзида жамиятга қарши танқид

уругини асрай олади, наср эса, ушбу танқидни синчков кимсаларнинг кўз олдида тезда фош қилиб қўяди. Шундай қилиб, шеърят ҳамма замонларда ўз билганидан қолмай. Ҳақ сўзни айгишнинг турли йўллари топан, биз унинг овозини доим эшитиб турдик.

И. ЖДАНОВ: Яъни, бу қайсидир маънода чекланишга уриниш, муносиб аталган, аслида номуносиб қатнашимни истамаслик, сохта идеалларни инкор қилиш ва ҳақиқийларини излаш ҳамдир. Ўша йиллар бу уринишлар муқаррар эди. Ичкилик, четланишга, ёлғизликка уриниш – шахснинг маълум қолипга сиғмаслиги натижаси.

М. СОЛИҲ: Бари бир, шахс “қолип”нинг остида бўлса ҳам яшашга йўл топади.

И. ЖДАНОВ: Шахснинг мустақиллик ҳолати – ўта романтик ҳолат ҳамдир. Бу ҳатто бугунги ёшларнинг кайфиятида ҳам бор – турли уюшмаларнинг юзага келаётгани ҳам бежиз эмас. Менимча, тарихга қизиқишнинг кучайгани, ҳозирги аҳволнинг қандай юзага келганини тушуниш, тепасида фалокат шамшири осилиб турган аждодлар маданиятидан ўзига таянч ахтариш ҳам шу туфайли бўлса керак. Тарихий тажриба шахс тажрибаси сифатида қарала бошланди. Биз турғунлик фарзандлари бўлиб қолишни истамадик, маданият фарзандлари бўлишга уриндик.

Ёш ўзбек шоирларида ҳам ўз илдизларига қайгишга уриниш бўлганми?

М. СОЛИҲ: Ҳамма гап шундаки, тарих – чизиб бўлинган сурат, уни ўзгартириб бўлмайди. Унинг замондаги муқимлиги бугуннинг тезкорлигидан ишончлироқдир. Унда собитлик бор, шунинг учун инсон унга таянади. Тарих ўзининг тугаллиги билан – келажак ҳақидаги хомтамалиқдан кўпроқ кишини ўзига тортади.

И. ЖДАНОВ: Ҳа, айнан бизнинг давримиз дунёга халпарастларча қарашни шубҳа остига қўйди. Турғунлик даврдан олдинги хомхаёллик ўзликни сўндиришга баробар эди. Шахсни ва турли ижтимоий институтларни мукаммаллаштириш учун тинимсиз ишлаш ўрнига, аллақандай гармоник шахслар дунёсига томон сакраш, ҳаммани бахтиёр қиладиган қандайдир сеҳрли кучни излашга зўр берилди... Бугун ҳаётнинг ўзи шундай саволни кўндаланг қўйди: хаёлпарастлик керакми, қачонгача инсон ўзини овутиб яшайди? Иккинчидан, хаёлчанликдан жудо бўлиш инсонга қимматга тушади. У мўъжизага ишонмай қўяди.

М. СОЛИХ: Хаёлпарастлик нафақат адабиётда бўлган, Хрущевнинг остонада турган коммунизм, армиясиз жамият ва ҳоказолар ҳақидаги орзуларини эсла. Олтмишинчи йиллар шоирларининг “хаёлпарастлиги” – бошқача ҳодиса. Бу – фақат шуҳратпарастлик эмас, самимийликдир. Улар шеърият бизни тузугади, деб ишонардилар. Олтмишинчи йиллар шоири “чақиб олишни”, одамларни ўзига қаратишни, хайратлангиришни биларди... Бу узоқ хонанишинликдан кўчага чиққан янги шеърият эди. Унда ҳама нарса қоришган. Унинг техникаси нафақат сўз ўйини, балки шоир ҳам – унинг ташқи кўриниши, овози, кийиниши, талаффузи ҳам кирарди.

Шунинг учун, афсуски, уларнинг кўпчилиги шон-шуҳратнинг асирларига айландилар. Уларнинг сурати менга шундай туюлганди: “Чакмоқдай “ялт” этди янги бир фикр, Шиддат тикон гулдай барқ урди, Ўрнидан турди, Ёришди ним қоронгу тафаккур, “Тўқнашув” деб ёзди қоғозга! Ўйлаш мумкин эмас эди, Афсус ўйланди – Устидан чизилди “тўқнашув”. Ёнига ёзилди “юзма-юз”. Ўйлаш ўлим билан баравар эди, Лекин кўркмади, “юзма-юз”нинг ҳам “Учрашув”, деб қўйди ёнига. Энди ўйлаш ўлим деган гап эмас. Энди у мутлақо хотиржам – Бир-бир босиб, хиромон юриб, “Учрашув” “Висол”нинг ёнига келди.”

Бир сўз билан айтганда, олтмишинчи йиллар шеъриятига бўлган ишончимиз сўнди. Гўё бизни алдаб қўйдилар. Нега? Буни фақат “хаёлпарастлик” оқибати деёлмаймиз.

И. ЖДАНОВ: Бизнинг авлодимиз онгида хаёлпарастликнинг назари бошқа ёққа йўналгандай: биз учун қадимий қийматлар, минг йиллик тажрибадан ўтган осори атиқалар азизроқ бўлаётир. Аввалги хаёлпарастлик эса, кулги ва киноянинг нишонига айланди.

М. СОЛИХ: Ахир, ясама кўтаринкилик чарчаб қола бошлади-да. Биз жуда узоқ умумий бахтиёрлик ҳақида куйладик, гўё аллақачон ҳамма фаровон бўлгандай эди. Эндиги киноя – инсон бахтига хайрихоҳлик, ҳамдардликдир. Шунинг учун бизнинг ингилишимиз шубҳа уйғотаётибди.

И. ЖДАНОВ: Авлодимиз томонидан шеъриятнинг ўрни ҳам қайта кўриб чиқилди. Авваллари у эзгуликка, ҳалолликка, масъуллиқка ва ҳоказо чақириққа (хатто буйруққа) тўла бўлса, энди эслатишга, эсдаликларга, тикланишга мойил бўлмоқда. Бу ғайритабиий ҳолат, табиий-ки, ўз ғайритабиий тилига, ифодасига

хам эга эди. Шунинг учун “шубха” пайдо бўлдики, гўё оддий, аён нарсаларни шоирлар ғалати, мавхум тилда айтаётганлар эканлар.

М. СОЛИХ: Пол Валери шундай деган эди: “Энг мукамал ёзувчи шундай тушунилади: Агар ёмғир ёғаётганини айтмоқчи бўлсангиз: “Ёмғир ёғаяпти” деб ёзинг. Бунинг учун ёзувчи бўлиш шарт эмас.”

И. ЖДАНОВ: Шундай қилиб санъатни оддий рефлексияга айлантириш хавфи пайдо бўлади, у ишончсизликка олиб келади.... Биз тарихга нафақат ўрганиладиган фан сифатида қарашни, балки кундалик турмушимизни тарих оқимига улаб, шу оқим нуқтаи назаридан турмушимизга қарашни истардик.

М. СОЛИХ: Турмушни тарихга улаш. Жуда тўғри айтдингиз. Бироқ, қайси томондан уламоқ керак? Ҳамма гап шунда. Биз ғайриихтиёрий равишда қулай томонини излай бошлаймиз. Умуман, ҳар бир давр ўз манфаатларига боғлаб тарихни ўзига мослаштиради.

И. ЖДАНОВ: Тарих ҳақиқатига келиш керак, уни қалбаки қабул қилмай, тирикликнинг ана шу тарихий контекстига йўғрилиш лозим – ана шу бурч бизни “хаёлпарастлик”дан қайта фикрлаб олишга мажбур қилади.

М. СОЛИХ: Ҳамма ҳам буни тушунган эмас. Ҳали-вери тушунадиган ҳам эмас. Яқинда Тошкентда москвалик маърузачи чиқиш қилди. У Рус чўқинтирилганлигининг минг йиллиги муносабати билан Инжил қайта нашр қилинаётган бир пайтда бизда Қуръонни нашр этиш мумкин эмасмикан, деган саволга шундай жавоб берди: “Христианлик инсоният тарихида прогрессив рол ўйнаган, ислом ҳақида бундай дейиш қийин”.

Тарихий қийматларнинг бундай ўзбошимчалик билан талқин қилиниши ҳеч қачон атеизмга фойда қилган эмас, тарих ҳақиқатининг бузилиши олиб келади, холос.

Бугун ислом динига қизиқиш кучайгани ҳақида кўп гапиришмоқда. Айтиш мумкин-ки, нафақат исломга, христиан динига ҳам, умуман бошқа динларга ҳам қизиқиш кучайди. Бунинг сабабини, масалан, бизда Эрон билан, Эрон инқилоби билан боғлашмоқда. Аслида, динга қизиқиш сезилаётган қишлоқларимизнинг нафақат Эрон билан, ҳатто шаҳарларимиз билан ҳам алоқаси йўқ ҳисоби. Динга қизиқиш сабабини ўз заминимиздан излаш керакдир. Турғунлик йишлари бизни идеалларимиздан айирди. Ҳалоллик ҳақида гапирганлар ноҳақлик

қилди, яхшилик ҳақида гапирганлар бир-бирини ғажигга тайёр эди. Бундай иккиюзламачилиқдан озор чекиш, идеаллардан кўнгил совиш шеърятда ҳам кўринди.

И. ЖДАНОВ: Менимча, бу яна шунинг учун ҳам юз берадики, шахснинг ўзига қизиқиши кучайди. Шахс аллақандай иккинчи даражали нарса ҳисобланган пайтда, у аён четлашиши, танҳоликка эҳтиёж сезиши муқаррар эди. Бондаренко “Москва” журналида биз аввалги бирликка эришишимиз керак, дейди. Аслида, бирликка бурч ва номусни англай оладиган ҳар бир шахснинг ривожини орқали эришиш мумкин. Бу Шахслар мамлақати бўларди. Шунинг учун бизга диний онг тажрибаси муҳим.

М. СОЛИҲ: Тўғри, дунёвий динларнинг тарихига назар солсак, улар ахлоқ ва маънавий покликнинг зиёдалигидан дунёга келган эмаслигини кўрамиз. Исо пайғамбар туғилмасидан аввалги Қуддусдаги қабилалар жанглари, шафқатсизлик, нафратни эсланг. Ёхуд Муҳаммад алайҳиссалом туғилгунча ўтган даврдаги курашлар жамоасини эсланг. Муҳаммад алайҳиссаломнинг тарихий миссияси тарқоқ қабилаларни бирлаштириб, кучли давлат тузиш эди, деган ақида бор. Бу нотўғри. Чунки, Муҳаммад алайҳиссалом бу вазифани динга эмас, миллатчиликка суяниб ҳам амалга оширган бўларди. Яъни “ғайридинларга” эмас, “босқинчилар”га қарши курашган бўларди. Лекин у бундай қилмади. Чунки, унинг вазифаси инсонни ўз нафсидан озод қилиш эди. У шахс тенглигини ижтимоий тенглиқдан устун қўйди. Бошқача айтганда, шахс эркинлигини ижтимоий инкилобдан афзал деб билди.

Бизда, репрессия даври ва турғунлик йилларида, шахс ўз қобиғига ўралиб олди, ўзи билан ўзи гапиришга маҳкум бўлди – у, ҳамма ёлғон сўйлаётганда, сукут сақлаш шарафдир, деб билди.

И. ЖДАНОВ: Шеъринг авлодимизнинг “сукунат”га баробар ифодага ингилиши ҳам шу туфайлидир. Кимдир ҳақиқатни очик айтса, остонадаёқ, шубҳа остига олинарди. Шунинг учун шоирнинг сўзи ҳақиқатга айланиш учун сукут йўлидан боришга мажбур эди. Бу нафақат исённинг ифодаси, балки, тилнинг илдизларини излаш ҳамдир.

Кейинги йиллар шу фикрнинг тасдиғи каби, иттифоқдош республикалардан қутилмаган хабарлар кела бошлади. Ҳозир аллақандай украин, белорус, болтиқбўйи, ўзбек “метафорист”лари ҳақида гапиришмоқда. Улар Москвани четлаб, ўзларича алоқа

ўрнатишаётган экан. Одатдаги пойтахт орқали ўтадиган йўлдан бошқа ўзига хос халқа юзага келибди. Бу тўғрими, Солиҳ?

М. СОЛИХ: Ҳамма гап шундаки, миллий республикаларни узокдан кузатсак, адабий Москва Патриарший ховузидаги ўз аксига махлиё қараётган нилуфарни эслатади. Агар бизнинг бирор бир афзаллигимиз бўлса, бу Москва бизни эмас, биз уларни кузатиб турганлигимиздир. Бизнинг кўз ўнгимизда нафақат ўзимиз, Москва, бошқа республикалар ҳам турибди. Ҳозир Тошкентда янги латиш, эстон, рус шеърятининг антологиялари нашрга тайёрланмоқда. Уларга Виктор Соснора, Андрей Вознесенский, Улдис Берзинш, Паул Эрик Руммо, Дмитрий Пригов, Дорис Карева, Иван Жданов, Алексей Паршиков, Леон Бриедис, Александр Ерёменко каби шоирларнинг шеърлари киради. Кўриб тургандирсан, бу ерда турли авлод вакиллари уюшган, аммо уларни бир ном бирлаштиради – Янги шеърят антологияси.

И. ЖДАНОВ: Сизларнинг шеърятингизни катта авлод қандай қабул қилаётибди?

М. СОЛИХ: Ҳозир тенгдошларимизнинг беш-олти китоби чиққач, жуда яхши қарашмоқда. Саксонинчи йиллар бошида роса танқид қилишганди. Танқид адбиётдаги ўрнимизни янада мустаҳкамлади. Ғарбга тақлидда айбланиш, метафораларнинг ўта мураккаблигидан нолиш, мавҳумлик ҳозир танқидчиликнинг заиф ери бўлиб қолди. Танқидчилар энди бизга ҳеч қандай атама тақаётганлари ҳам, алоҳида гуруҳга ажратаётганлари ҳам йўқ.

И. ЖДАНОВ: Ғарбга тақлид қилишда айбланишда нимани назарда тутишганди?

М. СОЛИХ: Айбланишлар оғзаки эди, тезда тарқаб кетди. Масалан, етмишинчи йиллар бошларида пайдо бўлган верлибр (“ғарб таъсири” намунаси) ўн йиллик охирига келиб “окланди”. Маълум бўлишича шеърнинг бу шакли аввалги минг йилликда – қадимий битиклардаёқ мавжуд экан.

И. ЖДАНОВ: Авлодингиз поэтикасига аниқ нима таъсир қолдирди? Масалан, сен ғарб адабиётидан нима “олдинг”?

М. СОЛИХ: Ўқилган китоблар жуда кўп, бироқ таъсир қилгани кам. Энди, вақт ўтгач, ёдимга эҳтимолки, менга таъсир қилган бор-йўғи бир неча ном келади: бу – “Санъат ҳақида дарғазаб мулоҳазалар” муаллифи Роберт Музил, Пол Валери прозаси, унинг соғлом шубҳаси, Франс Кафканинг ҳаётнинг бу

томонга нариги томондан қараш... Албатта, Лотин Америкаси ёзувчилари ҳам.

Такрорлайман, бу шартли саноқ. Биз бу ёзувчиларда изланганимизни, тўғрироғи, ўзимиз англамаган ўзимизникини топдик. Шунинг учун Шавкат Раҳмон бошқа бировни эмас, айнан Гарсиа Лоркани, Усмон Азим немис шеърятини, Хуршид Даврон япон шеърятини таржима қилгандир.

И. ЖДАНОВ: Сизларнинг шеърларингиз бошқа республикаларда босилдими?

М. СОЛИХ: Ҳа, Латвияда, Украинада қатор шеърлар босилди, Рауф Парфининг китоби эстон тилида нашр этилди.

И. ЖДАНОВ: Нима деб ўйлайсан, Солих, сизларнинг ижодингиз Москвада тилга тушадими?

М. СОЛИХ: Биз тилга тушишга интилаётганимиз йўқ. Ўзбек тилида ёзаётган эканмиз, аввало, ўзбеклар ўқишсин. Менинг китобим икки йил аввал Москвада босилган, янги шеърятнинг Рауф Парфи, Тилак Жўра, Йўлдош Эшбек ва юқорида саналган бошқа вакилларнинг китоблари қачон босилади, номаълум. Ортимиздан яна бир-икки китобни нашр этган янги авлодлар келаётир...

И. ЖДАНОВ: Китобларингизнинг Москвада босилишига нима тўсқинлик қилаётми?

М. СОЛИХ: Асосий муаммо – таржимон топишнинг қийинлиги. Қўлёзмани шеърятимизга хайрихоҳ бўлмаган таржимоннинг қўлига беришга кўз қиймайди.

И. ЖДАНОВ: Демак, таржимонларни эстетик идеаллари сизга яқин шоирлардан излаш керак.

М. СОЛИХ: Бизда сомеъ шоирлар ўз шеърларини нашр эттиришолмаётир. Таржимага йўл бўлсин!? Тўғрироғи, уларнинг ижодини босишдан кўра, кўпроқ улар ҳақида бахслашиб ётибдишар.

И. ЖДАНОВ: Китобларингизнинг ҳисобига қараганда, Москвада ҳамфикрларингиздан кўра сизларнинг ахволларингиз дурустга ўхшайди.

М. СОЛИХ: Эҳтимол, биз омадлироқдирмиз. Бирок, бизда шеърый китобларни севиб ўқишади, Москвада эса, магазин пештахталари тўла. Бизда ўн-ўн беш минг нусхада чиққан китоблар тезда сотилиб кетади.

Нашр сиёсати ҳозир на ёзувчиларни, на ўқувчиларни қаноатлантиради. Нега? Тушунтираман: 1940 йилда Ўзбекистонда 4 миллион аҳоли учун 600 номда китоб чиқарилган. Бугун ўзбеклар 13 миллиондан зиёд, нашр— чи, 1979 йилда – 1058, 1985 йилда – 996, 1987 йилда – 900 номда.

Қисқаси, Ўзбекистонда нашр бўйича ҳаракат тескари кетаяпти. Ўқувчилар сони китобга ўсаган сари китоб сони камаймоқда. Пахта, гўшт, мева-чева плани оширилади, нашриётлар плани қисқартирилади.

И. ЖДАНОВ: Таржима масаласига қайтсак. Шоир тили – образ тилидир. Таржимон шеърининг матнининг ҳарфхўри эмас, руҳнинг таржимони бўлиши керак, шоир тилига шунинг кетиши лозим.

М. СОЛИХ: Ҳамма гап шундаки, ҳар бир шоирда яширин тилшунос яшайди. Агар шоир бир лаҳзагина тўхтаб, диққатини қандайдир иборага қаратса, ўз-ўзидан парчалана бошлайди. Ҳар бир сўз ўзининг бир фурсат аввалги маъносидан чиқиб, ўзагини намоён қилади. Бу сирнинг олдида шоир саводсиздир. У ўзининг эндигина тили чиқаётган ибтидоий одамдай сезади.

Агар таржимонга бу сезги ёт бўлса, у шоир эмас, агар шоир бўлмаса, таржима қилмасин.

И. ЖДАНОВ: Мана, қайта куриш, ошкоралик каби ижтимоий янгиликлар пайдо бўлди. Улар ижодингизда из қолдираяптими? Агар ижодингизда қайта куриш мумкин бўлса, у қандай кечади?

М. СОЛИХ: Агар ёзувчининг дунёқараши ҳар ижтимоий аҳвол ўзгаришига қараб ўзгараверса, у – ёзувчими?

И. ЖДАНОВ: Ишнинг бошқа томони бор: шоир учун бугун гапириш ва сўзини эшиттириш имкони пайдо бўлди. Энди у нималар деяётгани учун масъулият сезиши керак.

М. СОЛИХ: Ҳа, эҳтимол, гапириш имконида қайта куриш бўлаётгандир. Лекин, шоир ҳар қачон, ҳеч ким тингламай қўйса ҳам, тўғри гапиради.

И. ЖДАНОВ: Бироқ, ижодкорнинг овози кўпроқ эшитилмоқда. Унга ижтимоий овоз, гражданин овози сифатида қулоқ солинмоқда.

М. СОЛИХ: Тўғри. Шунинг учун бугун улар адабиётнинг интеллектуал масалаларидан кўра, кўпроқ экология ҳақида

баҳслашишмоқда. Бу – давр даъвати. ЮНЕСКОнинг “Инсон ва биосфера” программаси бўйича Ўзбекистон Миллий Комитетининг кенгайтирилган мажлиси бўлди. Сўзга чиққанларнинг ярми ёзувчилар эди. Улар демография масаласида олимлар билан тортишишди. Билсанг керак, республикада туғилишни камайгириш ҳақида масала кўзгалди. “Чеклаш” тарфдорлари болалар ўлимини дефолиантлар, гербитсидларнинг хад-худудсиз қўлланишидан, ғариб тиббиёт хизматидан, ҳаво, озик-овқат, ҳаттоки, оналар сутига сингиб кетган захардан эмас, кўп туғишдан, деб зўр бериб тушунтиришга уриндилар.

Бу – асосий муаммолар: нафақат болалар, умуман қишлоқ аҳолиси орасида ўлим ва касалликларнинг кўпайгани, Оролнинг қуриётгани, пахтанинг заминга ягона ҳукмронлиги, деҳқон меҳнатининг қадрсизлигини яшириш учун ниқоб, холос.

Шулар ҳақида гапиршмоқда ёзувчилар.

И. ЖДАНОВ: Ошкоралик тўлқинида овозлар шу қадар кўпайиб кетди-ки, етакчи қайсидир овозни илғаб олиш мушкул.

Шуниси ғалатики, илмий техника тараққий қилган оммавий ахборот воситалари тинимсиз ғувиллаб ишлаётган пайтда, биз бир-биримиздан деярли беҳабармиз. Ҳатто интернатсионализм ҳам икки юзли “қўриқчи”га айланиб қолди.

М. СОЛИХ: Ўз халқининг миллий туйғулар ҳақида эҳтиёт бўлиб гапирасан. Ҳеч қайси мамлакатда интернатсионализм ҳақида биздай кўп гапиришмаса керак, чунки, ҳеч қаерда биздай “миллатчи” деб ном олишдан кўрқимаса ҳам керак. Биз Америка тарихини кўшни республика тарихидан кўпроқ биламиз. Ўз тарихимизни ҳам. Қўшниларибиз ҳам бизнинг тарихимиздан кўра, Япония тарихини кўпроқ билишади. Нафақат хилпираётган байроқ товушига, балки унинг тагида турган тирик одамларнинг овозига ҳам қулоқ соладиган вақт келганга ўхшайди.⁷

“Литературная Газета”дан таржима килиниб, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1988 йил, 3 июн сонисида чоп этилган

ҲАҚИҚИЙ ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ

(Мирзакалон Исмоилий ҳақида сўз)

Мирзакалон Исмоилий – расмий унвони бўлмаса ҳам – ҳақиқий халқ ёзувчиси эди.

Ёзувчининг обриси унинг унвон ва нишонларида эмас, унинг ёзган китобларидадир. Бу қадимий, исбот талаб қилмайдиган мезон. Биз “Фарғона тонг отгунча” романининг бир неча нашрларини кўрганмиз. Турли соҳада ишлайдиган, феъл-атвори ҳар хил одамлар кўлида кўрганмиз. Варақланавериб, титилиб кетган муқоваларда кўрганмиз. Халқ муҳаббатининг белгиси шу бўлса керак.

Афсуски, Мирзакалон Исмоилий ижоди адабий доираларда етарли даражада баҳосини олмади. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор.

Шахсга сиғиниш даврида ҳар бир соф виждонли ёзувчи, бировни сотмаган, ўзини сотмаган ҳар бир ёзувчи ёки космополит деб саналган ёки “халқ душманлари” қаторига қўшиб қўйилган. Мирзакалон Исмоилийни космополитизмда айблашди.

Бу ҳақда домланинг ўзлари айтиб берган эдилар. Урушдан қайтиб келган ёш ёзувчи немисларнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилаётиб, хатога йўл қўяди. Немисларни жуда одобли халқ экан, трамвайга чиқаётиб ҳам “биге, биге” – “марҳамат, сиз чиқинг”, деб йўл бериб туришади, дейди. Ва шунинг учун жазо олди. Жазо муддати тугаганидан кейин ҳам тепадагилар ёзувчини узоқ вақт ҳуш кўрмайдилар. Мирзакалон Исмоилий шахсан ўртоқ Рашидовга ёқмай қолиш шарафига муяссар бўлади.

Тўғрисиўз, принципал одамнинг бировга ёқиши, эҳтимол, қийиндир. Лекин Мирзакалон Исмоилийнинг адабий жараёндан сунъий четлаштирилганига сабаб фақат унинг шахси эмас. Ҳамма гап шундаки, ёзувчининг ижодий принципи шу давр талаби – қасидабозликни қабул қилолмасди. Эҳтимол, у замонавий мавзуларда кўп ёзиши мумкин эди. Аммо ҳар қандай виждонли ёзувчи замонавий мавзуни замонасозлик деб тушунмайди ва ҳозирги даврни тасвирлар экан, бор гапни очиқ ёзишга мажбур бўлади. Аммо бу ёзгани босилиб чиқармикан? Шу хаёл ҳаммамизни ўйлангириб қўяди. Эҳтимол, шунинг учун бизнинг ёзувчиларимиз 50-йилларда “босиш мумкин бўлмаган” асарлар ёзишга ҳафсала қилмагандир. Эҳтимол, шунинг учун ҳам

Мирзакалон Исмоилийга ўхшаган ёзувчилар кўпроқ ўтмишимизга – аллегорияга ва болалар ҳаётига оид мавзуга муружаат қилгандир. Бу ҳам ҳақиқатни айтишнинг бир йўли. Шу йўлда ҳурматли ёзувчимиз самарали хизмат қилди. “Фарғона тонг отгунча” романи шу ижоднинг энг юксак жойида ҳамон жилваланиб турибди.

1988

АЁЛЛАРГА СОҒЛИҚ БЕРИНГ

Агар бу ер бизнинг еримиз эканлигини бир зум ҳис қилсак эди, агар “ватан” сўзи биз учун фақат сўз бўлмаганда эди, агар биз бу ерни, бу халқни ўзимизни – лоақал ўз мансабимиз ва манфаатимизни севганчалик сева олсак эди, биз бугун ночор аҳволда қолмаган бўлар эдик.

Денгизимиз Оролнинг ҳалокат ёқасида, эркақларимизнинг заҳарланаётгани, аёлларимизнинг майиб-мажруҳ болаларни туғаётгани, йигитларимизнинг ҳарбий хизматга яроқсизлиги, болалар ўлими, бошқа жумҳуриятларда рад қилинган заҳарли корхоналар бизнинг вилоятимизга қурилаётгани – ҳаммаси сабаб, биринчи навбатда, мутасадди кишиларнинг руҳий қашшоқлиги, вазирликларнинг худбинлиги ва биз зиёлиларнинг жасоратсизлигимиз оқибатидир.

Вазирлар ўзгараверади, аммо уларнинг иш услуби ўзгармайди. “Собиқ”ларнинг ишини давом эттираверади. Улар халқ фаровонлиги йўлида буйруқлар чиқаришади, лекин буйруқлар амалда ўша халқ устидан чиқарилган ҳукмга айланади. Улар қайта қуриш учун қарорлар эълон қиладилар, амалда бу қарорлар қайта бузиш учун “хизмат” қилади. Улар худди ошқора гапирётгандай туюлади, лекин бу “ошқоралик” ёлғон каби қоронғидир.

Демак, улар саратон жазирамасидан соя-салқинни, завод ва фабрика тутунидан ўз уйларининг ҳашамини кўпроқ севадилар. Демак, улар жамоат фикрига эмас, кўпроқ “тепа”нинг овозига қулоқ тутадилар.

Жамоат фикри – аччиқ, чунки, у аксарий ҳолларда ҳақиқатни ифодалайди. “Тепанинг” овози ёқимли, чунки у тепадан келади.

Лекин бу овоз, халқнинг соғлигини қурбон қилсанг ҳам планни бажар демаяпти-ку. Ёки, бу овоз, болаларимиз ўлаётганига,

аёлларимиз ўзини ёқаётганлигига лоқайд қарашга бизни ундамаяптими?

Шу кунгача қайси вазиримиз халқ фикрини, халқ талабини “тепа”га айтгани учун ҳайфсан олди?

Қайси раҳбар ўз халқининг аҳволини кўриб, виждон қийноғига чидолмай истеъфога чиқди?

Унақа раҳбарни кўрмадик.

Улар, одатда “соғлиғи ёмонлашгани”сабабли ишдан кетадилар. Шунинг учун ҳам улар ва жамоат ўртасида ишончсизликлар мавжуд.

Шунинг учун ҳам ёзувчилар ва олимларнинг ер ва сувимиз ҳақида куйиниб сўзлаган нутқлари уларга ёкмайди. Лекин бу бизни иккилангирмаслиги лозим.

Биз вазирлар хотиржамлигини бузолмаган эканмиз, уларни уйғота олмадикми, энди жамоатнинг ўзини уйғотмоғимиз керак. Бошқа йўл йўқ.

Бугун аён-ки, Оролни асраш қўмитасини кенг жамоат қўллаб-қувватламаса, бу қўмига ҳеч нарсага эришолмайди. Уларга на жамғарилган пул, на Распутин, на Залигин ёрдам беради. Уларнинг ўз ташвишлари бор. Улар бизга ҳамдардлик билдиришлари мумкин. Аммо бизга фақат ҳамдардлик эмас, фаолият зарур. Фаолиятни биз ўзимиз бошламоғимиз даркор. Орол, Бўстонлик, туғилишни чеклаш ва барча қолган фожевий муаммоларни беш-олти ёзувчи эмас, бутун меҳнаткаш халқ ўртасида муҳокама қилиш пайти келди. Газета, радио, телевидение ниҳоят “пистирма”дан чиқиб, халқ дардини айтсинлар.

Вазир билан суҳбат, деҳқон билан сўзлашишдан осон. Лекин биз шиор қилган демократия бу хил “қулайлик”ни тан олмайди. Одамлар “шинам” ҳақиқат эмас, ҳақиқатни билмоқ истайдилар.

Бизнинг газеталаримиз марказий матбуотлардан орқада қолмоқда. Улардаги мақолалар бир-бирига ўхшаш ва мутақил йўналишга эга эмас. Бир газета иккинчиси билан баҳс қилишга ботина олмайди. Энг долзарб муаммолар фақат бир томондан – ҳеч кимга “тегиб кетмайдиган” томондан “ёритилади”.

Бу сохта якдилликдир.

Биз бунақа “якдиллик”дан чарчадик.

Репрессия даври, эллингинчи ва етмишинчи йиллардаги фожевий хатоларимизга сабаб ўша “якдиллик” бўлди.

Бугун бунга мисол сифатида маҳаллий матбуотимиздаги босилаётган мақолаларни келтириш мумкин.

Сизга маълумки, “оилани планлаштириш” кампанияси ҳозир янги босқичга кўтарилди: агар дастлабки хабарларда “болалар ўлимига сабаб, кўп туғишдир” дейилган бўлса, энди “кўп туғиш” иқтисодий тангликка олиб келиши мумкин, деган фикрлар билдирилмоқда. Қизиғи шундаки, бу мақолаларни эълон қилаётган газета уларга қарши бирор фикрни эълон қилмади.

Туғилишни камайтириш ғоясини илгари сураётганлар энди ўз ғоясига янги далиллар излаб, куйиб-пишмоқдалар. Бу изланишни кўриб, “ғоя”нинг асоссиз эканлигига амин бўламиз. Бу “ғоя” кампания жараёнидагина ўзига замин излай бошлади: таъбир қилсак, у, ерда эмас, балки, эриган дарёнинг муз парчалари узра сакраб, қирғоққа интилаётган одамни эслатади. Лекин, унинг соҳилга етишига ишониш қийин.

Туғилишга қарши ёзилган бир мақоладан парча келтираман: “Аҳоли сонининг кескин ўсиши жуда кўпларни оилада ўралашиб қолишига, меҳнаткашларнинг шахсий пудратга ўтиб кетишига сабаб бўлди ва бу реал даромадни камайтиради”.

Сиз бу бемаъни мантиқни рад қилгингиз келади, аммо мақола муаллифи сизни уринтирмай, ўзи рад қилади: “Демографик чоралар ичида болалар меҳнатини таъқиқлаш қонунини ҳам қатъийлаштириш лозим. Чунки, пудратга эга оилалар ўзи хўжаликда фойдаланиш учун болаларни кўпайтиришдан манфаатдор бўлади, олинган фойда оқибатида моддий фаровонлик вужудга келади, бу эса кўп болани боқиш учун имкон яратади. (“Правда”, 9 феврал, 1988 йил, “Планировать развития семьи”.)

Жуда тўғри мантик.

Яъни, оила каттаяр экан, ишчи кучи кўпаяди. Демак, оила моддий фаровон яшайди ва бу фаровонлик қанча бола бўлса, ҳаммасини боқишга имкон туғдиради. Демак, бизнинг болаларимиз бегонадан нон сўрамайди. Демак, бизга бугунгидай ҳеч ким “жумхуриятингиз қарзга яшайпти” демайди, “бошқа жумхуриятлар ҳисобига нон еяпсанлар” деб дашном бермайдиган бўлишади.

Мантик учун, раҳмат.

Лекин, болаларни меҳнатдан озод қилиш лозим. Биз бу ҳақда кўп ёздик, кўп гапирдик. Ҳозирча, натижа йўқ. Аммо, мақола муаллифи болаларни (уларга ачингандан эмас) фақат пудратда

ишлаб, пул топиб, оиланинг кенгайишига сабаб бўлмасин, дебгина меҳнатдан озод қилмоқчи. Бу гуманизм эмас.

Мақолада “Жумхурият аҳолиси 2010 йилга бориб, икки баравар кўпаяди” дейилган.

Хўп барака топкурлар, Япония жойлашган майдон жумхуриятимиз майдонидан икки баравар кам, шунга қарамай, у ерда 120 миллион одам зоти яшайди. Бунинг устига Японияда бизнинг ер ости бойликларимизнинг беш фойизи ҳам йўқ.

Демак, иқтисодчилар “оилани планлаштириш” билан эмас, иқтисодни, турмуш шароитимизни кўтариш билан шуғулланиши керак эмасми?

Қолаверса, туғилишни қисқартиришдан олдин, халқдан сўраш керак: у буни истайдими, йўқми?

Бу саволга ўша мақола автори жавоб беради: “Нечта фарзанд кўришни истайсиз, деган саволни биз яқинда Наманган вилоятидаги аёлларга бердик. Биз кимдан сўрамайлик – аёллар ҳам, эркаклар ҳам – бу саволга бир хил жавоб бердилар: “Қанча кўп бўлса, шунча яхши!”

Шундай экан, ҳурматли “қисқартириш” тарафдорлари, сизни нима бесаранжом қилмоқда?

Балки аёллар соғлигининг ёмонлигидир?

Лекин, ўша мақолада тиббиётимизнинг ночор аҳволдалиги хақида бир оғиз ҳам сўз йўқ-ку!

Бу ҳайрат “Здоровье семьи – здоровье народа” (“Правда востока”, 17 феврал, 1988) мақоласини ўқиганда, яна кучаяди: “Бир пайтлар аёллар озодлиги учун бошланган “Хужум” ҳаракати буюк рол ўйнаган эди. Эҳтимол, бугун ҳам оилада озгина “хужум” керакдир – оилани планлаштириш борасида хужум, а?” – дейди муаллиф.

Буни ўқиб, кўз олдингизга инсон зотини тарқатмаслик учун бир-бирига хужум қилаётган эр-хотинлар келади...

Шуни айтиш керак-ки, демография масаласига бағишланган мажлис жараёнини (ЮНЕСКОнинг “Инсон ва биосфера” программаси бўйича ўзбек Миллий Кўмитаси ўтказган кенгаш) бузиб кўрсатган *мухбир*, кенгашда “демографик муаммоларни тез ҳал қилиш чоралари бир овоздан қабул қилинди” деб ёзади. Аксинча, мажлис аҳли “оилани планлаштириш” иборасини

бугунлай кун тартибидан олиб ташлаш керак, деган фикрга келган эди.

Мажлис қатнашчилари бир пайтлар демографияда нотўғри сиёсат тутганлиги учун Ҳиндистон раҳбари Индира Гандининг истеъфога кетишга мажбур бўлганини эслатиб ўтди.

Шунингдек, у ерда бир миллиард аҳолили Хитой давлати олиб бораётган демографик сиёсат ҳақида ҳам гапириш мумкин эди: “Хитойда туғилишни чеклаш” фақат хитой миллатига – мамлакатда энг кўп сонли миллатга қаратилган.

Бу тажрибаларни бизники билан қиёслаб кўрсак, бизга йўл кўрсатаётган етакчи сўқир эмасмикан, деган фикр туғилади.

Хуллас, ўйлаб топилган бу ғоя, туғилишни чеклаш ғояси – экологик фожеамиз оқибатидир ва шу сабаб, мен сўзимни экологиядан бошлаган эдим.

Эҳтимол, бу ғоянинг тагида бошқа асос бордир. Агар у бўлса, туғилишни чеклаш тарафдорлари очиқ айтсин.

Ҳар ҳолда, болалар ўлимига аёлларнинг кўп туғиши сабаб бўлмайди, демак, болалар ўлими туғилишни камайтириш учун ҳам мутлақо асос эмас.

Аёлларимиз ҳамиша серфарзанд бўлганлар ва, айна пайтда, соғлом яшаганлар. Фарзанд улар учун бугун ҳам азиз ва бугун ҳам улар соғлом бўлишни истайдилар.

Агар қўлингиздан келса, аёлларга соғлик беринг!

1988

ДИЛДАГИ ЎЙЛАР

Биз, ўзбек ёзувчилари, адабиётни бугуннинг энг муҳим масаласи, деб айта олмаймиз. Атрофда кечаётган воқеаларни кўрмаслик, эшитмаслик учун ҳаққоний ҳаётни мавҳумлаштиришга бизнинг кучимиз етмайди.

Бизни қийнаётган ўйлар адабий ўйлар эмас.

Кейинги йиллар давомида бошимиздан ўтган воқеалар бизни андак довдиратиб қўйди. Мамлакатимиз халқларини катта фаолиятга ундаган қайта қуриш имтиҳонга айланди.

Қайта қуришда биз қандай хизмат қилмоқдамиз?

Эстонлар иқтисод, маданият, маориф, тил соҳаларида ўз фикру қарашларини муҳокамага қўйишди. Эстон тилини давлат тили деб эълон қилишди, Литва ва Латвия халқлари ҳам шунга эришдилар. Молдавия, Белорусия, Грузия ва Украинада ҳам халқ ижтимоий ҳаракатлари вужудга келди ва улар ўз миллий манфаатларини ҳимоя этиб майдонга чиқмоқдалар.

Биз-чи? Нима билан машғулмиз?

Яқинда Московда ўқиб юрган бир талаба менга қўнғирок қилиб: “Биз бу ерда ўзбеклар номусини ҳимоя этиш уюшмасини туздик”, деди. Уюшма-ку, яхши, лекин унинг номи ғалати туюлди. Нега энди “Номусни ҳимоя этиш уюшмаси” бўлар экан? Нега маданият эмас, тил эмас, Орол ёки табиатни ҳимоя қилиш уюшмаси эмас?

Дарвоқе, ЎзТАГ мухбири Ю.Кружилин ҳам ўзбекларнинг “номусини ҳимоя қилиб”, “Правда Востока” газетининг 1988 йил 264-сонида оғиз тўлдириб гапирган эди. у Александр Минкиннинг “Огонёк” журналида босилган “Пахта кули” мақоласига шундай “зарба” берди: “Биз ҳам, бизнинг болаларимиз ҳам қул бўлмаймиз. “Пахта кули” мақоласи меҳнаткаш халқнинг юзига туфлаган туфрукдир”. Ўртоқ Кружилин “бизнинг болаларимиз” деганда пахта даласида оч-наҳор, ўқишни ташлаб, пахта тераётган норасидаларни назарда тутган. Бизга бундай ҳимоянинг кераги йўқ. Кружилин бу мақолада ўзбекнинг номуси эмас, унинг фожеасини ҳимоя қилган.

Московда ўқиётган талаба қайси номусни ҳимоя қилмоқчи эди? “У Московда таҳсил олаётган талабаларнинг московликлар томонидан ҳақоратланаётганини, “Сизлар ўғрилар уруғидансиз”, деган дашномлар эшитаётганини ҳимоя қилди. У “мен ҳеч қандай халқлар дўстлигига ишонмайман”, деди ҳаяжонланиб. Мен бу ҳақда ўйлар эканман, уч-тўрт йил муқаддам кечган воқеа ёдимга тушди.

Саксон бешинчи йил жумҳуриятда маданият соҳасида қандайдир вулгар ҳаракатлар бошланди. Бу ҳаракатнинг бошида Ўзбекистон Компартияси Марказқўмнинг мафкура бўйича собиқ котиби турди. Ёзма тарзда ҳам, оғзаки тарзда ҳам “худо” сўзини ишлатиш таъқиқланди. Ҳатто таржима китобларида ҳам “худо” сўзини фалак сўзига алмаштиришга мажбур бўлдик. Энди “фалак” “худо” мазмунини олди. Лекин фалакнинг ўзини нима деб атаймиз,

деб ҳайрон бўлиб қолдик. “Синонимини топинглар!” – деган жавоб келди. Шукрки, ўзбек тили бой экан, синоним топилди!

Лекин бу сиёсат ҳаммага ҳам маъқул келмади. Жумҳуриятда бу сиёсатга қарши хат ёзиб, Москвага юборишга эллик беш эркак ва бир аёл топилди. Улар саксон бешинчи йилнинг май ойида бу қилмишлари учун Мафкура котиби Абдуллаева олдида тик туриб жавоб бердилар. Мафкура котиби уларни дарров “қора рўйхат”га тиркади. Босмахонага тушиб кетаётган китоблари ушлаб қолинди... Фақат тўққиз ойдан сўнг, котибанинг мансаб курсиси анча лиқиллаб қолганидан кейингина, тазийқ тўхтади.

Аммо ҳақорат оғриғи босилмади.

Мен бу оғриқни Москвадан сим қоққан ўша талабанинг товушида туйдим. Бу дардни биз номус деган баландпарвоз тушунча ила таърифлаймиз. Шу йўсин бизнинг шаън-номусимизга биринчи зарбани московлик эмас, балки, ўз одамимиз берди.

Қайта қуришни биз таъбир жоиз бўлса, таҳқирланган номус ила қарши олдик. Бироқ, бу таҳқир қайта қуришга ишонмоғимизга ҳалал бергани йўқ! Инчунун, қайта қуриш бизда кадрларни қайта қуришдан бошланган эди. бу ҳол бизни қаттиқ умидлангирди, ҳолбуки, биз ўша маҳал кадрларни янгилаш қайта қуриш эмаслигини билмас эдик.

Порахўрлар ва ошириб ёзганларни фош этиш бошланди. Ниҳоят, адолат тантана қилди! – деб биз бутун Иттифоқ билан биргаликда қувондик. Ҳолбуки, ўша маҳал биз, фош этилган ва камалганлар орасида мингдан ортиқ бегуноҳ инсонлар борлигин билмас эдик.

Матбуот сўзидан қувондик, бироқ порага сотилиш ходисаларини ёритаётган бизнинг матбуотчиларимиз ҳақиқатга чуқурроқ кирмасликларини, халқ ҳаётининг қатламларига теранроқ карамасликларини биз хаёл ҳам қилмас эдик.

Бизнинг жароҳатларимизни очиб ташлаётган журналистлар энг муҳим нуқтани – меҳнаткаш халқ ҳаётини кўздан яширдилар. Ва гўё бу иллатлар турғунлик деб аталган ходисанинг оқибатлари эмас, балки, сал бўлмаса, миллий хусусиятлардир деган таассурот уйғотилди.

Бизда ўғрилар йўқ, демокчи эмасман. Фақат биздаги ўғриларнинг миқдори умумиттифоқ меъёридан ортиқ эмас, демокчиман, холос.

Яқин-яқингача биз Сотсиалистик Меҳнат Қаҳрамони, Олий Совет депутатлари бўлмиш айрим бахтиёр зотларнинг суратларини бутун дунёга намойиш қилиб, мана шуларни Ўзбекистон халқи деб айтар эдик. Лекин бу халққа қилинган тухмат эди. Зеро, халқ ҳеч қачон суратга тушиб қолиш учун ялтоқлангани йўқ, қолаверса, сураткаш ҳам уни кидирган эмас. Бу “оқ олтин” тонналари устида букчайган, умуртқа суяги қийшайган, жигари касал, ранги заъфарон мавжудот, бу советлар диёрининг пахта мустақиллиги химоячиси – ўзбек деҳқони, суратларга ярашмайди.

Лекин, ўша нишондор қаҳрамонлар жиноятчи бўлиб чиққанда ҳам бизга эс кирмади. Биз тагин диққат-этиборимизни ўша “қаҳрамонлар” сари қаратдик. Бизнинг кўнглимизда завқ эмас, даҳшат кўзгаб яна газеталаримиз саҳифаларида ўша исмлар жилвалана бошлади. Халқ эса, худди аввалгидек, яна суратлар ортида қолаверди.

“Одиловлар”ни фош этиш қўюнининг ғуборлари бизга шу қадар ёпишдики, ҳатто Ўзбекистон тўғрисида ёзган муаллифлар ичида энг самимийси бўлмиш Чингиз Атматов ҳам жумхуриятдаги порахўрликни “миллий фожеа” деб аташдан бошқа илож тополмади. (“Правда”, 1988 йил, 13 феврал)

Йўқ, миллий фожеа эмас бу!

Фожеа бошқа ёқда: бизда болалар ўлими ҳамон ташвишли бўлиб турибди. Йигитларимизнинг жуда кўпчилиги ҳарбий хизматга яроқсиз. Кимёвий дорилардан бузилмаган ер, захарланмаган сув деярли қолмади. Ҳар йили икки юздан зиёд хотин-қизларимиз ўзларини ёкиб ўлдирмоқдалар. Биз Орол денгизини ва ҳосилдор ерларимизнинг энг яхши қисмларини йўқотдик.

Мана, бизнинг фожеамиз.

Порахўрлик эса, бу фожеага қанчалик ёрдам қилмасин, у “бизнинг фожеа”, ёки “миллий фожеа” бўла олмайди. Порахўрлик байналмилал фожеадир. Фақат порахўрлик бизда пахтанинг қаймоғи билан, пахта эса, халқимизнинг танаси билан озикланиб келди.

Академик Яншиннинг “Литературная газета”даги бу масалага тегишли мулоҳазасини мустасно қилсак, на марказий матбуотда, на жумхурият матбуотида, барча бахтсизликларни келтириб чиқарган бу муаммога бағишланган биронта ҳам махсус мақола чиққани йўқ. Бироқ, биз “Олтин устундаги илонлар”га доир

“жиноятчи тўда” бошлиғи Одиловга оид мақолаларни хўп тўйиб ўқидик! Бугун мамлакатда оммавий шов-шувлар ва ҳаяжонлар авж олди. Жиноятчи ўзбекларни тутиб бергувчи Шерлок Холмс пайдо бўлди. “Ўзбекистон иши” эмас, айнан “Ўзбеклар иши” деган атама вужуд га келди.

Буларнинг бари жамоат фикрига таъсир этмай қўймасди. Ва бу фикрга қарама-қарши ўлароқ, ўзбек номусини ҳимоя қилишга бел боғлаган ўзбек талабаси пайдо бўлди.

Бахтга қарши, буларнинг ҳаммаси мантиқан бир-бирига боғлангандир.

Бундай вазият келажакка ишончсизликни туғдиради. Кишилар ижтимоий жиҳатдан янада сустроқ бўлиб борадилар. Бирлик бепарволикдан, лоқайдликдан ишончсизлик ва ҳафсаласизликдан емирилиб боради. Бундай фавқулодда вазиятни биз сўнгги икки йил ичида ўз жумхуриятимиз мисолида кузатдик. Бундай ҳолат ўзига хос руҳий иқлимни яратди, яъни, одамларни “сизлар хўжаликни бошқаришда қийналиб қолибсизлар, бас, шундай экан, бошқа жумхуриятлардан ёрдам сўрамоқ зарур”, дея ишонтириш осон эди.

Бундай ижтимоий қарахт халқни “сен ўз-ўзингни боқолмаяпсан, бошқалар ҳисобига яшаяпсан, боқим бўлиб қодинг”, деб алдаш мумкин эди. “Шундай экан, ортиқча оғизларни камайтир – туғилишни қисқартир”, деб кўрсатма бериш ҳам осон эди. Ана шу “муаммолар” бизни қайта қуришнинг зарур жабҳаларидан (монокултурага қарши, иқтисодий мустақиллик, Орол, давлат тили ва бошқа миллий масаллар) четга суриб қўйди. Биз қайта қуриш ҳавосидан нафас олишга улгурмасдан, бу ҳаво жумхурият чегараларидан чекина бошлади ва ўша чегарада шаффоф деворга – Москов ва жумхурият ўртасидаги деворга айланди. Бу девор орқасидан бизга қараётганларга бизнинг кулгимиз – йиғи, кўзёшимиз эса, табассум бўлиб кўрина бошлади. Бош шаффоф девор Ўзбекистон ҳақида ёзилган одамлар кўзини алдади. Воқеаларни бузиб кўрсатди. Бу манзарани “синдириб кўрсатиш сиёсати”, албатта, ўз самарасини берди. Зеро, бизда газеталар фақат жамоат фикрини эмас, ҳукумат тадбирлари йўналишини ҳам белгилайди. Ва марказий газетада эълон қилинган ҳар бир катта проблематик мақола, агар у холис бўлмаса, нафақат ижтимоий, балки, сиёсий жабҳада ҳам оғир хатоларга олиб келиши мумкин. Ўзбекистонда худди шундай хатолар вужудга келди.

“Четдан хабар олиб келиш” дегани нима?

Бизга “чекланган кўшинлар контингенти” ибораси таниш. Аммо, саксон бешинчи йилларнинг бошида “чекланган рахбарлар контингенти” деган янги ибора пайдо бўлди. Албатта Ўзбекистонга келаётган рахбарлар яхши ният билан, яъни “чекланган кўшинлар” каби ўз байналмилал бурчиини бажариш учун келади.

Бироқ, улар ўзлари учун мутлақо янги шароитларда, табиийки, қийинчиликларга дуч келадилар, хўжалигимизнинг ўзига хос қирраларини ўзлаштира олмайдилар.

Сиз пахтани фақат тўй-тантана, албомлардагина кўрган кишини тасаввур қилинг. Ҳа, худди шундай кишилардан бири партия чақирғи билан Ўзбекистонга келади ва бирдан жумхурият сув хўжалиги вазири бўлиб қолади. Ахир, сув хўжалигини бошқариш учун у ҳеч бўлмаганда “Ўрта Осиё ерларининг суғориш тарихини” тўлиқ ўрганиши зарур-ку. Лекин энг муҳими, у ўзи суғориш лозим бўлган тупроқни, ўзгартириш лозим бўлган иқлим ва манзарани яхши билмоғи даркор. Бу иш эса, кўп йилларни талаб этади. Бундан ташқари, рахбар одам шу заминнинг бир парчаси бўлмоғи, ҳеч йўқса, шу заминда туғилмоғи керак-ку. Биргина сув хўжалиги вазири эмас, савдо вазиримиз ҳақида ҳам шу гапларни айтиш мумкин.

“Бобил хўжалиги Дижла ва Фират дарёлари сувидан суғорилар эди. (бизнинг мисолимизда Амударё оркали Оролга – М.С.) чиқиб кетарди. Бу маъқул система эди”.

Лекин, дейди тарихчи, Бобил подшоҳи ерли халқ вакили эмас, бунинг устига у Миср маликасига уйланиб қўйди. Малика билан бирга Бобилга ташаббускор муҳандислар келди. Бу муҳандислар маликага янги канал қуриб, экин ерларини кўпайтиришни тавсия этди. Малика эса, ўз навбатида бу фикрни шохга етказди. Шох канал қурди. Оқибатда Фират секин оқа бошлади. Ерлар шўрланди, деҳқончилик бўҳронга юз тутди ва эрамизнинг бошига келиб, Бобилда ҳаёт тугади. Агар Бобил ҳукмдори ерли одам бўлганда эди, у ўз ватандошлари билан маслаҳатлашган бўларди ва улар ичида суғориш ишларини тушунадиган одам топиларди, деб ёзади тарихчи. (*Лев Гумилев. “Этногенез и биосфера земли”. ВИНТИ – 1969– 138-139.*)

Бобил ўша канал қурилгандан кейин яна беш аср яшади, юнқи уни алмашлаб экиш қувватлантириб турди. Бизнинг Орол ва ерларимиз бир аср доирасида ҳалокатга учраяпти. Чунки, унинг

ҳалокатига монокултура “ёрдамлашаяпти”. Аммо, яна таъкидлаш мумкинки, бу икки ҳалокатнинг сабаби бир: ногўғри суғориш системаси, бизнинг мисолимизда марказлашган бошқарув оқибатидир.

Биз шунинг учун ҳам Сибир дарёларини Ўрта Осиёга буришга қарши турган рус зиёлиларини қўллаймиз. Бу лойиҳани ким тузган? Сибир хўжалигини бошқариш учун “чет”дан чақирилган ўзбек раҳбари бўлмасин тагин?!

“Боқим”лар деган нима?

“Боқимлар” сони Ўзбекистонда ўн беш миллион. Уларни ўзбеклар деб аташади. Бу номни уларга Октябр инқилоби туҳфа этган. Инқилобгача ўзбеклар турк қабилаларининг бири ҳисобланган ва Ўзбекистон ҳам Туркистон деб аталган. Уларнинг аجدодлари “тарих”да айтилгандек, XV-асрдан эмас, қадим-қадимдан шу Туркистонда яшаб келишган. Чор Русияси даврида кейинчалик “ўзбек” деб аталган бу туркий халқнинг етмиш беш фойизи қишлоқларда, йигирма беш фойизи шаҳарларда яшаган. Бугун сотсиализм тузуми барқ урган пайтда бу халқнинг қишлоқда яшайдиган қисми саксон фойизга етди. Тараққиётга балли! Шаҳарларимиз кўпаймоқда, уларда яшаётган ўзбеклар сони, аксинча, камаймоқда.

Инқилобгача бир кило пахта пулига салкам бир бузук келарди, бугун бир кило пахта учун деҳқонга 15 тийин тўлашади ва бу пулга 15 қути гугурт олиш мумкин.

Бу шаввоз деҳқонлар пахтани шу қадар “севиб” қолдиларки, уларни хафа қилмаслик учун ҳукумат бор-йўқ боғлар ва тўқайларни қириб ўрнига пахта экиб беришга мажбур бўлди.

Урушгача Ўзбекистонда 27 минг майда қишлоқлар бор эди, хутор системасини тугатиш байроғи остида бу қишлоқларнинг 20 минги йўқотилди. Ўрнига шаҳарлар эмас, плантатсиялар пайдо бўлди. Деҳқонлар ойига 30-40 сўм маош оладилар, аммо ишдан кейин томорқасида ишласалар, “қўшимча даромад” келади. Агар улар ўз фарзандларини эркалитиб қўймай, оила пудратида ишлашга мажбур этсалар, янада кўп пул олишлари мумкин. Акс ҳолда, нафақат рангли телевизор, ҳатто оддий ойнаи жаҳонга ҳам пул топиш қийин.

Баъзи газеталар “деҳқонлар гўшт емайдилар”, деб ёзаяптилар. Тўғри гап. Деҳқонлар парҳездалар. Чунки, гўштни

ўзи йўқ, гўшт берадиган чорвачилик йўқ, чорвани боқадиган яйловлар йўқ – яйловларга ҳам пахта экилган.

“Правда” газетасида босилган “В понедельник после пятницы” (“Правда”, 1988 йил, 19 феврал) мақоласида мисли кўрилмаган бир воқеа, Жумабозор қишлоғи аҳли милитсияга, ҳатто республика ҳукумати раисига қаршилик қилганлиги тасвирланади. Бу деҳқонлар нима учун жунбушга келдилар? Ўз меҳнатининг кадр-қиммати учунми? Турмушларини яхшилаш учунми? Ёки ўз болаларини меҳнатдан озод қилиш учун шундай қилдиларми?

Йўқ, улар ер талашган эдилар. Улар инсон ҳуқуқларидан фақат ерга пахта экиш ҳуқуқини билар эдилар, ҳолос.

Мен бу деҳқонларнинг суратини кўрдим: ажин босган юзлар, чарчаган нигоҳлар, хўмрайган қиёфалар. Агар кийимлари бўлмаса, улар худди ўтган асрдан қараб тургандай кўринади. Суратга қараб, бўғзимга тош тиқилди...

Русияда қишлоқлар бўшаб қолаяпти. Рус деҳқонлари ўз уйларини ташлаб. Шаҳарга кетмоқдалар. Бизда эса, аксинча. Қувониш керакми, йиғлашми, билмайман.

Газеталар “Қишлоқда иш кучи ортиқча, ўзбекнинг ерга меҳри зўр, бу миллий психология, ўзбек ҳеч қачон шаҳарга бормайди, уни завод, фабрикага қорлашнинг фойдаси йўқ”, деб ёзадилар.

Тўғри, агар биз уни “чорлаганда” ҳам у шаҳарга кела олмас эди. Чунки уни “меҳр” эмас, моддий ночорлик ерга боғлаб қўйган. Боғлаб эмас, занжирбанд қилиб қўйган. У шаҳарга келмоғи учун кўпроқ пул жамғариши керак. Аммо пахтага тўланадиган пул ҳеч вақога етмайди. Демак, деҳқонни ерга боғлаб қўйиб, у шаҳарга келмаяпти, заводда ишламаяпти, дейиш кулгилдир. Ниҳоят, одам ўзининг оғир меҳнатига яраша ҳақ талаб қилмоғи учун онг-савияси баландроқ бўлмоғи керак. Лекин пахта яккахокимлиги шундай аждаҳо-ки, у деҳқоннинг нафақат моддий ҳаётини, балки онгини ҳам ўз чангалидан қўйиб юбормаяпти.

Пахта ҳокимлиги пахтакорни ватанга муҳаббат руҳида эмас, шахсий томорқага муҳаббат руҳида тарбиялайди. Пахта монокултураси худбинликни, маҳдудликни одамларнинг қонига сингдиради.

Пахта дегани нима ўзи? Пахта нималигини биламизми ўзи?

Самарқанд вилоятида чиқадиган “Ленинский путь” газетасида босилган “Дитя солнца” (“Қуёш фарзанди”)

мақоласининг муаллифи Ю.Федоров Ўрта Осиёга пахта уругини форс ҳукмдори Кирнинг аскарлари олиб келган, деб ёзади.

Ҳа, барча босқинчилар каби, Кир ҳам бизга “маданият” олиб келган. Тўғрироғи, маданий ўсимлик – пахтани олиб келган. Аммо у келажакда пахтанинг Ўрта Осиё халқлари учун асосий “маданият белгиси” бўлиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган, албатта.

“Туркистон Русияга қўшиб олинганидан кейин, – деб давом этади Ю.Федоров ўз мақоласида, – чор ҳукумати Америкага қарам бўлмаслик учун Туркистонда пахта етиштиришни авж олдиришга қарор қилди”.

Ҳа, фақат Сталин, Хрушчев, Брежнев эмас, чор ҳукумати ҳам Америкага қарам бўлишни истамаган экан. Лекин биз чор ҳукумати даврида бор-йўқ пахтани Русияга жўнатар эдик ва бу усул мастамлакачилик усули деб аталарди. Бугун биз пахта хомашёсини ўнлаб марта кўпроқ ташқарига чиқараяпмиз ва бу усулни нима деб аташни билмай турибмиз. Устига-устак, бизни боқимандалар, деб аташяпти...

“Коммунист Ўзбекистана” журналининг 1988 йил 11-сонида В.Осминин бундай ёзади: “Ҳисобларга кўра, Ўзбекистондан олиб кетилаётган бир йиллик пахта толасидан 25 миллиард сўм миллий даромад олинади” (24-бет). Бу пул бизга дотатсия (давлат томонидан бериладиган ёрдам пули) берилаётган пулдан деярли ўн баравар кўп-ку! Шуми, бизнинг боқимлигимиз?

Фақат Ўзбекистондагина эмас, қардош Тожикистон ва Туркменистонда ҳам деҳқоннинг ахволи ачинарли – у энг оғир меҳнатни бажариб, энг арзон ҳақ олмоқда. Пахтакор ғаллакорга нисбатан ўнлаб соат кўпроқ меҳнат қилади. Лекин иш ҳақи ғаллакорниқидан тўрт баравар камдир. Бу ҳам етмагандай, деҳқон фақат пахта эксагина, фаровон яшаши мумкин, дея ишонтирадилар.

Ваҳоланки, 1987 йилда бир гектар ерга экилган картошка 2983 сўм, бир гектарга экилган сабзавот 6379 сўм, бир гектарга экилган “оқ олтин” эса, бор йўғи 2400 сўм даромад келтирган. Бу рақамларни қиёслайлик-да деҳқонга раҳмимиз келсин.

“Пахта мутақиллиги” асоратларини тан олиш пайти келди. Жумхурият ҳукумати буни яхши билади. Аммо сукут сақлайди.

Наҳотки, миллий ҳукумат қишлоқ аҳли ҳаётини яхшилаш учун, унинг соғлиғини мустаҳкамлаш ва турмуш маданиятини кўтариш учун бирон тadbир кўрмаётган бўлса, деган савол туғилиши мумкин. Tadbирлар кўрилаяпти, албатта. Улар орасида

биз тушунмаган бир тадбир – оилани планлаштириш дегани ҳам бор.

“Оилани планлаштириш” нима?

Бу тадбирлар аввалага тўғри “туғишни камайгириш” деб аталган эди. фақат кейин, шарт-шароитни ҳисобга олиб, бу номни “юмшатдилар”. Чунки, Иттифоқнинг бир қисмида туғилишни рағбатлантириб, иккинчи қисмида “қискартиришни” тарғиб этмок бемаънилик эканини ташвиқотчилар англаб қолдилар. Лекин кейинги ўйлаб топилган “планлаштириш” ҳам аввалги ибора моҳиятини ўзгартиролмади. Иқтисод, демография (аҳолишунослик) соҳаси билимдонлари “уч йил оралатиб туғиш” тамойилини олға сурдилар. Гўё шундай қилинса, бошқа муаммолар ҳам ўзича ҳал бўлиши мумкин экан. Яъни, биринчидан аёлларнинг соғлиги тикланар эмиш. Иккинчидан, болалар ўлими камаяр эмиш (Тўғри, бола туғилмаса, у ҳеч қачон ўлмайди). Учинчидан, аҳоли сони кўпаймайди, бу эса ўз навбатида, ишсизлик муаммоларини, яъни иқтисод ва демография ўртасидаги номутаносибликни йўқ қилар эмиш.

Қаранг, бизнинг аёлларимиз қанчалик давлат аҳамиятига молик масалаларни “ҳал қилиб” юборишлари мумкин! Агар улар буни хоҳласалар! Лекин улар “уч йил оралатиб туғишга” кўнармиканлар?

Иқтисодчи Р.Убайдуллаевнинг гувоҳлик беришича, Наманган вилоятида истиқомат қилувчи аёллар бу масъул ишга тайёр эмас эканлар. Улар “нечта фарзанд кўришни истайсизлар?” – деган саволга бир хилда: “Қанча кўп бўлса, шунча яхши”, – деб жавоб берибдилар. (“Правда Востока”. 1988 йил 9 феврал)

Эҳтимол, биз демография фанини тушунмасмиз. Бизга “Нима қиласанлар билмаган соҳангизга аралашиб, романинигизни ёзиб юравермайсизларми”, дейишяпти-ку! Лекин рақамларни биз ҳам биламиз. Ўзбекистонда уч ва тўрт боладан кўп туккан аёллар фойизи йил сайин камайиб бораяпти. Бу кўрсаткич 1956 йил 75 фойиз бўлса, 1970 йилда 65 фойизга, 1980 йилда 51 фойиз бўлса, 1985 йилда эса, 49 фойизга камайиб кетди. “Бу ҳолатда, – деб ёзади таниқли демограф А.Кваша, – демографик сиёсатни шундай юригиш керак-ки, токи, Ўрта Осиё халқларининг асосий қисми кам болалик оилаларга айланмасин”. (А.Кваша. “Что такое демография”, Москва, 1985 йил).

Табиатнинг ўзи “қисқартираётган” пайтда биз ҳам қайчимизни олиб чопмайлик. Демографияга қизиқиш эса, фақат бизнинг жумҳуриятда пайдо бўлгани йўқ. Масалан, Америка ва Ленинград шаҳри ўртасида ўтказилган телесухбатда рус йигит Русияда туғилиш камайиб бораётганини ҳаяжонланиб гапирди. Биз унинг дардига ҳамдард эдик. Аммо у “рус халқи кичик миллатга айланиб қолиш хавфи бор”, деганда мен ўйланиб қолдим. “Кичик миллат” бўлиш шунчалар қўрқинчлими? Ундай бўлса узоқ Шимолда яшаётган чукча халқи матонатига қойил қолиш керак. Ундай бўлса, “кичик миллатлар” латиш ва эстон халқларига тасанно! Ўзбеклар сон жиҳатдан уларга “оға” бўлиши мумкин-ку, деб ўзимга таскин бермоқчи бўлдим, аммо таскин тополмадим...

Хуллас, “катта халқ”қа ҳам “кичик”қа ҳам қийин экан. Московлик бир дўстим “катта халққа қийин, у барча кичик халқлар учун жавоб беради” деган эди. Бу ҳақиқат. Дўстимнинг сўзини бошқача ҳам қуриш мумкин: “Кичик миллатларга ҳам осон эмас, уларни ўзи учун жавоб беришга қўйишмайди”.

Шу маънода, баъзан тожик дўстларимиз ўзбеклардан хафа бўлиб ёзғирганда, мен уялиб кетаман. Биз, ўзбеклар, ҳар ҳолда, бағримиз кенг бўлиши керак, майда гапга чалғимаслигимиз керак, деб ўйлайман. Тожик биродарларимизни қўллаб-қувватлашимиз уларга ҳамдард бўлишимиз керак, деб ўйлайман. Лекин бу гиналар давлат миқёсига кўтарилиб, оддий ғийбатлар юксак минбарлардан эълон қилина бошласа, беихтиёр, икки халқнинг ўртасига нифоқ солаётган ким, деган савол қийнай бошлайди.

Бизнинг аждодларимиз миллий мансублик тўғрисида баҳслашмаган эдилар. Бу масалада Жомий билан Навоий баҳсини тасаввур қилиш қийин. Бирор жанжал чиқиб қолса, жанжал ҳам уни бошлаган одам каби майда бўлган. Афсуски, бугун қайта қуриш ниқоби остида дўстлигимизга раҳна солишга интилаётганлар ҳам йўқ эмас.

Бизга нима бўлди ўзи? Азалдан бир дарёдан сув ичиб, бир диёрда яшаб келаётган эдик-ку. Байрамларимиз бир эди, бирга тўйлар ўтказардик. Қиз олиб, қиз бериб қондош халқларга айланган эдик. Душман келганда миллат суриштирмай, ҳамма бир тану бир жон бўлиб, Ватан ҳимоясига отланган.

Ўтган йили Марказий телевидениеда берилган “Позитсия” кўрсатувида Самарқандни ўзбеклар қургани йўқ, дейишгача бориб етдилар. Бу ҳам майли, баъзи олимлар Ўзбекистонда миллий

туман, миллий шаҳарлар ташкил қилиш керак деган таклиф билан чиқдилар. Бунақасини анчадан бери кўрганимиз йўқ эди.

1924 йили Туркстонни бир марта бўлган эдилар, шунинг ўзи етарли эмасмикан?

Икки халқ ўртасида “баҳс” юригаётганлар тарихга бир назар солсалар ёмон бўлмасди. Масалан, Петербургни Брежнев кургани йўқ. Унга Пётр асос солган. Бу тарихий факт. Шунингдек, Самарқанд ҳам Рашидов буйруғи билан бино бўлмаган Амир Темур курган. Бу ҳам тарихий факт. Уни сохталаштириш уятдир.

Ўзбекистонда юздан зиёд миллат вакиллари яшайди. Шу кунгача улар билан ўзбеклар ўртасида жанжал чиққани йўқ. Чиқмайди ҳам! Аммо ўзбекларнинг байналмилаллиги уларда миллий туйғу йўқ экан, деган хулосага олиб келмаслиги керак. Бу туйғу, ҳамма миллатлар каби, ўзбекларда ҳам бор. Уни ҳақорат қилмаслик лозим.

Булар мени қийнаган муаммолар.

Уларни имконим даражасида таҳлил этдим. Фикримча, уларни ечиш пайти келди. Бу масалалар бевосита миллий масалага бориб тақалади.

Миллий масала эса, иқтисод каби, бугунги кунда энг долзарб масалалардан биридир.⁸

РОСТ ҚАЙДА. ЁЛҒОН ҚАЙДА?

Одамнинг номини қора қилиш – у деҳқонми, муҳандисми, ёзувчиси, фарқи йўқ – осон иш бўлиб қолди. Яқиндагина ёзувчи Сарвар Азимов олим Эркин Юсупов, шифокор Гавхар Ҳожибоева каби зиёлилар ва қатор қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлайдиган кўп одамларнинг шаънига тухматлар уюштирилган эди. Бугун уларнинг кўпчилиги “оқланди”, аммо тухмат қилиш одати ҳамон давом этаётти.

⁸ Нутқ 1988 йилда Московда, СССР Ёзувчилар союзи пленумида ўқилган ва “Литературная газета”да чоп этилган.

Қайта куриш ҳақорат плюралиزمи эмас, фикрлар плюралиزمи эди-ку, қайта куриш тухмат эмас, ҳақиқат ошкоралиги эмасми?

“Ҳақиқатгўй Муҳаммаднинг икки хил сўзи” (“Совет Ўзбекистони”, 15 декабр. 1988 йил сони) мақоласини ёзганлар учун бу қоида тўғри келмабди. Лекин бу мақолага улар “Теббелснинг ретсепти бўйича бир чимдим ҳақиқат” сепиб кўйишни унутмабдилар. Ҳа, тўғри, М.Солиҳ ҳақиқатан ҳам “Ню Йорк Таймс” газетасига интервью берган. Унинг газета мухбирига айтган жумласи сўзма-сўз келтирилганда шундай: “Сталинча “пахта мустақиллиги” концепсияси бизнинг халқимизни пахтага занжирбанд қилиб қўйди”. У бу фикрдан ҳозир ҳам воз кечмайди. У буни фақат “чет эл учун” эмас, айтиш имкони бўлган ҳамма жойда айтган.

Ўзбекларнинг саксон фойизи, тасавур қилинг, саксон фойизи қишлоқларда яшайди ва ўша “оқ олтин”га хизмат қилади. М.Солиҳ ўша халқни назарда тутиб гапирган эди.

Кружилин-Хисомов жунбушга келиб, М.Солиҳни “туркманлар, руслар, украинлар, яҳудийлар, белоруслар”нинг душмани дейишгача боради. Ваҳоланки, “ХИХ-партия конференциясига таклиф”ларга жуда кўп одам имзо чеккан ва М.Солиҳ ўшаларнинг бири эди. Бу таклифларда Орол, сувни иқтисод қилиш ва Қорақум канали ҳақида мулоҳазалар айтилганди. Наҳотки, Кружилин-Хисомов худди ўша пахта қийинчиликларини бошидан кечираётган туркман биродарларимиз учун Орол тақдири бир пул, деб ўйласа?

Наҳотки, бу мухбирчалар Бўстонлик ва четдан асоссиз ишчи кучи олиб келиш сиёсати фақат ўзбекларни ташвишлантиради, деб фикрласа? Наҳотки, бу муаммолар Ўзбекистонда туғилиб, уни ватан атаган бошқа миллат вакиллари учун бегона бўлса?

Ўзбекнинг байналмилаллиги шиорлар билан эмас, балки, бу халқнинг ҳаёти билан, керак бўлса, қони билан исбот қилинган. Мисол келтириб ўтирмаймиз. Бирга кечган ҳаётимизда мисоллар кўп. Лекин, ўзбек халқи ўз байналмилаллигини ҳеч қачон рўқач қилган эмас. Зеро, бу хусусият у ёки бу даражада ҳар қандай халққа хосдир. Аммо, ўзбек фақат ўзбеклиги, рус эса, руслиги билан фахрланиши кулгилдир. Миллий қадр-қиммат бор, бунга тегинишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шуни унутмаслик керак-ки, миллатчилик осмондан тушмайди. У доим шовинизмга қарши

химоя сифатида пайдо бўлади. Бу Инқилоб доҳийсининг фикри. Биз ундан, манфаатимизга тўғри келса, кўчирма оламиз, тўғри келмаса, четлаб ўтамиз.

Кружилин-Хисомов: “Америкада жуда оз одамлар Салай Мадаминовнинг борлигини билади”, деб ёзадилар.

Англаш қийин, бунинг гапга нима алоқаси бор?

Қолаверса, Америкада нафақат С.Мадаминов, ҳатто бутун Ўзбекистонни (сиз билан кўшиб!) ҳам билмайдиган одамлар сонмингта. Лекин Самарқанд, Бухоро, Хива каби улуғ шаҳарларимизни Америкада ҳам билишади. Фақат бу шаҳарлар шуҳрати сиз билан бизнинг эмас, ўртоқ Кружилин-Хисомов, бу шуҳрат – аждодларимиз хизмати. Модомики, бизни “у ёқда билмас экан”, бу ахвол ҳамма халқларга бир “кўйлак” кийдирган, яъни маданият ва фикрнинг ўзига хос белгиси йўқ, мавҳум кўйлак кийдирмоқчи бўлган сталинча мишлий сиёсат оқибатидир. Бунга қувониш шаккоклик эмасми?

Кружилин-Хисомов “пахта мустақиллиги доим бўлади, у мамлакатнинг омон қолиши (нимадан? – М.С.) омилдир ва унинг монокултурага ҳеч қандай алоқаси йўқ”, деб ёзадилар. Лекин шу заҳоти монокултуранинг мавжудлигини тан олишади. Тан олибгина қолмай, ўз кабинетларида ўтириб, буйруқ берадилар: “Ҳар қан дай йўл билан ҳосилни ошир, экин майдонларини (кўлингдан келса! – М.С.) қисқартир – ана шунда монокултура бўлмайди!”

Мантиқ ва мантиқсизликнинг ажойиб кўриниши бу.

Монокултура нима эканини биласизларми ўзи?

1929 йили бизни пахта билан таъминлайдиган АҚШ учун иқтисодий бўҳрон йили бўлди. Шу ва бошқа сиёсий сабаблар билан Америка савдо сиёсатини ўзгартирди. Бизга пахта бермай қўйди.

Сталин худди шу йили Ўзбекистонда бу қимматбаҳо ашё, пахта ишлаб чиқаришни кўпайтиришни буюрди. Пахта экиладиган майдонни 800 минг гектарга етказишди. 1930 йилда биринчи марта зиёлилар ҳам пахта теримига жалб қийнди. Аммо 1934 йилгача пахта плани тўлмади. Бунинг сабабини билмоқ учун ВКП(б) комиссия юборди. Комиссия аниқласа, деҳқонлар оч экан. Улар ўз пахтасини ниҳоятда арзонга, тўрт тонна “оқ олгинни” бир тонна буғдойга айирбошлашга мажбур экан. Сталиннинг “раҳми” келиб, деҳқонларни тўйгазинг, ана шунда пахта ҳам бўлади, деб буйруқ берибди. Ҳақиқатан ҳам, “миллатлар отаси”нинг бу фикри ўз

мевабини берди. 1936 йилда Ўзбекистон “она ватан”га 1 миллион тонна “оқ олтин” “армуғон этди”. Шундан бери биз ўша Сталин берган нонга шукрона айтиб яшаймиз.

Шундан буён биз учун шахсга сиғиниш пахтага сиғиниш рамзига айланди. Ҳатто шахсга сажда қилишдан тўхтасак ҳам, пахтага сажда қилишдан тўхтамадик. Нафақат деҳқонлар, балки ишчилар, зиёлиларимиз ҳам бу ўсимликка сиғиниш руҳида тарбияландилар. Пахта дастидан боғлар, яйловлар, тўқайлар барбод этилди, қишлоқлар йўқотилди, одамлар жабрландилар. Мана сизга, монокултура ҳақида бор-йўқ “эртак”.

Мухбирлар “М.Солиҳ совет миллий сиёсатини Гимлернинг босиб олинган ерларда ўтказган сиёсати билан тенглаштирди”, деб ёзадилар.

Ҳа, М.Солиҳ чиндан ҳам “илмий институтларнинг бирида нутқ қилган эди”. Фақат, у “совет миллий сиёсати” эмас, демография хусусида гапирган эди. Бу икки хил нарса. М.Солиҳ ўз нутқи ниҳоясида мижор ёзувчиси Дюла Факете мақоласидан шундай парча келтирди: “Бу территорияда (Русиянинг немислар босиб олган ҳудудида – М.С) биз аҳоли сонини қисқартириш йўлидан боришимиз керак. Тарғибот ёрдами билан, биринчи навбатда, варақа ва брошюралар ёрдамида аҳоли онгига мунтазам равишда кўп бола туғиш ёмонлигини сингдирмоқ лозим. Тарғибот қилар экан, бола тарбияси жуда катта моддий харажатни талаб қилишини, бу исроф бўлган пулга қанчадан-қанча нарсалар олиш мумкинлигини ва аёллар кўп туғса, соғлигига зарар эканлигини тинмай айтиш керак” (“Иностранная литература” №5, 1988. 190-бет).

Факете бу сўзларни Гимлернинг нутқидан олган.

М.Солиҳ кўчирмани келтириб бўлгач, бир оғиз ҳам изоҳ бермади.

Демография масаласига келсак, М.Солиҳ бу мавзуда фақат бир жойда чиқиш қилмаган. Ва ҳар бир чиқишда “ёшларга мўлжаллаб” эмас, балки, айнан Кружилин ва Хисомов қабилдаги одамларга мўлжаллаб гапирган: одамларнинг ҳаёти, психологияси ва анъаналарини билмай туриб, тарғибот юритиш миллий туйғуларни ҳақоратга олиб келишини ва бу ҳар хил фитналарга йўл очиб беришини тушунтирмоқ истаган. Гимлерни эслатгани ҳам, ўша фитнанинг олдини олиш учун, демак-ки, байналмилалчиликка хизмат қилиш учун (аксинча эмас) эди. афсуски. У кечикканга

ўхшайди. Кружилин-Хисомов айтганларидай, бу жабҳада жуда кўпи “қовун туширилди” ва “туширилмоқда”.

Байналмилалчилик дегани бир томон буйруқ бериб, иккинчи томон жим туриши керак, яъни “Правда Востока” чоп этиб, бошқа газеталар ундан кўчириб босиши керак, деган маънони билдирмайди, албатта. Байналмилалчилик ҳар жабҳада тенг ҳуқуқли икки томоннинг суҳбатидир, бир-бирини англаш, боринги, ҳамдардликдир.

Афсуски, байналмилалчилик баъзи одамлар томонидан бошқача тушунилаяпти. Дейлик, ўтган йили байналмилалчилардан бири ТошМИ талабалари ва ўқитувчилари сонини бошқа миллат вакиллари ҳисобига кўпайгиришга чорлади. Бу одамлар байналмилалчиликдан ҳаёт неъматларини тенг тақсимлаш учунгина фойдаланишади. Мабодо, пахтакор “Пахтани ўзбекдан бошқа термаяпти, бу меҳнатни Сиз ва болаларингиз биз билан тенг баҳам кўрсин”, деб қолса, нима дердингиз?

Буни “миллатчилик” деб атардингиз!

М.Солиҳни “икки хиллик”да айблаб, Кружилин-Хисомов шундай ёзадилар: “Солиҳ билан матбуотда баҳслашишга журъат этган ЛКСМ Марказқўмининг бир ходимиға (мақоласи чиққанидан сўнг – М.С) дўқ-пўписаларға тўла кўнғироқлар бўлди, юмалоқ хатлар ёзилди”. Лекин Кружилин-Хисомовнинг мақоласи чиққан кунидек ўша ЛКСМ ходими Солиҳға кўнғироқ қилиб, ундай гапни мен ҳеч кимға айтганим йўқ, деди.

Кружилин-Хисомов “пахтани қайта ишлашнинг экологик зарари”ни изоҳлай туриб, “ХИХ-партконференцияға таклифлар”да айтилган асосий фикр – ўзбек ишчилар синфи йўқлиги ҳақида лом-лим демайдилар. Ахир, улар пахта хомашёсининг 92 фойизини ташқарига жўнатаётганимизни ва токи, тайёр маҳсулот марказий районларда ишлаб чиқарилар экан, бизнинг бу турмаш даражамиз паст бўлажагини тушунмаслиги мумкин эмас-ку.

Бу янги гап эмас. “Партия Х-съезди резолютсиялари”да шундай деб ёзилган эди: “Тенгсизлик моҳияти... Русиянинг мустамлакаси ёки ярим мустамлакаси бўлмиш ўлкалар (айниқса, Туркистон) ҳар хил хомашё етказиб турувчи ролида мажбуран ушлаб келинарди ва хомашё марказда қайта ишланарди. Бу ҳолат уларнинг доимий қолоқлигига сабаб бўлиб, саноат пролетариатнинг пайдо бўлишиға ... йўл қўймасди”.

Кружилин-Хисомов Муҳаммад Солиҳни принципсизликда айблашди.

М.Солиҳ “принцип”ни мансабга алмаштиргани йўқ, акс ҳолда у ҳақда “Ҳақиқатгўй Муҳаммаднинг икки хил сўзи” каби “сенсатсион” мақола чикмаган бўларди. Бу мақолада тилга олинган Солиҳнинг укаси Мақсуд Бекжон 1979 йилда Ёзувчилар уюшмаси тавсияси билан Московдаги М.Горкий номидаги адабиёт институтига кириб, уни тугатган. Солиҳ, бор мансабни ишга солиб ҳам, уни ёзувчиликка аъзо қила олмас эди. Чунки, Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўладиган одам олдида “жанр бўйича совет”, “яширин овоз комиссияси”, “секретариат” каби бир қанча тўсиқлар турарди. Бу тўсиқлар аро қариндошини олиб ўтиш Солиҳга ўз виждонини таҳқирлаш бўларди. Кейин, М.Бекжон “дача” олган эмас, боғдорчилик ширкатидан ер олган. Бунга ҳар кимнинг ҳуқуқи бор. Бунинг устига акаси ишга келмасдан олдин берилган. Эҳтимол. Ёзувчилар уюшмаси котибининг укалари бўлмаслиги, бўлса ҳам, улар шеър ёзмаслиги кераклигини билса, Солиҳ укасининг уюшмага олинishiга қарши турган бўларди.

Бу ҳам майли, Солиҳ ишга келгандан кейин “укаси квартира олиш навбатида олдинги қаторга ўтиб олибди”. Аслида, укаси квартира навбатида эмас, уйга мухтожлар рўйхатига кирган. Ва ўша рўйхатда ҳали ҳам турибди.

М.Солиҳ Ёзувчилар уюшмасининг котиби бўлатуриб, ўз тупроғида, бегона уйларда қисиниб яшаётган бошқа шоир ва ёзувчи ёру биродарларига яхшилик қилолмади. Агар айблаш керак бўлса, уни мана шунда айблаш мумкин эди.

“Йиқилганни тепма” шеърининг таҳлили ҳам аввалги таҳлиллар каби шу қадар майда ва бачкана. Лекин шеърдан чиқарилган хулоса бизни жиддий фикр юритишга мажбур қилди. Мана, шеърнинг ўзи:

Йиқилганни тепма

Йиқилганни тепма. Ҳар ҳолда марҳум...

Тўғри, у йиқилди, лекин, ҳар ҳолда,

Сену менга ўхшаб йиқилмади-ку,

Ўлмади-ку балиқ қилтаногидан.

Ўлмади у балиқ қилтаногидан,

Унинг томоғига тиг тиқилган, бил.

*Йиқилса ҳам, унинг ланг оёғига
Байроқлар ўралиб йиқилгандир ул.*

1985

Бу шеър ўрға асрларда яшаб ўтган хукмдор (Амур Темур) ҳақида. Шеърда айтилган фикр шундай: Бу хукмдор ғалабалардан “тикилиб ўлди”, оёқлари остига ташланган – таслим бўлган халқларнинг туғларига ўралашиб йиқилди. Бу фикрни зукко рус шеърхони, таржима ҳар қанча қисқартирилса ҳам, англаб олади. Бе шеърға хос бўлган муҳим истиоралар (оёқлар остига ташланган байроқлар ва туғлар) таржимада ҳам сақланган. Бироқ Кружилин-Хисомов ёки атайлаб, ёкт бадийий жаҳолати туфайли бу шеърни Рашидовга тарафбозлик деб тушунганлар.

Бу шеърни русчадан ўзбекчага таржима қилган ЎзТАГ ходимлари шу қадар бузганларки, бунга ақл бовар қилмайди. Уларга шуни билдириб қўйиш керак-ки, бу мақола эмас, шеър. (Шеър 1986 йил “Олис табассум сояси” китобида чоп этилган) Агар сизда муаллифга хурматингиз бўлмаса, лоақал, она тилимизни ҳақорат қилманг.

Кружилин-Хисомовнинг айгишларича, Ёзувчилар қоғиби ўз мансабини суистеъмол қилиб, Францияга таклифнома олган. Таклиф Муҳаммад Солиҳга 1988 йилнинг апрел ойида қилинган эди ва М.Солиҳ у вақтда ўз амалини суистеъмол эта олмасди – у вақтда ҳеч қаерда ишламас эди, унинг шеърлари таржимага режалаштирилган, Францияга шоир сифатида таклиф қилинган эди.

Сиз ЎзТАГ гувоҳномасига эга бўла туриб ва газета муҳаррирларининг пиньжиги кириб, одамларни ҳақорат қилиб, номлари билан ўйнашяпсиз. Лекин сизга “ўша Оллоҳни”, “ўша муллаларни” ва “ўшандай заминни” ҳақорат қилишга ким ҳуқуқ берди?

Қайси ўзбекнинг иккинчи бир дин, руҳонийлар ва ер ҳақида шунақа оҳангда гапирганини эшитгансиз?!

Кружилин ва Хисомов Ўзбекистонни афғон тупроғи билан қиёслайди ва бизни шу ҳаётга шукр этишга чорлайди. Лекин улар Бухородан келаётган газ қувурлари газ нима билмайдиган ўзбек деҳқонларининг хилвираб турган кулбалари қошидан ўтишини наҳотки билмаса?

Бизга нима кераклигини, нима керакмаслигини сизлар белгилаб берасизларми?

Ҳа, бизга “боқим” бўлмаслигимиз учун тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар зарур. Бизга маҳаллий аҳоли вакилларидан олий малакали мутахассислар керак. Бизга завод тутуни эмас, соф ҳаво керак. Бизга монокултура эмас, балки, яшил ўтлоқлар, яйловлар, боғу роғлар керак. Бизга майиб-мажруҳлар эмас, соғлом аёллар ва болалар керак. Бизни вояга етказган ва биздан ҳақли равишда ҳимоя кутаётган ўз еримиз, ватанимиз керак.⁹

ҚАЙТИШ

Бундан етти-саккиз йил муқаддам мен латвиялик шоир дўстим Улдис Берзиншни Хоразмга олиб борган эдим. У туркшунос бўлгани учун, уни ўзбек адабиётигина эмас, халқимизнинг туриш-турмуши, ўтмишга муносабати ҳам кизиқтарар эди. Хивага бораётиб, йўл-йўлакай Огохий мозорини ҳам зиёрат қилмоқчи бўлди. Мен Хоразмдан бўлатуриб, илтимоси қаршисида ожиз қолдим. Мен унга бу улуғ шоирнинг қабри қаердалигини биладиган одам жуда кам, деб айтолмадим. Ҳазил билан кутулмоқчи бўлдим: “Бизда улуғ шоирлар шу қадар кўп-ки, агар ҳар бирига алоҳида мрамар лавҳа қўядиган бўлсак, нафақат жумҳуриятимиздаги мрамар конлари, ҳатто уни қўйишга ер ҳам етмаган бўларди. Чунки, ерни пахтадан бўшатиб шоирлар хотираси учун қурбон қиладиган мард бизда йўқ”, дедим.

Бу аччиқ ҳазил эди.

Аслида, ҳатто ўзбекдай иқтидорли халқда ҳам буюк шоирлар йўлда сочилиб ётадиган даражада кўп эмас. Уларнинг хотирасини дахрийларча унутиш даражасида истеъдодга бойиб кетганимиз йўқ.

Усмон Носир ҳам унутиш мумкин бўлмаган шоирлардан эди.

У йигирма тўрт ёшда – деярли бола – ўз ижодини сарҳисоб қилиб кетди. Деярли ўсмир, у фавкулотда шухрат қозонди. Замондошларининг айгишича, ёзувчилар 25 йиллигини нишонламоқчи ҳам бўлишган эканлар. Усмон Носир адабиётда ўзини улкан шоирдай сезган, чунки улкан шоир эди.

⁹ Бу мақола “Правда Востока”, “Совет Ўзбекистони” газеталарининг 1989 йил 7 январ сонидан чоп этилган.

У Абдулхамид Чўлпон каби улуғ шахсга баҳо бериб, “Бу одам буюк шоир, аммо, афсуски, қарияпти”, дейди. Унинг бу сўзларида улуғ шоирга чуқур ҳурмат билан бирга ўзини паст кўрмасликка ингилиш ҳисси сезилиб турибди. Чўлпон билан ёнма-ён туриб, ўзига ишона оладиган шоирлар кам эди, аммо Усмон Носир шундай шоирлардан эди.

Ўнинчи йиллар шеърияти, яъни, инкилобни кўтара олмаган, аммо уни ўз ғоялари билан ботинан тайёрлаган жадидлар шеърияти адабиётимизда чуқур из қолдирди. Усмон Носир шеърларини ўқир эканмиз, унда Абдулхамид Сулаймон Чўлпон шеърияти таъсирини сезмаслик мумкин эмас. Лекин, бари бир, Усмон Носир янги давр шоири эди. У зулматдан учиб чиққан бир қуш каби дафъатан пайдо бўлди. Аммо, у ўзини яна зулматга учиб бораётганини умрининг охиригача сезмади. “Халқлар отаси” деб ном олган Сталин, инкилобнинг 20 йиллигига ўзига хос армуғон билан келди. Яъни, бу тўй шарафига мамлакатимизнинг гуллари саналмиш зиёлилари қурбонлик келтирди.

Чақимчилар, соткинлар байрам дастурхони атрофида гирдикапалак бўла бошладилар. Қассоблар ўз пичоқларини қайраб, буйруқни адо этишга унадилар. Ўттиз еттинчи йил – Сталин қирғинининг чошгоҳи яқинлашиб келарди. Чўлпон “миллатчи” сифатида биринчилар қаторида ўлимга маҳкум этилиши муқаррар эди. Абдулла Қодирий ҳам шундай: Фитрат ҳам бундан мустасно эмас эди. Усмон Носир-чи? Нахотки, у ҳам миллатчи бўлса? Йигирма тўрт ёшда-я? Тўғри, ёш. Аммо истеъдодли. Унинг шеърларини одамлар ёддан билардилар. Лермонтовнинг “Демон” поэмасини таржима қилган. Шоир ўз тилини, ўз маданиятини севади. Ўз халқининг тарихи билан фахрланади. Бундай одам миллатчи бўлмаслиги мумкин эмас...

Репрессия (қирғин) бошқармасининг фикри шундай эди.

Усмон Носир машъум “бошқарма” шахидлари орасида энг ёш шахид эди.

Усмон Носирнинг ўз ватанига қайтиш муддати узоқ давом этди. Мана, ниҳоят, у бутунлай қайтиб келди.

Хуш келибсиз, Ватанингизга, Шоир!

1988

“МУҲАББАТНОМА” ХУСУСИДА

XV-асрда ўз шеърляти билан туркий ва форсий дунёни тўлдирган Алишер Навоийнинг улуғ келбати ундан олдин ўган шоирларни бир қадар тўсиб қўйди.

Биз Атоий, Саккокий, Хоразмий ёхуд Лутфийнинг шеърларини ўқир эканмиз, беихтиёр уларни Навоий билан қиёслаймиз. Агар шу қиёс бўлмаганда эди, юқорида саналган ҳар бир шоиримизни дунё шеърлятининг энг кучли намояндалари билан тенг қўйиб, ўрганган бўлар эдик. Мен буни фақат афсус билан эмас, фахр билан ҳам айтаяпман.

Начора-ки, шеърин анъанамизнинг мақоми юксак, мезони – улуғ. Бу мезон – Навоийдир.

Лекин шу улуғ мезон орқали қараганда ҳам, суҳбатимиз мазуси бўлмиш Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си ўз кучини йўқотмайди. Бундан деярли олти ярим аср муқаддам битилган бу асар, аввало, ўзининг баркамоллиги билан, тилининг бугунги тилимизга ниҳоятда яқинлиги ва соддалиги билан ҳайратга солади.

*Аё номехрибон аҳди бақосиз,
Жаҳон елдек, умр гулдек вафосиз.
Қаму ёқут иринли, сўзи дурлар
Вафосизликни сиздан ўрганурлар.*

Бу сўзлар тизими нафақат бизга, балки, бутун туркий элатларга тушунарлидир. Тасаввур қилинг, бугун туркийда сўзлагувчи 200 миллионлик халқ олти юз йил аввал ёзилган шеърни бемалол ўқиб, завқланиши мумкин.

Албатта, бу, биринчи галда, туркий тилнинг табиатидаги халоскорлик консерватизм шарофатидир. Ҳамма тилларда ҳам бир қадар консервативлик хусусияти мавжуд. Бу камчилик эмас, фазилят. Бу тилнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш усулидир. Шу маънода туркий тил дунё тиллари ичида ниҳоятда ўзига хос: уни кейинги минг йиллик тарихига боқсак, бошқа тилларга нисбатан, у жуда кам ўзгарган.

Масалан, тахминан Хоразмий даврида яратилган славян халқларининг ёзма ёдгорлиги “Игор жангномаси”ни бугун руслар, украин ва белоруслар ҳам таржимада ўқишади.

Аммо бу муқоясадан туркий тил ривожланмапти-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Тилимиз ўнинчи асрдаёқ энг бой

тиллердан бири эди. Буюк аллома Махмуд Қошғариш ўзининг “Девону луғатиг турк” асари сўз бошисида шундай деб ёзган эди: “Бу китобни тузишда Халил ибн Аҳмаднинг “Китобул айн” асарида тутилган тартибни қўллаш фикри бор эди. Бу тартиб икки улоқчи от сингари араб тили билан пойга қилиб, ундан ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш учун ҳам зарур эди”.

Аmmo туркий тил ўзини қанчалик химоя этмасин, у тарих чорраҳаларида жуда кўп бошқа тиллар билан алоқада бўлди ва уларга таъсир ўтказди, уларнинг таъсиридан баҳраманд бўлди. Эҳтимол, шу сабабдан ҳам тилимиз асрлар давомида гўзал, энг бой тиллардан бўлиб келмоқда. Айни пайтда тилнинг заҳматкаш ҳаммоллари – шоирлар, ёзувчилар, тилимизни авайлаб, софлигига путур етказмай асрдан-асрга олиб ўтишган. Шу улуг “ҳаммоллардан” бири Хоразмийдир.

“Муҳаббатнома”нинг ўнинчи бўлагидан икки сатр келтираман

*Манга ишқинг йўлида қон кўринур,
Юзинг ойнасида жон кўринур.*

“Қон” ва “жон” сўзи шеърятимизда жуда кўп қофияланган. Бугун ҳам қофияланмоқда. Лекин бу содда, жўнгина қофияни бутун бир фалсафага бўйсундирмоқ фақат чинакам шоирнинг қўлидан келиши мумкин.

Биринчи сатр ишқ йўлидаги машаққатни ифодалайди, иккинчи сатрни таҳлил этмоқ учун Хоразмий яшаган давр зиёлисининг дунёқарашини англамоқ зарур, ўша давр фикрида етакчи оқим бўлган тасаввуф ғояларидан хабардор бўлмоқ керак. Маъшукнинг юзида ўз жонини кўраётган ошиқ – ўзини ҳақ кўзгусида томоша қилаётган инсондир. Яъни, бу ўша қадим фалсафанинг янги, оригинал талқини: инсон мутлақо ҳақиқатнинг акс садоси, илмий тил билан айтганда, у ҳақнинг тажаллийсидир – эманатсиясидир.

Қизиги шундаки, сўфизм ғояларини билмаган ўқувчи бу сатрларни ўқиб ўзича таъсирланиши мумкин, ақл билан эмас, ҳиссий идрок билан таъсирланиши мумкин:

*Манга ишқинг йўлида қон кўринур,
Юзинг ойнасида жон кўринур.*

Ваҳоланки, шоир Хоразмий ҳам “Муҳаббатнома”ни ёзар экан, биринчи навбатда, ўша ўқувчи кўз ўнгида тутиб ёзган ва ёр образида, шубҳасиз, реал қиз тасвирланган:

*Ақиқинг суҳбатингдан жон қилур сўз,
Қамардек чехрангга боқса қамар кўз.
Урур нарғизларинг новакни жона,
Кулар чехранг чечакдек аргувона.
Муҳаббат нори жондин кетмади ҳеч,
Қўлим сим олмангизга етмади ҳеч.
Саройдин борди Чин-Мочинга човинг,
Қиё боқсанг бўлур арслонлар овинг!*

Бу парчадаги бадий кувватни мазмундан ташқари, товушлар гармонияси янада кучайтиради. “Саройдан борди Чин-Мочинга човинг”, “Кўзлар чехранг чечакдек аргувона” сатрларидаги “ч” товуши такрорланар экан, ғаройиб мусиқани зоҳир этади. “Қамардек чехрангга боқса, қамар кўз” мисрасида иккита “қамар” сўзи ишлатилади, аммо улардан бири от, яъни “ой”, иккинчиси эса, “қамашмоқ” феълени ифодалайди. Сўзни бундай аниқ, моҳирона, айни пайтда илҳом билан ишлатиш учун улкан сўз устаси бўлмоқ керак.¹⁰

1988

АКАДЕМИК ЭРКИН ЮСУПОВГА МАКТУБ

Қадрли Эркин ака!

Афсуски, бугунги миш-мишлар, хусусан, “Совет Ўзбекистони”даги “иккитиллик масаласига” оид мақолангиз ва телевидениедаги сўнгги чиқишингиз атрофидаги гаплар Сизнинг ҳам, ўзбек зиёлиларининг ҳам обрўсига яхши бўлмаётти.

Сиз тил бўйича комиссия раисидирсиз. Эҳтимол, бу комиссия хулосаси жумхурият фикри бўлиб қарор шаклига кирар. Масъулият катта. Тилимиз давлат тили бўлиши шарт. Бу “бир ховуч зиёлилар” истаги эмас, балки бутун халқнинг орзу-армони. Бунинг ўзингиз жуда яхши биласиз. Бас, шундай экан, биз халқ тарафда турмасак, ким туради? .. Сиздан илтимос ва илтижомиз шуки, тилимиз билан дилимизни бир қилайлик. Бугун биз тарихий

¹⁰ Ўзбекистон телевидениесидаги чиқиш матни.

воқеа бўсағасида турган бўлишимиз мумкин. Мансаб, обрў, раҳбарлик ўтиб кетади. Аммо халқимиз, тилимиз, ватанимиз қолади. Бизни фарзандларимиз қарғаб юрмасин.

Бугунги ҳисобга кўра, Ўзбекистонда 72 фойиз ўзбеклар, 13 фойиз рус тилида гапирувчилар, 4 фойиз тожиклар (қолганлари туркий халқ вакиллари) яшайдилар.

Биз ўзбек тилини билмайдиган 13 фойиз учун ўз тилимизни қурбон қила олмаймиз. Агар бу “фойиз” 25 ёки 40 бўлганда ҳам биз ўз тилимизнинг ўз еримизда давлат тили бўлишини истаган бўлардик. Чунки, акс ҳолда, ўша Сиз доим таъкидлаётган “байналмилалчилик” тушунчасининг бир чақалик қадри бўлмас эди. Борди-ю, Сиз бошқараётган комиссия вазифасини адо этолмаса ёки адо этишни хоҳламаса, **жамоат ўз тилини ҳимоя қилишга тайёр.**

Ишонинг, у ўз ҳуқуқини қатъий талаб этаяк. Бизнинг Ёзувчилар уюшмасига келаётган хатлар шундан дарак бериб турибди.

Сизга соғлиқ тилаб, Сиздан умид қилиб, укангиз Муҳаммад Солиҳ.

P.S. Тазйиқ факат сизга эмас, ҳаммага ўтказилаяпти. Аммо бу ўзимизни оқлаш учун ҳуқуқ бермайди. Мен Сизга ўзимни яқин ўйлаб, шу гапларни ёзишга ҳаддим сиғди. Йўқса, Сизнинг қимматли вақтингиз олиб ўтирмас эдим. Афу этинг.

12.01.1989

“СИГИР”НИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

Ҳурматли оқсоқолимиз, жумҳурият табиатини муҳофаза қилиш жамияти раисининг ўринбосари Ориф Алимовнинг “Совет Ўзбекистони” газетаси 10 феврал сониде босилган “**Ўзимиз тузатамиз**” мақоласида қўйилган масала – экология хусусида қўп ёзилган ва бу борада ўртоқ Алимовнинг фикрлари жуда тўғри. Яъни, ўша мақолада каминанинг шахси эслатмаганда, унга жавоб ёзиб ўтириш жоиз эмас эди.

Ориф Алимов мени йўқотилган қишлоқлар тўғрисида нотўғри хабар берганликда айблайди. Гапнинг индаллосини айтиб қўя қолайлик: Тошкентда нашр этилган (ТТИМСХ – 1974) “Земле

устройство и планировка населенных пунктов” мажмуасида шундай рақамлар бор: “... ерни режалаштириш ишлари хулосаси шуни кўрсатадики, қишлоқлар (Ўзбекистондаги – М.С.) ва хуторлар (овулар) сони 28,1 минг ва шундан 14,5 мингтаси кичик посёлка ва хуторлар экан” (160-бет)

Ориф Алимов эса, фақат қишлоқлар сонини келтириб, хуторлар ҳақида лом-мим демайди. Мен “Литературная газета”даги мақоламда биринчи рақамни 28,1 минг эмас, балки камайтириб, 27 минг деб айтибман. Бу менинг хатоим. Лекин бу хато ўртоқ Алимов айтганидек, “дахшатли” эмас. Дахшатли томони, яна оқсоқолимиз айтгандек, ўша 14 минг нусха (хуторларни ҳисобламасак) қишлоқдан мингтаси йўқ қилинганидир. Агар улар йўқ қилиниб, ўрнига шаҳарлар барпо бўлганда эди, бу тадбир ўзини оқлаган бўлар эди. Лекин бу қишлоқлар ўрни пахта майдонига айлангандир. Ўртоқ Алимовнинг “кўшилиб, йириклашган қишлоқлари”, аслида, пахтага жой бўшатиб берилган қишлоқлардир.

1972 йил 29 майда ЎзКП Марказий Комитети ва Министрлар Совети “Хуторларни йўқ қилиш ва жумҳурият қишлоқ хўжалигида капитал қурилишни тубдан яхшилаш” ҳақида Қарор чиқарган. Шу Қарор асосида жуда кўп хуторлар йўқ қилинди, аммо қишлоқларда “капитал қурилиш” яхшиланмади. Агар оқсоқол арбобларимиз ва олимларимиз куюниши самимий бўлса, уларнинг муборак диққати бир икки ёзувчининг хатоси эмас, ўша долзарб масалани ҳал қилишга қаратилиши керак эди.

Мен юқорида эслатган “Қарор”ни бошқа жумҳуриятлар ҳам қабул қилган эди. Аммо ўз ери, ўз табиати ва ўз фуқароси соғлиғини ўйлаган ҳукумат арбоблари фақат “Қарор”ни амалга ошириш учун киришмаган. Дейлик, Болтиқбўйи жумҳуриятларида хуторлар бугун ҳам сақланиб қолган ва бугун ҳам бу гўшалар гуллаб-яшнапти. Ҳозир у ерда кўп шаҳарликлар хуторга кўчиб бораптилар. Бизда бундай имкон йўқ, сабабини юқорида айтдим. Агар етмишинчи йиллар “Қарор” чиқариб, уни амалга оширишда қатнашган арбоблар масъулиятни биз ёзувчилардан талаб қилгандай қатъий ҳис этганларида эди, эҳтимол, бу масалада бугун тортишиб ўтирмаган бўлардик.

Ориф Алимов яна шундай деб ёзади: “Мен шоир Муҳаммад Солиҳнинг СССР Ёзувчилар уюшмаси пленумидаги маърузасида келтирилган рақамлар хусусида ҳам фикр айтмоқчи эдим...”

Инқилобга қадар бир кило соф пахта учун деҳқон 15 тийин оларди... Аслида расмий маълумот куйидагича: 1917 йилда ўртача бир килограмм пахтанинг нархи 12 тийин... мол гўштини бир килоси 20 тийин бўлган...”

Мен шу айбномага жавоб ёзишга улгурмай, “Совет Ўзбекистони”нинг 14 феврал сониди академик И.Искандаровнинг “Жиддий муаммолар” сарлавҳали мақоласи ҳам мол гўшти – сизирга қаратилди. Начора, муаллифларни қанчалик ҳурмат қилмай, икковига битта жавоб ёзишга мажбурман, улар мени афу этсинлар: мен пахта ҳақида гапирар эканман, Ориф Алимов ёзгандек 1917 йил маълумотига эмас, инқилобгача маълумотга асосланганман. Бу Ориф Алимов мендан олган кўчирмада ҳам ёзилган. Тарихий саналарнинг атайин адаштиришнинг нима кераги бор?

Академик Искандаров шундай давом этади: “... Пахтанинг нархига келсак, ҳозир у республика бўйича Муҳаммад Солиҳ айтгандек, килограммига 15 тийин эмас, 85 тийинни ташкил этади”.

Тўғри гап. Лекин бунинг 15 тийинга нима алоқаси бор? Ахир, бу 85 тийин деҳқонга эмас, колхозга тўланади-ку! Деҳқон эса ўз қўли билан терган пахтанинг бир килосига 15 тийин олади. Мен айнан шу пул ҳақида гапирганман. Буни била туриб, билмаганга олиш зиёли одамга ярашмайди.

Энди “сизир” масаласини ҳал қилайлик.

“Туркестанская туземная газета”сининг 1888 йил 28 июл (№29) сониди шундай хабар бор: “В Москве, в начале июля были следующие цены на среднеазиатские товары:

Хлопок Кокандский 1 пуд – 9 рублей 9 копеек

Хлопок Американский 1 пуд – 11 рублей 50 копеек.

... базарные цены 25 июля на мясо баранье:

1 пуд – 1 рубль 40 копеек...”

Шу рақамлардан келиб чиққан ҳолда ҳисобласак, 1 кило пахтанинг пулига (56,8 тийин) бозордан нақ 6,5 кило қўй гўшти олиш мумкин бўлган эди. Бугун, бир кило қўй гўшти олиш учун деҳқон давлатга 40 кило “оқ олтин” (агар унинг килоси 15 тийин бўлса) териб бериши керак. Инқилобдан олдин, ўзингиз кўрдингиз, 40 кило пахта пулига 280 килограмм қўй гўшти сотиб олса бўларди.

Энди ўйлаб кўринг, вазни 280 кило келадиган гўштини истеъмол қилиш мумкин бўлган мавжудот сигирми, бузоқми ёки эшакми?

Сўзимнинг сўнггида шуни айтишни истардимки, “Литературная газета”да босилган бу нутқ шунча гапга сабаб бўлган экан, уни аввал ўзбек тилида эълон қилиш керак эди ва у шундан кейин муҳокама қилиниши лозим эди. Бир-икки жумлани матндан юлиб олиб баҳс юритиш адолатдан эмас.

1988

ОЧИҚ ХАТГА ЖАВОБ

Ҳурматли Озод Бобомирзаевич!

Сизнинг “очиқ” хатингизни ўқиб, “чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин”, деган ҳикмат маъносини яна бир бор ҳис этдим. Сиз кўйилган муаммонинг асосий нуқталарида ҳақсиз. Лекин Сизнинг мактубингиз баҳона, мен бу масалага оид баъзи фикрларимни, кечикиб бўлса ҳам, айтиб кўймоқчи эдим. Газетхонларимизга маълум, демография хусусида баҳс бундан икки йил аввал бошланган эди. Камина ҳам беихтиёр шу баҳсга кўшилиб, анча дакки еган. Ўша “дакки”ларнинг сўнггиси бултур “Правда Востока” газетасининг 1988 йил 25 март сонида босилган “Куда ведет поводырь зрячий?” мақоласи бўлди.

Мен туғилиш, болалар ўлими, аёлларимиз соғлиғи ҳақида гапирар эканман, масаланинг туб моҳиятини ўрганишга чақирган эдим. Мақолам ҳам иқтисодчилар, сотсиологларга савол тариқасида ёзилган эди. Жумҳуриятимиз иқтисодини кўтариш учун ва болалар ўлимини тўхтатиб, оналар соғлиғини яхшилаш учун фақат туғилишни қисқартириш керакмидан, деб савол берган эдим. Бу фожеалардан қутулиш учун биринчи навбатда иқтисодни кўтариш керак, лекин унинг учун туғилишни камайтириш ҳеч шарт эмас, деган эди.

“Куда ведет поводырь зрячий?” мақоласи муаллифи бизга шундай савол берди: “Ҳар туғилган гўдак – ортиқча оғиздир... Тўғри кўп болали оилалар давлат ёрдамига ишонишлари мумкин. Аммо ота ва она бурчини тўла ўз зиммасига оладиган давлатнинг ўзи борми?”

Албатта, бундай давлатни топиш қийин.

Хатто, бизникидай инсонпарвар давлат ҳам ота-она вазифасини ўз бўйнига ололмайди!

Лекин Ўзбекистон ота-оналари ўз оиласини “боқиш вазифасини давлат зиммасига юклаяпти” деган фикр қаердан чиқди? “Ортиқча оғиз” иборасини ким ўйлаб топди? Бизнинг кўп болали оналарга берилаётган имтиёз Иттифокнинг марказий вилоятларида яшайдиган оналар олаётган ёрдамдан бир неча марта кам-ку! Ёки берилаётган бу “садақа”ни ҳам бекор қилиш керакми?

Ўзбекистон аҳли уруш даврида Русия, Белорусия ва Украинадан кўчиб келган минглаб болаларни, майиб-мажруҳ оналарни ўз бағрига олган эди, улар билан фақат нон эмас, дард изтиробни, қайғуни ҳам баҳам кўрган эди. Лекин ўшанда ҳеч ким “ортиқча оғизлар” ҳақида гапирмаган эди.

Ёки ўша пайтда ўзимизнинг болаларимиз камроқмиди?

Ёки биз уруш давридан бугунгидан тўкинроқ яшармидик? Йўқ. Бизда инсонга ҳамдардлик туйғуси бор эди. ҳақиқий байналмилалчилик туйғуси бор эди. Инсон боласини биз “ортиқча оғиз”, деб айтолмас эдик, бунга минг йиллик маданият, қонимизга сингиб кетган тарбия йўл қўймас эди.

Хурматли Озод Бобомирзаевич! Сиз, албатта, мутахассис сифатида бўлиб ўтган баҳсдан хабарингиз бор. Эсингизда бўлса, баҳс “оилани планлаштириш” иборасидан эмас, балки, “туғишни қискартириш” деган очиқ кўрсатмадан бошланди. Фақат кейинроқ, жамоатчилик норозилиги сезилганда, ташаббусчилар бу кўрсатмани “оилани планлаштириш” деб аташга мажбур бўлдилар. Лекин бу “ташаббус”нинг моҳияти ўзгармади. Ташаббускорлар фикрича, туғилиш жараёни бугунгидай юксак суръатда борса, 2010 йилга бориб, биз бу халқнинг қорнини тўйдира олмас эмишимиз, экин экиладиган ерлар қисқариб, иқтисодий мувозанат бузилар эмиш.

Биринчидан, биз жуда ҳам “юксак суръатда” кўпайиб кетаётганимиз йўқ. Аксинча, бугун туғилиш камайиб бормоқда. Буни мен бошқа мақолаларда рақамлар билан кўрсатган эдим. Иккинчидан, нахотки, 2010 йилгача иқтисодий жулдурларни кийиб юрмоқчи бўлсак? Бу – янги минг йилликда ҳам Ўзбекистон иқтисоди бугунгидай паст, ишлаб чиқариш воситалари бугунгидай хор, техник ускуналар бугунгидай хароб бўлади, шунинг учун эҳтиёт бўлинг, кўпайманг, деган гап-ку!

Туғилиш кўпайса, экин экиладиган ерлар қисқаради, деган итдао янада кулгилирок. Нидерландия худуди Ўзбекистон еридан 10 баравар кам, лекин бу мамлакат озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини тўла таъминлаб, ортганини четга чиқаради ва экспорт бўйича дунёда (АҚШдан кейин) иккинчи ўринда туради. Нидерландия бу тўқинликка туғилишни 10 баравар қисқартириб эришгани йўқ. Улар оилани ҳам бошқача “планлаштирдилар”, одамларнинг турмуш даражаси баланд бўлса, туғилишни маъмурий йўл билан қисқартирига ҳожат қолмаслигини биладилар...

Хурматли Озод Бобомирзаевич! Бир фикр ҳадеб такрорланаверса, бу одамнинг ғашини келтиради. Ёзувчилар, олимлар, ҳатто ҳукумат арбоблари ҳам болалар ўлими, экологик бўҳрон хусусида ҳар хил минбарлардан туриб гапирадилар. Аммо халқ бу фикр ва таклифларининг ҳаётимизга реал таъсирини кўпроқ истайди. Бугун Орол тўғрисидаги гаплар худди дафн маросимидаги мунақашага ўхшайди. Бу жабҳада давлат комиссияси тузилиб, Оролнинг ҳеч бўлмаса бугунги сатҳини сақлаб қолиш учун пул ажратилган. Бу яхши тадбир. Лекин яқинда қорақалпоғистонлик ёзувчи дўстим менга кўнғироқ қилиб, ўша пуллар яна ўз ўрнида ишлатилмаётгани ҳақида куюниб гапирди. Шунингдек, оилани планлаштириш тарафдорлари ҳам диққатни болалар саноғига эмас, уларнинг соғлигига, оналар ва отлаларнинг соғлигига кўроқ қарамаяптилар. Тошкент шаҳар 1-касалхонаси бош врачлари, фан номзоди Адҳам Расулевнинг бу соҳадаги ҳужжатларини кўрсангиз, одам даҳшатга тушади. Бу фидоий одам ташаббуси билан шифокорлар гуруҳи бир неча марта қишлоқларга чиқиб келди, қишлоқ аҳолисининг аҳволини ўрганди. Шифокорларнинг чиқарган хулосаси, албатта, баъзи мансабпарастларга маъқул келмади. Чунки, Расулев ва унга ўхшаш жонкуяр шифокорлар касал одамлар сони яширилаётганини фош қилдилар. Бу ҳақда Адҳам Расулевнинг СССР Соғлиқни сақлаш вазирига ёзган хати қайтиб, жумҳуриятнинг бош давлат шифокори Ш.Шаҳобовга тушади. Ўртоқ Шаҳобов “шиқоятчи”ни ёнига чақириб суҳбат ўтказар экан (суҳбат 1987 йилнинг 15 декабрида бўлди), Ўзбекистонда юқумли касалликка чалинган биронга ҳам одам “яширилмаган” деди. Бу ҳол Расулев учун янгилик эмас эди. Чунки, худди шундай ёлғон ва ҳақоратни у 1983 йилда ҳам эшитган эди: Расулевнинг хатини текширишга келган бригада бошлиғи СССР Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринбосари П.Н.Бургасов: “Ўзбекистонда ўтказилаётган тадбирлар аъло даражада. Бу

тажрибани бутун Иттифоққа оммалаштириш керак. Юқумли гепатит ҳоллари яширилгани тасдиқланмади. Шикоят қилган одам руҳий касал одам”, деган эди.

Шу воқеадан кейин Расулев тухмат ва бўҳтонлар ёмғири остида ишдан олинган эди. Қайта қуриш шарофати билан “оқланиб”, ишга тикланди, аммо ўз ишига эмас. Шунга қарамай Адхам Расулев курашни тўхтатгани йўқ. Унинг ёзилиб, ҳамон чоп этилмаган “шикоят”ларидан баъзи ҳужжатларни келтираман: “Медицина” газетасида босилган (1.03.1989 й.) “Преодолеть кризис” мақоласида “Жумҳурият болалар ўлими ва юқумли касалликлар сони узок йиллар яширилиб келинди” дейилади. Лекин бу сон бугун ҳам яширилаяпти.

Ишонмасангиз, ўша Шаҳобов қўл қўйган ҳужжат – республика санэпид кенгашининг 1988 йил 29 сентябр куни чиқарилган қарорида шу рақамлар бор: 1988 йилда етти ой давомида юқумли касалликларга чалинганлар сони Ховос туманида 68 фойиз, “Ворошилов” туманида – 74,9 фойиз, Сирдарё туманида 80,7 фойиз, “Оқ олтин” туманида эса, 83 фойизга яшириб келинган.

Бу жиноятга ким жавоб беради, деб хитоб этади шифокор Расулев. Юқумли касалликлар, хусусан, жигар касаллиги бўйича Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги чиқарган ҳулосаси ниҳоятда қўрқинчлидир. Мана бу рақамга қаранг: 1975-1988 йилларда Ўзбекистон ССРда юқумли жигар касали билан оғриган кишилар сони 2 миллион 307 минг 708.

Икки миллион уз юз етти минг етти юз саккиз одам жигар касалига мубтало бўлган экан. Бу – миллатнинг тўртдан бири тўлақонли меҳнатга лаёқатсиз деган гап. Бу дегани, яна минглаб гўдақлар нимжон ва мажруҳ бўлиб туғилажак ва биз бу фожеа сабабини “кўп туғиш”дан ахтариб, баҳс юритажакмиз.

Яқинда ўтган суҳбатларнинг бирида, Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши раиси Ғ.Х.Қодиров кейинги бир йил ичида болалар ўлими бир қадар қисқаргани ҳақида маълумот берди. Албатта, бу ўзгариш умид уйғотади, аммо ССВ(соғлиқни сақлаш вазирлиги)га ажратилаётган маблағ (нафақат жумҳуриятимизда, Иттифоқда ҳам), ниҳоятда кам, касаллик эса, фақат яхши ният билан тузалмайди.

Жигар касаллигидан ташқари, Ўзбекистонда яна бир дард бор, унинг номи – рак. Тошкент онкология институтининг текширувлари бўйича Ўзбекистонда бу касаллик 1980 йилга

нисбатан 16,5 фойиз ошган. Шу институт ходимлари яқинда далат органларига мурожаатнома ёздилар. Ундан парчалар келтираман: “Қашқадарёнинг икки туманида яшовчи 760 нафар ёш аёлдан фақат 12,3 фойизи соғлом бўлиб чиқди, 87,7 фойизида кўкрак бешик касаллиги ва унинг 1,2 фойизидан кўпроғидан рақ топилди. Ичак ва ошқозон рақи билан оғриган беморларнинг бир йил ичида 49,3 фойизи, баъзи вилоятларда (Фарғона, Бухоро, Наманган, Андижон) эса, 59 дан 63 фойизгача ўлаяпти. Рақ касалига чалинган 200 кишидан саксон бештасининг ёши 19 дан 40 ўртасидадир. Бу оралиқ одамнинг ҳам руҳий, ҳам жисмоний кучга тўлган пайти! Шунини таъкидлаш керак-ки, ўша 200 одамнинг 140 таси бевосита пахта далаларига яқин жойда яшаб келган.. Қон рақидан ўлган ўсмирларнинг 38,3 фойизи 14 ёшгача умр кўрган. Бу рақам фақат аблаҳларнигина дахшатга солмайди!”, дея хитоб қилади шифокорлар.

Улар бу фожеа сабабини, пахта монокултураси, деб кўрсатадилар ва жумҳуриятдаги аграр сиёсат инсонга хизмат қилмоғи керак, дейдилар.

Маълумки, пахта далаларида **асосан ўзбеклар** меҳнат қилишади. Шунинг учун ҳам ўзбекларнинг рақ касалига йўлиқиш эҳтимоли Ўзбекистонда яшовчи бошқа миллат вакилларига нисбатан 47 марта кўп экан.

“Мурожаатнома”га имзо чеккан 21 киши мутасадди идораларни пахта шани ва пахта экиладиган ерларни икки барабар қисқартиришга даъват этдилар. Бу касалликни камайгириш, экологик фожеанинг олдини олиш, бутун миллат келажагини муҳофаза этишнинг ягона йўлидир, деб ёзади шифокорлар.

Бундай мунгли мурожаатномалар. Ҳар хил касбдаги юзлаб одамлар имзо чеккан қақирқлар кўп ёзилапти. Одамлар ўзининг шахсий ғам-аламини эмас, халқ дардини айтиб, шикоят қилмоқдалар. Ҳатто баъзи шоирлар (А.Орипов) бу хат-шикоятлар устидан қулиб, “Имзо тўпла” қабилида юмористик шеърлар ёзишгача боришди. Лекин бизнинг ҳаётимиз юмор эмас. Буни фақат сўқир кўрмаслиги мумкин, фақат қар эшитмаслиги мумкин.

Бизнинг боболаримиз инсон умрини оқарсувга қиёслар эди. Афсуски, бугун оқарсувлар йўқ, бўлса ҳам, улар заҳарланган. Боболаримиз бизни “чинордек умр берсин”, деб дуо қилардилар. Афсуски, бугун чинорлар ҳам қуриб бормоқда.

Не тонг-ки, ўз тимсоллари каби, жумхуриятимизда инсон умри ҳам қисқариб бормоқда. Эсланг, кишлоқларимизда келишган йигитлар, хушрўй ва дуркун қизлар юрар эдилар. Улар кулганида, ўттиз иккита тиши ярқираб, юзларидан нур таралар эди, кўриб кўзингиз қувонар ва шу ер учун, шу соғлом, бағри кенг миллат учун сизда фахр уйғонар эди.

Қани ўша одамлар? Ёки пахтага кўшиб, уларни ҳам давалатга топшириб кўйдикми?

Биз етмиш йил давомида меҳнатни улуғладик, лекин бу меҳнат бизга нима берди, биз эзгулик сари силжимадикми? Албатта, фаровонликни фақат ташқи неъматларда кўрадиган одамлар бунга тез жавоб беришади: *“Биз колхозчилар пахтадан даромад қилмай кўйди”, деб кўп гапирамиз. Фарғона сафаримда бу гапга жуда ҳам тўла ишонгим келмади. Ўша наврўз куни мабодо вертолёт билан тепага чиқиб қарасангиз, ҳайратдан ёқа ушлаб қолишинигиз аниқ. Еру кўкни “Жигули” босиб кетган. Янада баландроқ чиқиб қарасангиз, назарингизда Қува адирларини тиллақўнғиз босиб кетибди, деб ўйлайсиз... гуж-гуж “Жигули”лар орасидан чиқиб кетиши учун икки соат сарсон бўлдим. Катта даромад қилмаса, бу сарф харажатни улар қайдан олишди? “(Совет Ўзбекистони, 1989 й. 1 май сони, Саид Аҳмад “Тиниқлик” мақоласида).*

Тўғри, вертолётдан қаралса, машиналар – тиллиқўнғиз, гўристон гулистон бўлиб кўриниши мумкин. Ҳа, “Тепа”дан қараганда, эшшаклар – одам, одамлар эса, кумурска бўлиб ҳам кўриниши мумкин. шунинг учунмики, бизда гоҳо инсоннинг кумурскачалик кадри билинмайди. Бошқа биров майли, аммо ёзувчи ҳам ўз халқига “тепадан қарашни”таклиф этса, бу халқнинг шўри қурисин! Оқсоқол Саид Аҳмад мени кечирсин, аммо унинг мақоласи халқимиз аҳволини кўра-билатуриб хас-пўшлаш, азада айтилган бачкана латифага ўхшайди.

Хурматли Озод Бобомирзаевич! Мен асосий мавзудан сал узоклашган эсам, узр, аммо демография дегани менинг тушунчамда айнан ўша “узок” муаммолар билан чамбарчас боғлиқ кўринади. Бир сўз билан айтганда, биз “оилани планлаштиришдан” олдин ўз иқтисодимизни, еримиз сифатини, одамларимиз соғлигини ва ниҳоят, ўз кадр-қимматимизни кўтармоғимиз ва бунинг зарурлигини кенг жамоатчилик онгига етказмоғимиз керак. Токи, пахта монокултураси ҳукм сураар экан, токи, ўз еримиз учун ўзимиз

жавоб бермас эканмиз, токи, тепамизда бахайбат Госплан сояси турар экан, бу тадбирларни хаётга татбиқ этиш жараёни ниҳоятда оғир кечажак. Агар бугун кўп тилга олинаётган “иқтисодий мустақиллик” ғояси бизнинг жумҳуриятимизда ҳам амалга ошса, эҳтимол, биз орзу қилган кунлар унчалик кўп куттирмас.

Сўзим охирида Сизга бир эътирозим бор, Сиз: “аёлларимиз оналик ролидан улуғроқ мақсадга хизмат қилишга лойиқ” деган фикр билдирибсиз. Менимча, *аёл учун оналик вазифасидан улуғроқ вазифа йўқдир.*

1989

“СОФ САНЪАТ” ХУСУСИДА

Шеърият санъат тури сифатида оммавий турга айланди. Бунга сабаб, ахборот воситаларининг кўпайгани, балки, шеъриятнинг санъат сифатида ниҳоятда жўнлашганидир. Яъни, шундай бир давр келди-ки, шеърий идрок омма идрокига бўйсунди. Энди шеъриятда табақаланиш йўқ. Бир замонлар шоир деган авлиёлар билан мусобақа этар эди. Бугун шоир эстрада кўшиқчилари билан рақобатлашмоқда.

Барча туркий халқларнинг буюк шоири Алишер Навоий мухлислари сони, дейлик, ўзбек совет шоири Абдулла Орипов ихлосмандлари сонидан, шубҳасиз, камдир. Шеърият бизнинг идрокимизга уруғ қўйиб, ортига учиб кетмоғи, ўзининг юксак чўққиларига қайтмоғи лозим эди. Бизга эргашмоғи эмас, бизни эргаштирмоғи керак эди. Аммо у водийга тушди-ю, биз билан қолиб кетди. Энди шеърият замон узра эмас, замон ичра яшаяпти. Замон инжикликларига бўйсуниб яшаяпти.

Тўғри, у баъзан хушига келиб, ўзининг нақадар абгор ҳолда эканини кўради. Ўзининг юксак чўққиларини эслайди. Аммо у қайта парвоз қилиши учун журъат тополмайди.

Айнан шу ҳолатда шеърият кула бошлайди. Аччиқ, ўзига қаратилган кулги билан кула бошлайди. Биз бу кулгини киноя деб атаймиз. Киноя – ўз тилсимини йўқотган ҳар қандай санъат турининг юпанчидир. Бугунги дунё шеърияти ўша тилсимдан жудо бўлган шеъриятдир.

Австриялик ёзувчи Франс Кафканинг “Очлик устаси” деган ҳикояси бор. Ҳикоя қаҳрамони ўз очлигини намойиш этиб, оломонни қойил қолдириши лозим – бу томошабинлар талаби. Уста учун эса, очлик ўйин ёки эрмак эмас, балки санъатдир. Яъни, у ўз санъатини оломон учун эмас, оломон ичида бир-икки нозиктаъб мухлислар учун кўрсатяпман, деб ўйлайди. Уста учун ўртагиёна “ихлосмандлар”нинг билдирган ҳамдардлиги – завқшавқи мукофот бўлмайди. Навоий зикр этганидек:

*Мени мен истаган суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас.*

Айниқса, очлик жараёнини кузатиб турадиган назоратчилар Устага “имтиёз бераётгани”да у чидаб туrolмайди. Назоратчилар Устани жўртгага ўз ҳолига кўйиб берадилар. Атайин кузатмайдилар, унинг ўз ваизфасини нақадар холис бажараётганини кўришга интилмайдилар.

Майли, деб ўйлайди Уста, назоратчилар кўрмаса кўрмас, мен уларсиз ҳам ўз санъатимни мукамал намойиш этавераман, аммо бу мўъжизани кўриб, уни холис баҳолашга қодир инсон ким?

Унинг туртиб чиққан қовурғаларини санаётган, очликнинг чинлигини текшириб кўраётган авом томошабин Устани қизиқтирмайди. Бу очлик ҳақида ёзилган мадху-санолар ҳам унга керакмас. Бу санъатни тушунтиргувчи фалсафий рисоалар ҳам Устани қувонтира олмайди. У териси суягига ёпишиб, кўзлари ботган, “пуф” деса учиб кетадиган рамақижон мавжудотга ҳайратла боқувчи оломонни эмас, балки, шу мавжудот ичида милтиллаётган ёрқин бир фикр, худди рассомнинг тортган матоси каби топ-тоза, ўз нури билан, фақат ўзидан чиқаётган нур билан ёришиб турган фикрни, турмуш хомашёларига булганмаган фикрни кўришга қодир инсонни орзу этади.

Ниҳоят, бу орзу ҳам унга қулгили кўрина бошлайди. Ҳатто орзу ҳам таъмагирлик бўлиб туюлади. Уста сўнгги илинжидан ҳам воз кечиб, мутлақ мукамалликка юз буради – ўлади.

Унинг муштдай жасади ётган бир сиқим похол – олтин булутдир.

Бу олтин булут узра ётган Уста оломон устида мангу кезиб юради.

Уста – соф санъатнинг арвохидир. У санъатнинг ўзидан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарсага хизмат қилмайди. Адабиёт дарвозаси

олдида гоҳ пайдо бўлади, гоҳ ғойиб бўлади ва бу ғаройиб ҳаракат ила бизнинг тасаввуримизни доим безовта қилиб туради.

Буюк Мирзо Бедилнинг мураккаб шеърларидаги “қоронғилик” – ўша соф санъат арвоҳининг соясидир.

Алишер Навоийнинг ғазаллари ҳам бир парда, холос, бу парда ортида яна ўша арвоҳ гизлангандир. Франсуз шоири Стефан Малларме ҳам ўша арвоҳ изидан қалтис қадам ташлаган бир ойкезар(лунатик) холос. Саналган инсонлар мактаб яратганлар, аммо уларнинг ўқувчилари деярли йўқ. Уларнинг олтин булутга ёнбошлаб, бизга бераётган сабоқлари водийга етиб келиши тобора қийинлашмоқда. Шеърият Мағрибда ҳам, Машриқда ҳам тушқунлик даврини кечяпти. Бу тушқунлик (декаданс) бизда оммавийлик орқали ифодаланмоқда. Ғарбда эса, аксинча, шеъриятни ўқийдиган одам ниҳоятда оз. Шоир – шеъриятни яратувчи шахс – жамоат арбобига айланиб бормоқда. У – таниқли, аммо машҳур эмас. Немис файласуфи Фридрих Нитше бир пайтлар шундай деб ёзган эди: “Санъаткорни кучи фақат сонга асосланган оломонга бўйсунушига нима мажбур қилди? Агар санъаткор ўз иқтидори билан ўша оломон аъзоларининг ҳар биридан устун бўлар экан, бу аъзоларнинг йиғиндиси унда қандай тобелик уйғотиши мумкин?”

Бу савол бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Гарчанд, дунёда ва бизнинг шўро ҳукуратимиз жумҳуриятлари шеъриятида кўринаётган янги учкундар умидлангирса ҳам. Гарчанд, пайдо бўлаётган оқимлар шеърий санъатни чин мақсадга – соф санъат мақомига кўтариш учун интилаётган бўлса ҳам.¹¹

1988

ФАРҒОНА ФОЖЕАСИ

Мен бу сатрларни уч кун уйқусизликдан сўнг, фожеали таассуротлар кўз ўнгимдан ҳали кетмай, уят ва изтиробдан чил-

¹¹ Бу матн 1988 йил июн ойида Московда Ёзувчилар уюшмасининг Адабиётчилар уйида ўтган анжуманда ўқилган.

парчин бўлиб ёзаяпман. Мен бу сўзларни бировга ақл ўргатиш учун эмас, ўзимни ва бошқаларни шу кўрганларимга ишонтириш учун ёзаяпман. Чунки, бу фожеани кўриб, кўзга ишониш қийин.

Мен Марғилонга 3 июн куни масхат турклар ва ўзбеклар ўртасида можаро бошланган куни етиб келдим. Соат тунги ўн иккида Фарғона кўналғасидан Марғилонга йўл олдик. Бу кичик шаҳарчага кириб борар эканмиз, дастлаб йўл чеккасида ловуллаб ёнаётган уйлар кўринди. Кейин у ёқ-бу ёққа безовта чопаётган одамлар, милитсионерлар пайдо бўлди. Биз то шаҳар кўмитасига етгунча шу манзара давом этди. Шаҳар кўмитасида бир зум тўхтаб, жанжал ўчоғи Тошлоққа жўнадик. У ерга кириб келганимизда хунрезлик авжига чиққан эди. Аёллар ва болаларнинг фарёди, ёнаётган хонадонлар алангаси, ўқ товушлари ва миршаб ходимлари юзидаги саросима вазиятнинг ниҳоятда оғирлигини кўрсатиб турарди. Жабрланаётган, хўрланаётган инсон боласини кўриш ва унга зудлик билан ёрдам кўрсатишга ожизлик ҳисси мени, эҳтимол, бошқаларни ҳам қаттиқ азоблар эди.. Бир ярим соат ичида бир неча хонадон ёниб битди. Шовқин-сурон тингандай бўлди. Жароҳатланганларга ёрдам кўрсатилди. Лекин биз туман кўмитасига келиб мижджа қокмадик. Чунки, кўчаларда ҳали ҳам номаълум шахслар изғиб юрар ва ҳар лаҳза ҳужум бўлиш эҳтимолдан узоқ эмас эди. Эрталаб биз аҳоли билан учрашдик, уларга таскин беришга уриндик, ҳалок бўлганлар оиласига таъзия изҳор қилган бўлдик, аммо фожеа шу қадар чуқур эдики, фақат сўз билан уларга ёрдам бериш қийин эди.

Маҳаллий аҳоли ичидан тартибсизликларни бошлаганларга таъсир қила оладиган, гапини ўтказа оладиган кишиларни топмоқ учун биз дин арбобларига мурожаат қилдик, улар ўз навбатида тасарруфидаги барча кишиларни хунрезликка қарши курашга сафарбар қилишга ваъда бердилар ва уларнинг бевосита ёрдамлари натижаси ўлароқ, оломон томонидан гаровга олинган уч масхат турки озод қилинди.

Маълумки, турклар ва ўзбеклар этнос сифатида илдизлари бирдир. Турк ва ўзбек тили бир буюк тилнинг шеваларидир, бу тиллар бир-бирига рус ва украин тилларидан ҳам яқинроқдир. Бу икки халқнинг дини ҳам бирдир. Туркия яшаётган турклар бизни “ўзбек турклари”, деб, Ўзбекистонни эса, “ота юрт” деб атайдилар. Бу туркларнинг бир қисми минг йил, икки минг йил муқаддам шу ерлардан кўчиб кетишган.

Турк ва ўзбек бир улкан миллатнинг икки уруғидир. Ўзбек турклари генезисини қарлук ва қипчoқ уруғлари ташкил қилса, Туркия турклар ўғузлардир. Бугунга келиб бир-бирига тажовуз қилаётган икки қондош гуруҳ бу тарихий ҳақиқатни билармикан?

Масхат турклари Сталин томонидан 1944 йилда қувғин қилинган эди ва шу кунгача биз билан оға-инидек яшаб, бизнинг ўртамизда бегонасираш бўлмаган эди, жуда аралаш оилалар ҳам бор. Турмуш тарзи, удумлар ўхшаш, шунинг учун ҳам Қувасой ва Марғилонда бўлган воқеалар биз учун қутилмаган даҳшатли зарба бўлди. Аммо мен қаҳр-ғазабга тўлган оломон қаршисида турарканман, бир нарсани англадим – улар ўз тарихини унутганлар, бу одамлар бобокалонлари тарихини билмасдилар. Балганларида эди, хотира илми уларни сиёсий иғво қурбони бўлишга йўл қўймас эди. Сталин фақат бизни тарихимиздангина айиргани йўқ, у бутун бошли халқларни ватанидан ҳам айирди. Бундай айрилик қурбошларидан бири -масхат туркларидир.

Қандай қилиб бу жафокаш халқ вакиллари ва ўзбеклар ўртасида душманлик пайдо бўлди? Фикримча, бу чуқур ўйланган иғво: бу икки тигли ўткир қиличнинг бир томони қондош, қариндош турк халқи билан ўзбек халқининг дўстлик ришталарини узишга, иккинчи томони эса, демократияни, аниқроғи, унинг жумҳуриятимиздаги турли қатламларда пайдо бўлаётган белгиларини қирқишга қаратилгандир.

Бундай миқёсли сиёсий иғвони тадбиқ қилишга эса, замин тайёр эди, бу замин ҳозир ҳам бор. Марғилон ва унинг атрофида биродарқушлик рўй берган жойларда минглаб ишсизлар бор. Уйлар ёнаётган Фарғонада эса, ишсизлар сони ундан ҳам кўпроқ. Водийнинг ҳар бир жойида, айниқса, бугун ҳаммамизнинг эътиборимизни тортиб турган нуқталарида ишсизлар сони минг-минглаб топилади. Бу ишсизларнинг турмуш даражаси ниҳоятда ночор, қашшоқликдан ҳам тубандир.

Кўпгина фарғоналиклар Жиззах вилоятига, Тошкент вилоятига иш излаб келади, бошқалари Нокоратупроқ ерларга ва Сибирга жўнайдилар, яни бир қисми бир бурда нон излаб қишлоқ ва шаҳар ўртасида оворадирлар. Яна шунга алоҳида тўхталиш керак-ки, пахта ҳосили учун олиб борилган ялпи кураш халқнинг тирикчилигига қарши ялпи курашга айланди. Ўзбекистонда пахта яккаҳоқимлиги тажовуз қилмаган бир парча ер қолгани йўқ. Пахта энг кўп сув ичадиган ўсимликдир. У бизнинг диёрларимизни ичиб

қуритди ва оқибатда Ўрта Осиёнинг ягона денгизи – Орол ўлди. Ернинг шўр босиши, ер мағзи (гумус)нинг қирилиши натижасида кенг хосилдор ерлар саҳроларга айланди. Заминнинг қашшоқланиши бевосита пахта етиштираётган кишилар қашшоқлиги билан ҳамоҳангдир. Улар ўзларининг силла қуритувчи меҳнатлари эвазига 40-50 сўм маош оладилар. Бир деҳқон ҳазиллашиб шундай деган эди: “Бир сотих пахта чопиғи учун менга – 19 тийин беришади, шаҳарда кооператив ҳожатхона нархи – 20 тийин. Менинг бир кунлик иш ҳақим фақатгина ўша оҳожатхонага 4 марта кириш учун етади”. Бу – аламга тўлган одамнинг аччиқ ҳазили эди. Мен бу одамни ёки унинг ўғлини Фарғона фожеаси бошланган Тошлоқда исёнкор оломон ичида кўриб қолсам, ҳайратланмаган бўлар эдим.

Йиллар давомида йиғилиб ётган ижтимоий-иқтисодий ҳалокат бир куни юзага уриб чиқиши турган гап эди.

Нормал ҳаёт оқимиға йўналтирилмаган куч табиий офатдан даҳшатлироқдир. Мен ўша кучни, ғазабға тўлган одамларни кўрдим. Турклар бу фожеанинг юзага чиқишига баҳона бўлдилар, холос.

Баъзи раҳбарларимиздан кўра, Ўзбекистоннинг ҳақиқий аҳволини билган ифвогарлар эса, бундан усталик билан фойдаланадилар. Ҳа, бугун бир неча оловлар ўчоғи ўчирилди, аммо ким бизга бундай ўчоқлар бошқа ерда ёқилмайди, деб қафолат беради? Токи, миллатнинг қарийб 80 фойизини ташкил қиладиган қишлоқ аҳлига нисбатан ижтимоий адолат тикланмас экан, бу қафолатни ҳеч ким беролмайди. Биз узоқ йиллар давомида жумҳуриятимиздаги иқтисодий бўҳронни яшириб келдик, мана энди у билан юзма-юз турибмиз. Мана энди у бизнинг музофотда сиёсий вазиятни белгиламоқда, уни йўналтирмоқда ва биргина миллий масала чегарасига сиғмаяпти.¹²

УЙҒОНИШНИНГ ОҒИР ЙЎЛИ

Сталин ўлганда мен тўрт ёшда эдим. Март ойининг рутубатли кунини эслайман. Ўша куни отам оғиз очиб “чурк”

¹² Мақола 1989 йили “Литературная Россия” газетасида босилган.

этмаган. Онам ҳам. Бизнинг хонадонда тўпланган кўшнилари ҳам индамас эдилар. Улар гапиришдан ҳатто йиғлашдан кўрқар эдилар. Улар дохий ўлими ҳақида хабар берган дикторга ишоналмасдилар. Чунки, хабар шу қадар даҳшатли эдики, уни фақат бир одам – фақат Сталиннинг ўзи эълон қилиши мумкин эди...

Бугун эса, худди дараксиз кетган аскарлар мисол, ўша пайтларда таъқиқланган китоблар пайдо бўлди ва ўша ўтган қоронғу йиллар ҳақида ҳикоя қила бошлади. Биз уларни варақлар эканмиз, шахсга сиғиниш истибдодидан нафратланган, у ҳақда ҳақиқатни ёзишга журъат қилган инсонларнинг мардлигига тасанно айтаемиз. Айни пайтда, биз бу мард ёзувчиларнинг озлигига, шундай кўпмиллионлик мамлакат учун ниҳоятда озлигини кўриб ҳайратланамиз.

Бунинг, албатта, объектив сабаблари бор. Николла Макиавелли ўзининг “Ҳоким” асарига шундай деб ёзади: “... ўз ҳаётини йўқотишдан кўрқмайдиган ҳар қандай киши ҳокимни ўлдирishi мумкин, яъни, ҳокимни ҳеч ким ўлдирмаслигига мутлақ кафолат йўқ. Лекин бундан кўркиш керак эмас. Чунки, суиқасд қилишга журъат этганлар жуда кам бўлади”. Сталин бунга яхши билар эди. Маълумки, Макиавеллининг асарига ўхшаган китоблар қисқа муддат (1934-1940 йиллар) ичида бирданига чоп этилди. Бу тасодиф эмас эди. Бу билан Сталин ўзининг маънавий қарашларини -зоҳиран бўлса-да – бутун дунёга эълон қилди. Сталин режимига қарши ёзиш Сталиннинг ўзига ўқ узиш билан барабар эди ва Макиавелли айтгандай, бунга журъат этадиганлар кам, чунки, режимга қарши ёзганлар зудлик билан отиб ташланар, ёзиш хавфи борларни турмада чиритар эдилар.

Лермонтов шеърларининг зукко таржимони Усмон Носирни хибсга олганларида у бор-йўғи 24 ёшда эди. У “дохий дегани оддий одам бўлади, мана, ўртоқ Сталин; у бизнинг этикдўз армани кўшнимизга ўхшайди” деган мутойибаси учун ўз умрини товонга тўлади.

Жадидларнинг улуғ намояндаси Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон гўзал шеърлардан ташқари “Кеча ва кундуз” романини ҳам ёзган. Асарнинг “Кеча” қисми узоқ йиллар давом этган “мунозара ва муноқаша”дан сўнг, “Шарқ юлдузи” журналида чоп этилди. “Кундуз” қисми эса, худди Чўлпон қабри каби, қаерда эканлиги ҳамон номаълумдир.

Мутафаккир шоир,ёзувчи, маърифатчи, Шарк маданиятининг нуктадони Абдурауф Фиграт асарлари хануз босилгани йўқ. Ўзбек сахна санъатининг тамал тошларини қўйган Маҳмудхўжа Бехбудий асарлари ҳам ўз навбатини кутиб турибди. Бу уч сиймо ижоди халқимизнинг миллий онг поғоналарини бир қадар белгилайди.

Жадидлар ичида ёши улуғи Бехбудий 20-йилларда “туркчи” (пантуркист) сифатида ўлдирилди. Чўлпон билан Фигратга эса янги “ёрлик” топдилар – улар “миллатчи” аталиб йўқ қилинди. Бу шахслар виждони буюрганини ёзганлар. Агар улар қирғиндан омон қолганда эди, 50-60 йилларда “босиш мумкин бўлмаган” ҳақиқий асарларни ёзган бўлар эдилар. Ўша қирғинда омон қолганлар ижодида эса, бундай “келажакни кўзлаб” ёзилган асарлар борлигини биз эшитмагандик. Ҳар ҳолда А.Қаҳҳорнинг 60-йилларда кундалигида ёзган изоҳларидан бўлак бирор даврни фош қилувчи сўз ўқиганимиз йўқ. Эҳтимол, “омон қолганлар” фош қилувчи асарлар ёзмагани учун ҳам омон қолгандир? Худо рози бўлсин.

Шахсга сиғиниш даври, Хрушчев ва турғунлик даври ҳақида кейинги йилларда босилган мақолалар одамда қизиқ таассурот қолдиради. Уларни ўқиб, беихтиёр ҳар бир жамият ҳаёти худди одам умри каби, асосан, хатолардан – кечириб мумкин ёки мумкин бўлмаган – хатолардан иборат экан-да деган фикрга келади киши. Юқорида эътироф этилган уч тарихий боқични ҳисоблаб кўрайлик: етмиш икки йиллик тарихимизнинг 31 йили Сталин раҳбарлигида, 18 йил Брежнев қўл остида, қолган 20дан ортиқ йил у ёки бу даражада “инсонпарвар” саналган “бош секретарлар” соясида кечди. Хўп, бу етмиш йиллик тарихимизда энг “кечиримли хато” миз нима?

Бу савол *қайта қуриш* туккан овсар жужук – янги риторикадан бошқа нарса эмас. Биз шундай гоҳ у мақомга, гоҳ бунисига йўрғалашга ўрганиб қолдик. Бир пайтлар ўзимизни кўкларга кўтариб мақташдан чарчаган эдик, энди ўзимизни ерга уришдан толиқиб қолаяпмиз. Биз қандайдир “Сталинча жамият, Хрушчевча жамият, Брежневча жамият”ларни ўйлаб топдик (ким билади, яқинда “Горбачевча жамият” ҳам пайдо бўлар). Гўё бизнинг янги тарихимизни яратишда бири иккинчисига ўхшамаган учта, аммо номи битта “совет халқи” бўлган халқ қатнашгандай. “Ҳар бир халқ ўз ҳукмдорига лойиқ” деган мақол бор. Хўш, биз ўша ўтган ҳукмдорлардан қайси бирига лойиқмиз?

Мантқан, Сталин зулмига чидаган халқ унга нисбатан “либерал” Хрущев фуқароси бўлишга нолайикдир. Хрущев ато этган эрдан тотиб кўрган халқ эса, “мўътадил сталинчи” Брежневнинг ҳокимиятга келишига йўл қўймаслиги керак эди. Лекин мантқанга тўғри келмайдиган нарсалар юз берди: Брежнев давридаги турғунлик йилларига кўниккан бу халқ қайта қуришни кучок очиб кутиб олди!

Адбатга, бундай халқни иккиюзламачиликда айблашдан осони йўқ. Чунки, шахсга сифинишга қарши курашган, Хрущев, Брежнев даврида буйруқбозлик ва коррупсияга қарши чиққан одамлар хотираси бунга йўл қўймайди. Зеро, тарихда маънавият мезонлари – яхшилик ва ёмонлик – ҳамма давр учун ўзгармасдир. Ва ҳар қандай даврда ҳам бу мезонларни унутмаган одамлар яшаган. Аммо Сталин бу мезонларни тескари қилиб қўйди, у маънавиятни сиёсий мафкурага бўйсундирди. Унинг мафкураси айғоқчиликни ватанпарварлик деб атади, кимки айғоқчилик қилишдан бош тортса, у ватан хоини деб эълон қилинди. Бундай мафкуравий тажрибани фашизм ҳам ўтказган эди. Бертолд Брехтнинг “Айғоқчи” деб номланган кичик сахна асари бор. Ундаги ўсмир Ганс ўз ота-онаси изидан айғоқчилик қилиб, уларни соғади. Ганс – фашизм яратган, чин маънода бегуноҳ кичик мутаассиб мажудотдир. Ўз отасини соғган зурёд Павлик Морозов ҳам “беғубор” ўлди. У ўз қилмишининг ватанпарварлик эканига заррача ҳам шубҳаланмасди. Павлик – сталинча мафкуранинг “фариштаси” эди.

Маънавият устунлари лиқиллаб қолган бир жамият биринчи навбатда – барча соҳа ва қатламлардан олдинроқ – маданий жабҳага ва адабиётга таъсир кўрсатади.

Бу адабиёт назариётчилари “шаклан миллий, мазмунан соғсиалистик” қабилдаги қонунни ўйлаб топдилар. Ҳаёт дегани бир бутун мўъжизадир, уни муваққат сиёсий мафкурага бўйсундириш учун “шакл” ва “мазмунга” ажратишнинг ўзи кулгили. Албатта, сталинчи адабиётшунослар бундан-да “кулгилироқ” атама топишлари мумкин эди. Аммо ўша “шакл-мазмун”нинг ўзи ҳам етарли даражада кулгили эди, бироқ бундан қулишга журъат этганлар ўша пайтда кам бўлган. Шундай экан, биз бугун қулишга ҳаққимиз борми? Бу саволни ўзимизга қаратсак, сал виждонлиларимиз ўша даврдаги қўрқоқлигимиз учун қизаришимиз мумкин. Аммо бугун, ҳақиқатни айтганга жазо йўқ

пайтда пайдо бўлаётган “жасурлар”га қараб, ўзингнинг жасурлигингдан уяласан. Шунга қарамай – ҳақиқат учун азоб чекиш шарт бўлмаса ҳам! – ҳақиқатни айтишга тўғри келади...

Бир сўз билан айтганда, ҳаётимиз секин бўлса ҳам ўзгариб бораёпти. Албатта, бу жараёни ҳали *уйғониш* дейиш қийин. Адабиётга келсак, бир неча йил ўтар, янги ва эски тарих оралиғида яратилган адабиётимиз қиммати ўшанда малум бўлади. Аммо бугун ҳам айтиш мумкин: бизда адабиёт бор. Ҳақиқий адабиёт бор. Ҳақиқий адабиёт эса, ҳаёт шаклларида биридир. Лекин адабиёт ҳаётнинг айнан акс тасвири бўлиши шарт эмас. Яъни, мусибатли замонларда доимо ҳам Шекспирча мунгли қаҳрамонлар яратиш адабиёт қондаси эмас. Ҳатто реалистик адабиёт ҳам, табиатан, бир қадар ҳиссийдир (ирратсионалдир). Умуман, адабиёт, моҳиятан, сохта ватанпарварликдан ташқаридир. Адабиёт фақат бошқа адабиётлар билан учрашгандагина ўз миллийлигини намоён қилади. Биз кўпинча сиёсатлашган адабиётни “миллий ватанпарварлик” деб қабул қилдик. Бизнинг (совет) адабиётларимиз узоқ йиллар давомида сиёсатлашиш жараёни бошидан кечирди. Бу чин миллийликка фойда эмас, зиён келтирди ва биз бугун ўша зиёнли муаммоларни ечолмай ҳалакмиз. Адабиёт миллий манфаатларга хизмат қилиши мумкинми? Ҳа. Лекин бу ҳолда адабиёт ўзлигини оз бўлсада қурбон қилади, яъни, сиёсийлашишга мажбур бўлади. Ҳа, адабиёт бугун сиёсийлашмоқда, аммо ёзувчилар ўз халқи руҳининг маънавий чашмаларига, анъана-асотирларига ва она тилларига юз бурсалар бу лойқа оқим тўхташи мумкин. Шунга умид бор...¹³

1989

КОММУНИЗМ ШАФАҚЛАРИ

Бу тонг эмас, шом шафақларидир. Биз Кунчиқарга эмас, Кунботарга қараб турибмиз. Зотан, коммунизм қуёши ҳам бир пайтлар – нотабиий бир йўсинда – Кунботардан кўтарилган эди. Лекин у ботар экан, ўзининг табиий йўлини – Кунботарни танлади.

¹³ “Дружба народов” журнали. 6-сон, 1989 йил.

Италия, Олмония, Руминия, Полония, Югославия, Чехословакия ва бошқа Оврупо мамлакатларидаги кескин сиёсий ўзгаришлар ботаётган коммунизм куёшининг шафақларидир.

Коммунизм дохийси Карл Маркс “Инсон ўз ўтмиши билан жилмайиб видолашади”, деган экан. Агар коммунистлар бу шом шафақларига қараб, жилмайишга куч топсалар, ҳақиқатни тан олган бўладилар.

Ҳақиқат бир қадар тан олинаётгани ҳам. Масалан, Италия коммунистлари ўз партияси номини ўзгартирдилар. Булғористон ҳам шу йўлдан кетди. Руминия коммунизм ғоясидан бутунлай воз кечди. Чехословакия, Шарқий Олмония коммунистлари саросимада ва ҳоказо. Коммунизмни фаол ҳимоя қилаётган мамлакатлар унча кўп эмас. Ғарбда – Албания, Шарқда – Хитой ва Шимолий Курия, Лотин Америкасида – Куба. Лекин уларнинг орқасида буюк бир давлат – Советлар Иттифоқи бор. Бугун Кубанинг раҳбари Фидел Кастро Совет Иттифоқидаги янги сиёсатни танқид қилаётган бўлса ҳам, Албания Москов тарафдан келаётган садоларни эшитмаслик учун кулоғини беркитаётган бўлса ҳам, улар батамом советларга суянади. Улар коммунизм ғоясини ҳаётга биринчи бор тадбиқ этган мамлакатдаги сиёсий структура турли хил маданиятга эга бўлган турли халқлар ҳаётига мислсиз даражада оригинал боғланганлигини ва бу тугунни ечиш Овруподаги каби осон кечмаслигини яхши биладилар.

Улар яна, бугун Совет Иттифоқида сиёсат саҳнасига чиқаётган кучлар – халқ ҳаракатлари ва турли партиялар ўзини ўнглаб олгунча, КПСС вақтдан ютиши ва ўз-ўзини чиндан ҳам қайта қуриб улғаришига ишонадилар. Дарҳақиқат, ишончга маълум асослар бор. Биринчидан, янги сиёсий уюшмалар тузилиш жиҳатидан КПССга нисбатан анчагина мўрт ва қураш тажрибалари деярли йўқ. Қанчалик бюрократ бўлмасин, КПССнинг йиллар давомида шаклланган иш услуби мавжуд ва бу услубга коммунизм бирор бир янги партия эга эмас. Шунинг учун ҳам янги жорий этилган сиёсий программалар, асосан, жамиятни демократлаштиришга қаратилган ва улардаги сиёсий ҳокимиятга дахлдорлик фақат яна ўша ҳоким табақа – КПСС аъзолари орқали ўз ифодасини топмоқда. Болтиқбўйи ва бошқа минтақалардаги сиёсий ҳаракатларнинг раҳбарлари аксар коммунистлар эканлиги бунинг мисолидир.

Коммунистлар ким ўзи? Улар бир алоҳида ирқ эмас. Улар бив билан ёнма-ён яшаётган яқинларимиз, оталаримиз, акаларимиз, опаларимиз, ука ва сингилларимиздир. Лекин улар уйдан чиқиб, давлат хизматчисига, зиёлига, деҳқонга айланадилар. Яна нарироқ бориб, давлат деб аталган баҳайбат машинанинг кичик, аммо зарур мурватларига айланадилар. Улар ишга тушар экан, имтиёзли ижтимоий қатлам – ҳоким синфга айнадилар. Ҳокимлик мақоми фақат сиёсий дастак билан эмас, балки, иқтисодий рағбат билан ҳам мустаҳкамлангандир. Бу мақом давлат идоралари, жамоат ташкилотларидан, оилавий муносабатларгача ўз таъсирини ўтказишга қодир.

Бугунги коммунист шахс сифатида ким?

Коммунистларнинг аксарияти турмушсевар, нисбатан иродали, ҳокимиятга интилувчи ва бу интилишдан уялмайдиган, ҳаётга кураш деб қарайдиган хушёр кишилардир. Уларнинг ичида идеалистлар (улкучилар) деярли йўқ. Улар идеалга (улкуга) ишонмайдилар. Шу жумладан, уларни ўз паноҳига олган коммунизм идеалига ҳам шубҳа билан қарайдилар.

Бир сўз билан айтсак, коммунистлар материалистлардир – улар ҳар бир нарсани кўл билан ушлаб кўрмаса, ишонмайдилар. Албатта, айнан шу маънода улар ҳақиқий марксчилардир

Қолаверса, улар ижтимоий ҳаётни ниҳоятда сезгирлик билан кузатадилар ва иқлимга мослашув қобилияти ўткир. Бугун фирқа билетини ташлаётганларга қараб, “нега бу ишни Брежнев даврида қилмадинг?”, деб дашном берадилар. Менимча, бу ўринсиз дашном. Ҳар ҳолда, бир неча минг коммунистнинг фирқа билетини улоктириши бутун бошли компартияларнинг ўз номидан воз кечишлари олдида ҳеч гап эмас. Бу ҳақиқатни коммунистлар бишишади.

Советлар курултойининг дастлабки босқичида муҳолифат томонидан киритилган радикал таклифлар бугун коммунистларнинг программасидан жой олди. Улар халқ ҳаракатлари ва янги тузилган сиёсий уюшмаларнинг эртага қандай талаб билан чиқишини олдиндан кўришга интишмоқдалар ва таъбир билан айтганда, “қичийдиган жойини бир йил олдин қашиб кўйиш” моқдалар.

Хуллас, коммунистлар бугун ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётда энг фаол кучлардан бири бўлиб қолмоқда.

Тўғри, кўп жойларда коммунистлар сайловда ютқаздилар, аммо ютқазса ҳам, кўпинча сафдошларига – коммунистларга ютқозишди. Улар ҳокимиятдаги айрим позитсияларни бой беришмоқда, аммо кетаётиб, ўз курсисини кечаги сафларига – бугунги мухолифатчиларга – яна ўша коммунистларга топшириб кетаяптилар.

Қайта қуриш сиёсати коммунистлар ташаббусидир, аммо унга фаол қаршилиқ кўрсатаётганлар ҳам коммунистлардир. Фақат бошловчилар эмас, бошланганни тугатишга уринаётганлар ҳам жиддий кучлардир. Совет Иттифоқи Конституциясидан VI-модданинг олиб ташланиши ҳам, кўппартияли тузумга хайрихоҳлик ҳам коммунистларнинг ўз кучига бўлган ишончидандир.

Бу куч Совет Иттифоқида КПССнинг ҳокимлик муддатини биров чўзишда ҳал қилувчи рол ўйнаши шубҳасиз. Аммо бунга ҳалал берадиган биринчи ва энг хавфли фактор – **иктисодий зилзиладир**. Бунинг олдини олиш учун жорий этилаётган эркин олди-сотди сиёсатини ҳаётга тинч йўл билан тадбиқ этилишини таъминлаш зарур. Бу тадбирнинг давоми ўлароқ, ўз харажатини қопламайдиган колхоз-совхозларнинг ер ва сувини шахсларга абадий бўлиб бермоқ лозим ва ҳоказо.

КПССнинг олдида турган иккинчи тўсиқ, маълумки, **миллий масаладир**.

Қайта қуриш сиёсатини бошлаб берганлар иқтисодий муаммо ҳал қилинса, миллий зиддиятлар сусайишини тўғри тахмин этадилар, аммо ўша иқтисодни йўлга қўйиш учун КПСС жумҳуриятларга миллий ҳуқуқлар бериш мажбуриятда қолади. Чунки, **биронта жумҳурият ўз ери, ўз бойлиги, ўз ҳуқуқи, яъни миллий ҳуқуқларига эга бўлмай туриб, иқтисодий мустақил бўлолмайдилар**.

Ва демак, эркин олди-сотди сиёсати, иқтисодий мустақиллик ўзининг мангиқий давомини – **сиёсий мустақиллик** эҳтиёжини туғдиради. Бу ҳолат КПСС стратегиясида кўрсатилмагандир.

КПСС Иттифоқда ўзининг ҳокимлик муддатини чўзишни истар экан, (бунга шубҳа йўқ) бугунги сиёсатини федератсион эмас, конфедератсион давлат тузиш учун йўналтиришга мажбурдир.

Тан олиш керак, **коммунизм қуёши ботаяпти**.

Уни партиялар ушлаб қололмайди. Зотан, коммунистларнинг фаоллиги ҳам коммунизм ғоясини ҳимоя қилишга эмас, ҳокимиятда ўз мавқеини сақлаб қолишга қаратилган. Таъбир билан айтсак, коммунизм ғояси коммунистлар учун бир худо, компартиялар дин эди, уларнинг худоси кетди, дини қолди. Эътиқоди сўнди, аммо ибодати давом этаяпти. Лекин бу "ибодат" уларнинг сўнгги ибодатидир.

Албатта, бу бошқа партиялар фаолияти учун майдон тўла очик, деган гап эмас. Янги партиялар ўз ғояларининг ҳаётий эканини амалда исбот қила оладими, халқни ўзига эргаштира оладими – гап шунда. Бунинг учун вақт керак. Бу вақт кимнинг фойдасига ишляяжagini яна ўша вақт кўрсатади.

1990. 30 Апрель.

“ЭРК” ПАРТИЯСИНИНГ ФАВҚУЛОДДА 2-ҚУРУЛТОЙИДАГИ НУТҚ

Тарихда шундай бир даврлар бўладики, унинг соати йилларга, йили асрларга тенг келади. Бу ҳақиқат шу кунгача биз учун бир образ, китобий таъбир эди. Бугун бу нарса кўз ўнгимизда турибди. Биз шу буюк воқеанинг шоҳиди бўлдик. 19 августда содир бўлган давлат тўнтариши ва унга қарши кўтарилган мардонавор халқ ҳаракати бу ҳақиқатни намоён этди.

Қайта қуриш деб номланган олти йиллик тарихий жараённинг 19 августгача бўлган қисми бир давр бўлса, ундан кейинги ўтган олти кун мутлақо бошқа даврдир. Бу инқлоб шу қадар тез юз берди-ки, уни ҳамон ақлга сиғдира олмаёпмиз. Чунки, ўша таҳликали уч кун ичида биз ўтган демократик йўлнинг масофаси қайта қуриш кечган олти йиллик масофадан каттароқдир. Ва бу икки инқилобнинг принципаал фарқи шунда-ки, биринчи инқилоб тепадан бошланган бўлса, иккинчи инқилобнинг ижодкори халқнинг ўзи бўлди.

Худди шунингдек, олти йил ичида митингларда қатнашган халқдан 19 августда кўчага чиққан халқ мутлақо фарқ қиларди. Бу халқ шу кунгача мавжуд тузумни танқид қилиб келган бўлса, энди бу тузумни бутунлай алмаштиришни талаб қила бошлади. Аввал милигсия тўқмоғига қарши турган бўлса, бу сафар танкларга

қарши, бир сўз билан айтганда, ўлим билан юзма-юз турди. Жамиятдаги бу динамизм Совет Иттифоки деб аталган мамлакат тарихини кескин бурилишга олиб келди.

Лекин шуни ҳам унутмаслик керак-ки, 19 августда ўлимга рўпара турган бу халқни ўша қайта қуриш тайёрлади. Бугун демократия ғалабасидан бошимиз айланиб, “қайта қуриш ва Горбачевни Елсин қутқарди, Совет Иттифоқини Русия қутқарди” демоқдамиз. Чиндан халос этган нарса ўша “боши берк кўчага кириб қолган қайта қуриш” эди. Шу маънода Горбачев ўзини ўзи қутқарди, шу маънода, ўз-ўзининг халоскори бўлди. Шу маънода, қайта қуриш асло боши берк кўчага киргани йўқ, аксинча, у бугун ўзининг ғалабасини нишонляпти. Қайта қуриш ҳеч қачон бугунгидай юксакликка кўтарилмаган эди.

Мухолифлар “халқ оч-яланғоч, жинойтчилик кучаймоқда, иқтисодий бўҳрон чуқурлашмоқда, сенинг демократиянг нима берди?”, дея савол бермоқдалар. Тўғри, халқ оч. Лекин бунга демократиянинг нима алоқаси бор? Тўғри, жинойтчилик кучаймоқда. Лекин демократияда айб нима? Тўғри иқтисодий бўҳрон чуқурлашмоқда, уни демократия чуқурлаштирдими? Аксинча бу фожеалар демократия ҳамон тўсикқа учраётганидан, ҳамон қуруқ сўз бўлиб қолаётганидан, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётимизга сингиб кетмаётганидан эмасми?

Шуниси қизиқки, давлат тўнтаришни ташкил этган ҳарбий-партиявий хунта ҳам айнан ўша халқнинг очлигини, иқтисодий бўҳроннинг чуқурлигини рўқач қилиб майдонга чиқди. У бир ҳафта ичида аҳволни тубдан ўзгартиришга ваъда берди. Бунинг далили сифатида Московдани дўконларда узоқ қутилган озиқ-овқатлар пайдо бўлди. Агар хунта яна беш-ўн кун яшаса, бу неъматлар бошқа шаҳарлар дўконларида ҳам пайдо бўлар эди. Бунга шубҳа йўқ. Лекин халқ алданмади. У нон эмас, озодликни танлади. Чунки, бу халқ ҳатто нон ҳам озодлик ўрнини босишга кодир эмаслигини англаган халқ эди. Мен халқ деганда рус халқини назарда тутаяпман. Бу ҳақиқатни тан олиш керак. Зотан, хунтанинг йўлини тўсган асосий куч – московликлар ва Русия ҳукумати бўлди.

Хунта ўз режаларини эълон қилгандан сўнг, баъзи жумхуриятларда иккиланиш яққол кўзга ташланди. Нафақат жумхуриятларда, балки чет эл давлатларининг деярли ҳаммаси дастлабки соатларда берган маълумотларида хунтага қарши бирор

гап айтолмади. Фақат халқнинг кўзголони кўриб, унга суянадиган Русия ҳукуматининг журъатини кўриб, иккиланганлар қарори қатъийлаша бошлади. Фақат шундан кейингина улар совет халқини қўллай бошлади. Бундан келиб чиқадиган сабоқ шуки, фақат халқнинг ўзигина ўзини қутқариши мумкин. Агар халқ уйғонмаса, чет эл ҳам, унинг иқтисодий ёрдами ҳам унга нажот бўла олмас экан.

Яна бир сабоқ бор. Буниси маънавий сабоқдир. Хунга даврида иккинланган жумҳуриятлар ҳам эришилган ғалабдан баҳраманд бўлажаклар. Худога шукр.

Аммо биз шуни унутмаслигимиз керак-ки, ҳеч қачон ҳеч бир халқ бошқа бир халқ кураши эвазига озод бўлмаган. Агар бўлса ҳам, бу озодлик унга татимаслиги аниқ. Чунки, бу совға қилинган озодликни ҳимоя қиладиган халқ бўлиши керак. Акс ҳолда бунда озодлик қанча тез қўлга киритилган бўлса, шунча тез йўқотилиши муқаррар.

Ҳеч ким танк олдиға ётиб, Конституцияни муҳофаза этмайди, чунки, халқ Конституция нима эканлигини билмайди. Ҳеч ким “демократия учун” дея ўққа кўкрак тутмайди, чунки, халқ нонни озодликдан устун қўяди. Ҳеч ким президентни ҳимоя қилиб кўчага чиқмайди, чунки, бу халқни кўчага чиқаришга ўргатишмаган.

Хуллас, совға қилинган озодликни фақат ўша совға қилган халққина ҳимоя этишга қодир.

Ҳали “ҳимоя қиламан”, деб кепқолмаса яхшийди. Бу аччиқ ҳақиқат ва унга тик қарай билишимиз керак. **Ва айнан шу сабаб, “Эрк” партиясининг биринчи вазифаси – халқни уйғотишдир. Бусиз мустақиллик бугунгидай қоғозда қолаверади.**

Халқлар устида уч кун осилиб турган таҳлика Ўзбекистонга қандай таъсир қилди? Биз ўзимизни қандай тутдик? Эҳтимол... Хуллас, “эҳтимол”лар кўп.

Шахсан мен бу таҳликали кунларда кўрганим – бир лавҳани ҳеч унутолмайман. Йигирманчи август куни жумҳуриятимиз ташкил қилган мажлисда Шайхов ва Ўразаев деган депутатлар чиқиб, хунганинг бошлиғи ҳақида “ўртоқ Янаев ҳам айтдилар, Ўзбекистонга кўшин киритишга ҳожат йўқ экан”, деганларида ер ёрилиб, ерга кирмадим. Чунки бу вазиятда “кўшин кирмагани” биз учун шараф эмас эди. Чунки, бу кўшин қонунни ҳимоя қилиш учун эмас, қонунни топташ учун кирар эди.

Айтмоқчиманки, шубҳасиз, зиёлилардан бўлган ва шубҳасиз, ўзларини инсонпарвар сананган бу одамларнинг фаросати бўлса, ўқимаган, далада умр бўйи кетмон чопаётган деҳқондан – халқимизнинг қарийб саксон фойизини ташкил қилувчи оммадан хафа бўлишга ҳаққимиз йўқ.

“Эрк” тутган позитсияга келсак, бу ҳаммангизга маълум. Демократик партия ўларок, “Эрк” биринчи кунийёк бу машъум тўнгарошга ўз муносабатини билдирди. Унинг хунтага қарши Баёноти ва Елсинга мадад телеграммаси шу кунийёк дунёга тарқатилди. Маҳаллий матбуотда эълон қилиш имкони бўлмаганидан, бу ҳужжатлар чет эл радиостансияларидан, хусусан, “Свобода” ва “Свободная Европа”лардан ўқиб эшиттирилди.

Бу тарихий воқеадан учта хулоса чиқади:

1. Мавжуд система қанчалик демократияга ингилмасин, жамият учун хавфли бўлган ва уни ўн йиллар ортга улоқтириб ташлашга қодир механизмни ўзида сақлаб келаяпти. Горбачев давлат тўнгарошлишигача учта кеманинг бошини тутиб келди: КПСС раҳбари, Президент, ва Бош қўмондонлик вазифалари. Шу учта кучни қўлган олиш учун хунтанинг битта одамни – Горбачевни четлаштириши кифоя қилди. Бир-неча соат ичида улкан бир мамлакат реал хавф остида қолди. Демак, токи ҳуқуқий давлат тузилмас экан, ҳокимиятлар қатъий ажратилмас экан, давлат тўнгарошлиши хавфи туғаверади.

2. Ҳар қандай “суверен давлат” деб аталган субъектнинг ўзини ҳимоя қиладиган армияси бўлиши шарт. Акс ҳолда, бу “суверенлик” сохтадир.

Бунга Русия ҳуқумати хунта хуруж қиляётган кунларда чуқур тушунди. Бунга Ўзбекистон ҳуқумати ҳам тушунмоғи лозим.

3. Биз тўла мустақил бўлмас эканмиз, фақат иқтисодий эмас, **сиёсий ҳам мустақил бўлмас эканмиз**, ҳеч қандай янгиланган “федератсия” бизга нажот бўлмайди. Чунки, бу система ҳамон бир шахс идорасига боғлиқ бўлган система бўлиб қолаяпти. Бугун Елсин бор, Горбачев бор. Лекин эртага Янаев келмаслигига ҳеч ким қафолат беролмайди. **Қафолат – фақат халқимизнинг тўла мустақиллигидир.**

Бу ҳақиқатни сўнги икки кун ичида Совет Иттифоқида юз берган воқеалар исбот қилиб турибди.

Давлат тўнгарошидан кейин мамлакатдаги сиёсий вазият янада шиддатлироқ ўзгара бошлади: КПСС сиёсий партия

сифатида парчаланди. Мустақилликка ўтиш даври кечаётган иккига болтиқбўйи жумхуриятлари – Эстония ва Латвия ўзларининг тўла мустақиллигини эълон қилдилар.

Кеча Украина парламенти ҳам бу жумхуриятнинг тўла мустақиллигини эълон қилди. Маълумки, тузилаётган “Иттифок шартномаси” асосан учта славян жумхуриятлари – Русия, Украина, Белорусия ва Ўрта Осиё жумхуриятлари билан Қозоғистон ўрталарида тузилиши мўлжалланаётган эди. Бу субъектлар ичида энг нуфузлиси – Украина Иттифокдан чиқиб кетар экан, “Иттифок шартномаси” аввалги моҳиятини сақлаб қололмайди.

Бу воқеа шу кунгача “Шартнома”нинг марказий субъектларидан бири бўлиб турган Русиянинг ҳам позитивиясини ўзгартириши муқаррар.

Бу ерда иккига вариантни тахмин қилиш мумкин. Биринчиси: Русия агар “Шартнома” тарафдори бўлса, аввал сўраётган имтиёзларини янада кенгайтиришга ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. У ҳолда бугунги Марказ ўзининг марказлигини йўқотади ва Русия Марказга айланади. Бу янги вазият мустақилликка интилаётган Ўрта Осиё жумхуриятларининг шу кунгача олиб бораётган сиёсатини кескин ўзгартиришини тақозо этади: улар ўз жумхуриятларининг ҳам тўла мустақиллигини эълон қилишлари ёки янги тузилган марказлаштирилган бир давлатнинг бўлаклари сифатида қолишга мажбур бўлажақлар.

Иккинчи вариант: Русия ҳам Иттифокдан чиқиб, ўзининг тўла мустақиллигини эълон қилиши мумкин. Бу ҳолда Иттифок ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Биз зудлик билан Ўзбекистон Олий Кенгашининг фавқулудда сессия чақиришини талаб қиламиз. Унда бугунги сиёсий вазият очиқ таҳлил этилиши лозим.

Ўзбекистоннинг тўла мустақиллигидан бошқа йўл йўқ.
Бугунги тарихий имконни қўлдан бой бермаслигимиз керак.

1991 йил, 23 август

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗИЛГАН МАҚОЛАЛАР (1991-1992 Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН ДЕМОКРАТИК КУЧЛАРИ ФОРУМИ МАЖЛИСИДАГИ НУТҚ

Бугунги ййғилишимизни “Демократик кучларнинг анжумани”, деб атадик. Бу ном, албатта, шартли бир номдир. Бу номни бемалол муҳолифатдаги кучлар анжумани, деб ҳам аташ мумкин. Чунки, бизнинг жумхуриятда ҳар қандай демократик гуруҳ бугун фақат муҳолифатда бўлиши мумкин.

Биз Ўзбекистоннинг БМТга аъзо бўлиб, Хелсинки Шартномаси ва бошқа халқаро ҳужжатларга имзо чекканидан бошимиз осмонга етди. Аммо, аччиқ бўлса ҳам тан олиш керак-ки, бу тарихий воқеалардан сўнг демократияга қарши хуруж авж олишини барча демакратлар ботинан билар эди.

Бу хуруждан нолиётганлар “бу қандай сиёсат, ишим битди, эшагим лойдан ўтди, сиёсатими?” дея ҳайқирмоқдалар. Улар “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ўзбекистонни демократик давлат бўлгани учун эмас, аксинча, демократик бўлмагани учун, ундаги демократия жараёнига тезроқ туртки бериш учун ўз сафига кўшди”, дейдилар.

Бу нормал бир мантқиқдир. Бу мантқиқ шу қадар нормалдир-ки, у фақат нормал бир жамиятда қабул қилиниши ва англаниши мумкин.

Бизнинг жамиятимиз нормалми? Мана шу ҳақда гапирмоқчиман ва нутқимни қайта қуриш деган кўхна тушунчадан бошламоқчиаман.

Қайта қуриш даврида сиёсатшунослигимиз янги атамалар билан бойиди. Буларнинг энг кўп тарқалгани “демократия” ва “ошкоралик”дан ташқари, “тоталитар тузум”, “коммунистик режим” ёки “диктаторлик бошқаруви” кабилардир. Шунини айтиш

керак-ки, бу атамалар Русия ва болтиқбўйи давлатлари учун эскиргандир. Бу атамалар бизда кўпроқ қўлланилади. Ўзини радикал деб санаган кишилар жумхуриятдаги тузумни танқид қилар экан, уни “тоталитар” тузум деб номлайдилар. Янги ҳукуматни “нокоммунистик” дея, президентни эса “яккаҳоким”, деб атайдилар. Бир қарашда бу атамалар ўз ўрнида ишлатилаётгандай туюлади. Чунки, жумхуриятда демократик принциплар ҳақиқатан ҳам қарор топгани йўқ. Чунки, бозор иқтисодиёти ва хусусий мулкчиликка муносабат ҳам эскича. Чунки, бошқарув усуллари ҳам, давлат тизимлари ва унда ўтирган одамлар ҳам эскидир. Ва ниҳоят, президент чиндан ҳам барча ҳокимиятни ўз қўлида марказлаштиришга мойиллик кўрсатмоқда.

Тоталитар тузум дегани шу эмасми, дея хитоб қилади радикаллар. Яккаҳокимлик шу-да, дея ҳайқиради улар.

Лекин вазият чуқурроқ таҳлил этилса, мавжуд тузум ҳам, янги номенклатура ҳам, давлат бошлиғи ҳам аввалгиларидан мутлақо фарқлидирлар.

“Тоталитар тузум” атамасини олайлик. Бу атма бизнинг турмушимизни асло белгилай олмайди, чунки, тоталитар тузум, биринчи навбатда, мустаҳкам ҳокимият деганидир. Бундай ҳокимият собиқ Иттифоқнинг бирорта жумхуриятида, шунингдек, бизнинг жумхуриятимизда ҳам йўқдир. Шу маънода бирорта жумхурият иккинчи жумхуриятдан ўзиб кетгани йўқ ва улар бирор бир нарсада тенг бўлсалар, айнан шу ҳокимиятсизликда тенгдирлар. Март ойида Москов кўчаларида қизил байроқларини қиличдай сермаб, шўролар иттифоқини тиклашга чорлаган коммунистлар худди ўша мустаҳкам ҳокимиятни талаб қилган эдилар.

Иккинчидан, тоталитар давлат структуралари ягона мафкура доирасида ягона сиёсий мақсад сари йўналтирилади.

Бугун бизда ягона мафкура йўқ.

Тоталитар тузум мафкураси бизнинг ҳаётимизда шу қадар катта ўрин эгаллаган эдики, у йиқилгандан сўнг пайдо бўлган бўшлиқни тўлдириш учун фақат “демократия” ва “бозор иқтисодиёти”нинг ўзигина камлик қилмоқда. Бу бўшлиқни ҳатто диний ёки миллий мафкура ҳам тўлдира олмапти.

Шунингдек, сиёсий мақсадимиз ҳам туманлидир. Бугун демократик давлат яратамиз, дея эълон қиларкан, биз кеча,

коммунизм курамиз, деган хаёлпарастларга ўхшаб қолаяпмиз, чунки бундай давлатни қуриш учун ҳеч қандай қафолат йўқ.

Учинчидан, тоталитар тузум давлатни бошқаришда омманинг қўркувига суянади. Бундай қўркувни яратиш учун кучли ҳокимият бизда йўқлигини айтдик, демак, бугун бизда қўркув ҳам йўқ. Порахўрликнинг очикдан-очик авж олаётгани, коррупсия ва жинойатчиликнинг юқорилаб бораётгани, давлат тизимларидаги ошқора саботаж ҳеч ким ҳеч нарсадан қўрқмаслигини билдиради.

Саналган факторлардан қўриниб турибдики, мавжуд тузумни тоталитар деб аташ мумкин эмас.

Демак, бу тузум тепасида турган президентни ҳам “якка ҳоким” дейишга асос йўқ. Чунки, у қўл остида жамлаётган ҳокимиятларнинг бирортаси (қонун чиқарувчи, ижроия ва адлия ҳокимиятлари) ўз функциясини бажараётгани йўқ. Агар бажарганларида эди, юқорида айтилган ҳуқуқсизлик, порахўрлик, коррупсия, жинойатчиликка жилов тортилган бўларди.

Президент демократик принципларни топгаётган бўлса, бунга ҳам ажабланишнинг кераги йўқ, чунки, бу принципларга президент каби Олий Кенгаш ҳам, суд, прокуратура ва оддий фуқаро ҳам амал қилмайди, яъни қонунсизлик ва ҳокимиятсизлик олдида президентдан тортиб, оддий фуқарогача тенгдир.

Март ойидаги Москов кўчаларига чиққан коммунистларни шу ҳокимиятсизликни баҳона қилиб, тоталитар тузумни ҳимоя қилган эдилар. Бизнинг жумҳуриятимизда ҳам турғунлик йилларини соғинаётган соннингта ва бу соғинччи хунта ҳукмрон бўлган кунлари жуда кўшлар ошқор кўрсатди. Агар вазият ўзгармаса, бу гуруҳларнинг тарафдорлари кўпайиб боражак, чунки одамларнинг кўпчилиги тоталитар ёқт демократик ҳокимият йўқлигидан эмас, умуман бир ҳокимият йўқлигидан норози бўлмоқдалар. Улар коммунистик мафқурадан бешиб бўлганлар, аммо, қандай бўлмасин бирон мафқурасиз яшашга ҳам рози эмаслар. Ва ниҳоят, улар ўз фуқаросига иқтисодий ва сиёсий қафолат беришга қодир бўлган бир тузум истайдилар. Лекин бундай тузум собиқ Иттифоқ жумҳуриятларининг бирортаси йўқдир.

Бўлмаса, қандай тузум бор? Қизиғи шунда-ки, ҳеч қандай тузум йўқ. Шу сабаб, шўрлик сиёсатчиларимиз чет эллик мухбирларнинг “қандай тузум бўлади?” деган саволларига жавоб тополмайдилар. Шу боис, биз “Хитой модели”дан “Америка

модели”га, “Америка модели”дан “Курия модели”га сакраймиз, кўним тополмаймиз.

Ҳа, биз бугун шундай тарихий босқичга келиб тўхтадик-ки, бу босқични тузумсиз тузум деб аташ мумкин ва бу атама қайга қуриш яратган энг сўнги атама бўлса, ажаб эмас.

Бундай вазиятда мухолифатнинг ҳам роли ўзгаради. Мухолифат бугун маълум бир тузумга эмас, мавжуд тузумсизликка қарши турган кучдир. У тузумни ўзгартириш учун эмас, янги тузум барпо қилиш учун шайланмоқда. Ва биз талаб қилаётган Конституция бу курашнинг биринчи ва муҳим босқичи бўлажак.

Бугунги сиёсий вазият ҳақида “Эрк” партияси мисолда қисқача ахборот бермоқчиман.

Сайлов ўтгандан кейин “Эрк”ка тазйиқ икки баробар кучайди. Газетамиз ёпилиш арафасида турибди. Сензура назорати кун сайин шафқатсиз бўлиб бормоқда. Газетанинг 11-сони вақтида чиқмай қолди. Бунга техник сабабларни кўрсатаётган бўлсалар ҳам, аслида бу мухолифат нашрига расмий муносабатни билдиради, яъни, ҳукуратимиз жумҳуриятда мухолифат мавжудлигига ҳеч кўника олмаяпти. Газетанинг оппозицион нашр эканлиги ва бу нашрда ҳукуратга танқид айтилиши табиий бир ҳол эканлигини ҳеч англаб ололмаётдилар. Сензура ҳукуратга танқидни бевосита президентга танқид сифатида қабул қилмоқда. Партия ўз қарашларини ўз нашрида ҳам билдирилмас экан, кўппартиявийлик сохта бир шийордир.

Вилоятларда партия бўлимларига ўтказилаётган тазйиқлар ҳам борган сари ортмоқда. Битта Қашқадарё мисолида айтсак, у ерда нафақат “Эрк” аъзолари, балки бу партияга хайрихоҳ одамлар ҳам таъқиб қилиниб, ишдан бўшатишмоқда. Шу йил бошида вилоятдаги “Эрк” бўлими котиби ҳеч бир сабабсиз ҳибсга олинди. Яқинда ўша вилоятнинг У.Юсупов туманига партия мажлисига борган эдим. Бу районни милитсия билан ўраб олиб, қатағон қилдилар. Мажлисга келаётган одамларни қайтариб юборишди.

Юзага келган танг вазият тўғрисида “Эрк” партияси бир неча бор президентга мурожаат қилди. Аммо бирор марта ҳам жавоб олгани йўқ. Шунингдек, партияга бўлаётган ноқонуний хатти-ҳаракатлар хусусида газетамиз материаллар чоп этди, аммо ҳозиргача бирор-бир ҳукукни муҳофаза этувчи орган муносабат билдиргани йўқ.

Ваҳоланки, ўз обрўсини ўйлайдиган ҳар қандай ҳукумат муҳолифат билан мулоқотда бўлишга интилади, унинг фикри билан қизиқади, унинг танқиди ҳақми, ноҳақми таҳлил этади.

Бундай таҳлил бўлими Олий Кенгашда ҳам, президент аппаратида ҳам бўлиши керак. Лекин кейинги икки йил давомида президент ҳам, Олий Кенгаш ҳам муҳолифат билан расмий учрашув қилгани йўқ. Бу ҳокимиятлар мавжудлиги бизга ўтказаётган тазйиқдан сезиб турибмиз, холос.

Мен “Эрк” газетанинг ёпилиши хавфи бор, дедим. Бу муболаға эмас. Яқинда Давлат матбуот кўмитаси (Ўзбекистон сензураси) раиси Р.Шоғуломовдан бир хат олдик. Унда айтилишича, “Эрк” газети қонунга хилоф равишда, ҳарбий қисмларнинг адреси ва зобитлик фамилиясини кўрсатаётган эмиш. Бундан ташқари, газет миллий низолар кўзгашига ҳаракат қилаётган ва агар бу нарса яна давом этса, “Эрк” газетига қонунан чора кўрилар экан. Тўғри, собиқ Совет Иттифоқи қонунлари бўйича ҳарбийга оид маълумотларни чоп этиш мумкин эмас эди. Аммо бугун Иттифокнинг ўзи ҳам, қонунлари ҳам йўқ-ку! Р.Шоғуломов газетга қайси қонун асосида чора кўрмоқчи? Қолаверса, Р.Шоғуломов ҳимоя қилаётган ҳарбий объектларни бугун америкалик мутахассислар космосдан туриб суратга олаётган, маълумотларни бутун дунёга ошкор қилаётган-ку!

Р.Шоғуломов “миллий низо” деб “Эрк” газетида Хўжалидаги озари аҳолисининг қирғинига бағишланган Хуршид Давроннинг мақоласини назарда тутаётганга ўхшайди. Бу мақоланинг ортиқчи хиссий эканлигини Хуршид Давроннинг ўзи телевидение орқали тан олди. Ва бу мақола “Эрк” партиясининг ҳам, “Эрк” газетасининг ҳам икки халқ ўртасидаги ғавғосига муносабати эмас. Бу бир шахс муносабати. Р.Шоғуломов буни ҳам тушунади, аммо тушунмаганга олади.

Газета-ку майли, аммо биз олган ахборотларга кўра, бутун демократик ташкилотларга кенг миқёсда хужум тайёрланмоқда. Яқинда мутасадди ташкилотда бир мажлис ўтган. Талабалар шаҳарчасида бўлган январ воқеаларини текшираётган тергов гуруҳи мажлиси. Унда қатнашган терговчининг айтишича, бу гуруҳга 16 январ воқеаларида “Эрк” ва “Бирлик”нинг қўли борлигини исбот қилувчи ҳужжат тайёрлаш буюрилган.

Сизга маълумки, бу қонли воқеалардан тўрт кун сўнг, шахсан президентнинг ўзи “Эрк” ва “Бирлик”нинг мазкур ғавғога алоқаси

йўқлигини бутун жумхуриятга эълон қилган эди. Мана, тергов бошланганига икки ойдан ошди, аммо гуноҳкорлар топилмади. Топилмаганидан кейин яна ўша “Эрк” ва “Бирлик” версиясига қайтишга қарор қилишганга ўхшайдидилар.

Хуллас, ахвол чидаб бўлмас даражага етаяпти. Агар вазият ўзгармаса, биз сўнги чора – оммавий намойишлар йўлига ўтишга мажбур бўлажакмиз.

Лекин ҳали ҳам кеч эмас, биз ҳурматли ҳукуматни яна бир бор ақл-идрокка чақирамиз. Халкни “дўст” ва “душман” гуруҳларга ажратмасликка даъват этамиз.

Биз баъзилар айтаётгандек, “қора кучлар” эмасмиз. Биз улар айтаётгандек, Ватан мустақиллигининг душмани ҳам эмасмиз. Аксинча, бугун мустақилликни пеш қилаётган кимсалар икки йил олдин мустақилликка қарши курашаётган эдилар ва ўша замонларда айнан демократлар мустақиллик ғоясини кўтариб чиқдилар! Озгина инсоф керак. Биз инсофга чақирамиз. Зўрликдан воз кечинг. Чунки, зўрлик фақат зўрликни туғдиради, буни унутманг, дея илтижо қиламиз. Токи, Ўзбекистон ҳам Гуржистон каби олов майдонига айланмасин.

Биз, ўзини демократ деб атаган кишилар аввал бошданок ижтимоий барқарорлик тарафдори эдик, бугун ҳам шунинг тарафдоримиз. Фақат бу барқарорлик ҳуқуқсизлик ва зўравонликка қурилмасин.

Биз мутлақо осойишталик тарафдоримиз, аммо бу осойишталик зиндон осойишталигига айланмасин.

Бор-йўқ талабимиз шу. Бор-йўқ орзуимиз ҳам шу.

1992 йил. Март.

ЎЗБЕКИСТОН ДЕМОКРАТИК КУЧЛАРИ ФОРУМИНИНГ ИККИНЧИ МАЖЛИСИДАГИ НУТҚ

Ўзбекистондаги мухолифатнинг кейинги уч йил ичидаги тарихига назар ташласак, ажиб бир турғунликни кўрамиз. Уч йил ичида совет империяси йўқ бўлди, жумхуриятлар мустақил давлат деб тан олинди, собиқ Иттифоқ худудида мутлақо янги геополитик вазият вужудга келди, ГКЧПни бошдан кечирдик, биринчи марта президентни сайладик, аммо мухолифатнинг талаби

ўзгармади. Биз уч йил олдин сиёсий ва иқтисодий ислохлар талаб қилиб чиққан эдик, бугун ҳам худди шу талаблар билан чиқаяпмиз. Биз талаб қилишдан чарчамадик, ҳукумат “ўз йўли”дан юришдан чарчамади. Биз “ҳурматли ҳукумат, ҳозир айна пайти, ислохни бошланг, бундай сиёсий мўътадиллик абадий эмас, бу осойишталикдан фойдаланинг” дея мурожаат этдик, ҳеч ким эшитмади. Ҳа, биз ҳар доим сиёсий барқарорлик ҳақида гапирдик, тепага ёқиш учун эмас, миллатимизни ўйлаб, қон тўкилмасин, дея гапирдик. Биз бу ҳақда шу қадар кўп сайрадик-ки, “барқарорлик” сўзининг сийқаси чиқиб кетди ва бу сўзни айтаётган киши ҳам, уни эшитаётган одам ҳам беихтиёр эснаб кўядиган бўлди.

Вазиятнинг парадоксал томони шундаки, сиёсий барқарорликни сақлаш учун митингларни таъқиқлаб, одамларни калтақлашаяпти, сиёсий партияларни таъқиб қилиб, уларга сўз бермаяптилар ва айнан шу сабаб барқарорлик хавф остида қолмоқда. Буни ҳукумат тушунмайдими, дея савол бермоқдалар одамлар. Яъни, барқарорликни чиппақка чиқараётганлар ҳоким ва ҳокимчалардир, асло муҳолифат эмас, деган мантқиқ чиқади бундан. Аксинча, барқарорлик учун изчил курашаётган куч – муҳолифатдир. Бундай феноменал ходисани бугун фақат Ўзбекистонда кўриш мумкин.

Бугун энди ҳеч ким сиёсий барқарорликнинг ўзигина бизни мавжуд бўлхондан олиб чиқишига ишонмайди. Чунки, бу барқарорлик ислохлар учун эмас, мансаблар умрини чўзиш учун хизмат қилди, холос. Чунки, бу осойишталик халқнинг тобора қашшоқланишига, инсони ҳақ-ҳуқуқларнинг янада шафқатсизроқ топғалишига хизмат қилди.

Бу осойишталик порахўрликнинг ошқора авж олишига, жиноятчиликнинг мислсиз даражада кучайишига никоб бўлди, холос.

Вилоятларга яшаётган одамлар ҳаётини кўрган ҳар қандай киши даҳшатга тушади. Улар нафақат қашшоқ ва юпун, балки, ҳуқуқсиз ва химоясиздирлар ҳам. Нафақат кадрсиз меҳнатдан, балки, ўзининг мазмунсиз ҳаётдан ҳам чарчаганлар. Ва энг кўрқинчлиси, уларнинг йўқотадиган ҳеч нарсаи йўқ. Шу кунгача эришган барқарорлигимиз ўша одамларнинг сабр-тоқатига қурилган эди, энди бу сабр-тоқат ҳам тугаётганга ўхшайди. Худо сақласин, биз худди инқилоб бўсағасида турганга ўхшаймиз.

Сотсиологларнинг фикрича, ҳар хил инқилобларнинг сабаблари доим бир хил бўлган. Биринчи сабаб сифатида улар аҳолининг қашшоқлиги ва очлигини кўрсатадилар. Иккинчи сабаб – хусусий мулк туйғусининг йўқ қилиниши. Учинчи сабаб – ўз-ўзини ҳимоя қилиш инстинктининг ўлдирилиши. Тўртинчи сабаб – жинсий инстинкларнинг бузилиши, ахлоқий тубанликка қарши исён. Бешинчи сабаб – инсонда эрк ва озодлик туйғуларининг катагон қилиниши. Олтинчи сабаб – инсондаги қобилятларнинг ўзига лойиқ жабҳа билан таъминланмаганидир.

Бу санаб ўтилган ҳолатларнинг олтитаси ҳам Ўзбекистон ижтимоӣ ҳаётида тобора бўртиб кўрина бошлади. Бунга мисолларни юқорида айтдим. Бу кайфиятнинг иккинчи учқуни сифатида яна бир мисол келтираман. Яқинда вилоятларнинг биридан дўстимиз келди, демократик қарашдаги, зиёли одам. Табиати юмшоқ, ҳеч қачон бировга озор бермаган киши. Вилоятлардаги аҳвол тўғрисида куйиниб гапирди. Сўзининг охирида “Бу раҳбарлар ҳеч қачон бизни тушунмайдилар, булар демократия деган сўзнинг устида очиқчасига куладилар ва ҳар қандай ҳур фикрни бўғиб, бундан ошқора лаззатланади. Буларнинг зўравонлигига фақат зўравонлик билан жавоб бериш мумкин. Демократия ҳақида сафсатани бас қилиш пайғи келди, чунки, демократия бизда йўқ ва биз агар шундай юраверсак, бўлмайди ҳам. Демократия учун азият чекишга тўғри келади. Бизни калтакласалар, биз ҳам жавоб беришимиз керак. Бизни отсалар, биз ҳам курулланишимиз шарт”, деди у. Мен, тўғриси, шошиб қолдим. Бундай “экстремистик” фикрни ҳар кимдан кутиш мумин эди, аммо ундан эмас. Бу фикрга шундай беозор одам келган эди, ғазабга тўлган оломон нимани ўйлайди? Бундай кайфиятда юрган одамлар сони бугун қанча? Эртага қанча бўлади?

Биз мустақилликни тинч йўл билан қўлга киритганимиздан бахтли бўлган эдик. Биз ўқ узмай, қон тўқмасдан туриб байроғимизни тиклаганмиздан, ўзимизни тарихда энг омадли миллат, дея санай бошлаган эдик, чунки, ҳеч қачон ҳеч бир миллат ўз эркига биз қадар енгил эришмаган эди. Биз бу озодликка мўъжизага қараган каби боқдик. Лекин тарихда мўъжизалар бўлмайди. Буни ўша вилоятдан келган аламзада дўстимнинг аччиқ иқроридан туйдим.

Биз рус империяси қуллигидан озод бўлдик, энди ўз ичимиздаги қуликдан озод бўлишимиз керак. Эҳтимол бу

қулликдан қутулиш бошқа халқ зулмидан қутулишдан ҳам оғирроқ бўлади.

Тасаввур қилинг, биз, миллатчи демократлар, бир йил олдин Иттифоқдан чиқишни очиқ айтиб тарғиб этдик, ГКЧПга қарши катъий муносабатимизни айтдик, аммо бирор марта ҳам бизда мустамлакачиларга қарши қурол кўтариш фикри пайдо бўлгани йўқ эди. Бирор марта зўрликка зўрлик билан жавоб бериш зарур деган хулосага келганимиз йўқ эди.

Бугун шу хулосага келаётган одамлар пайдо бўлмоқда. Мустамлакачиларга қарши эмас, ўз юртимизнинг ҳокимчаларига қарши шундай кайфият юз кўрсатмоқда. Бу хатарли бир мужда, хавфли бир белгидир. Инсонларни бу йўлга юришга мажбур қилаётган сиёсат эса, аксилмиллий ва фитнакор сиёсатдир.

Бугун қуруқ ваъдалардан чарчаган қулоқларга зўравонликка даъват – нажот чақириғи бўлиб эшитилмоқда. “Бошқа йўл йўқ, кўлингга қурол ол!” дея шипшимоқда шайгон. Мантиқ шундай: демократия ҳақида кўлида қурол бўлмаган одамларгина гапиради. Бу мантиққа мисоллар кўп. Генераллар ҳеч қачон демократия ҳақида гапирмайдилар. Қуролланган рэкетчилар ҳам бу борада сафсата сотмайди. Қорабоғда ҳам, Дубоссарада ҳам, Югославияда ҳам демократия хусусида баҳслашмайдилар.

Демократия ҳақида биз гапираяпмиз. Чунки, бизнинг бошқа нажотимиз йўқ. Фуқаролар уруши каби даҳшатли хавф қаршисида туриб, демократия ҳақида гапириш ҳам қулгили, ҳам фожелидир.

1992. Май.

“ГКЧПдан ЧИҚҚАН ҚАХРАМОН” МАҚОЛАСИНИ ЎҚИБ

Ўғри қариса сўфи бўлади, деган мақол кўпқирралидир. Қирралари ўткир бир мақол. Уни ишлатиш учун ҳаддан ташқари тоза бўлиш керак. Акс ҳолда, бу мақол билан бировни яралайман деган одам ўзи яраланади. Шундай тозалик “Эрк”ни ГКЧП билан қиёслаётган муаллифда борми? Агар бор бўлса, у таҳаллус (Туркон Шариф) ортига яширинмай. Гапини эркакча айтган бўлар эди...

Гапни индаллосидан бошлайман. “ГКЧПдан чиққан қахрамон” мақоласи фақат собиқ витсе-президентга қарши эмас,

“Эрк” партиясининг номини қора қилиш учун ҳам ёзилгандир. Яъни, бир ўк билан икки куёни уришга интилганлар. Лекин “Эрк” партияси куён эмас, ҳатто ГКЧП унга таҳдид солганда ҳам у “куён” бўлмаган. Аксинча, “Эрк” партияси шу машъум 19 августда ГКЧПга қарши баёнот қабул қилган Ўзбекистондаги ягона партиядир.

Бу баёнот “Эрк” партиясининг 20 августда чиққан газетасида чоп этилди. Мен бу газетанинг 10 донасини олиб, Олий Кенгашга бордим. Нухаларни кўринган депутатларга таркатдим. Газетдаги баёнотни кўриб, газетни шоша-пиша чўнтагига яширган, саросимадаги депутатларни номма-ном айтиб беришим мумкин. Худди шу 20 август куни Кенгаш кабинетларидан бирининг деворидан Горбачев портрети олинганини ҳам биламан. ГКЧП кулагандан сўнг бу портрет “реставратсия қилинди” деб, яна жойига осилгани ҳақида ҳам кўпчилик билади.

“Эрк” баёноти босилган газетдан бир нухани Олий Кенгаш раисига бериб кўясиз, деб қабулхонадаги қизга бердим. Унга илтимос қилиб, “раисга беринг, Ўзбекистонда хунтага қарши чиқадиган куч ҳам бор – бу “Эрк” партиясидир”, дедим.

Бу баланпарвоз сўзлар учун узр сўрайман, агар “Туркон Шариф”нинг мақоласи бўлмаганда, бундай мақтанчоқликка ўхшаган гапни асло айтмаган бўлардим.

20 август куни Елсин танкка чиқиб, ГКЧПга таҳдид қилаётган пайтда, бизнинг ҳукуратимиз мажлис қилди. Мажлисда чиқиб гапирган депутатларнинг аксарияти ГКЧПни қўллаб гапирди. Ҳатто, “бизнинг жумҳуриятимизда шундоқ ҳам ГКЧП айтган тартиб бор”, дея мақтанишди ҳам. Бу депутатлар бугун “мустақиллик тарафдори” дирлар. Бу мажлис 21 август куни (ГКЧП деярли кулаган эди) бутун жумҳурият аҳолисига намойиш этилди. Бугун ГКЧПни пеш қилаётган “Туркон” ўша пайтда қаерда эди? телевизор қаршисида ўтириб, “демократларнинг куни битди”, дея қарсақ чалган бўлса ажаб эмас.

Ғарбда “сиёсат – фоҳишалиқдир”, деган ибора бор. Минг афсус, жуда кўп сиёсатчиларимиз шу иборага амал қилсам, тўғри бўлади, деб ўйлайдилар. Фигна, алдоқ, қасамхўрлик, ваъда бериб ваъдасига тупуриш – бу сиёсат қоидалари, деб биладилар.

Биз сиёсатни бошқача тушунамиз. Ғарб биз учун ўқитувчи эмас. Тўғрилиқ, виждон, иймон ҳам сиёсат қоидалари бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Ваъдага вафо, ҳар қандай фожеали

ҳолатда ҳам виждон ва иймонга қарши бормаслик ҳам сиёсат қоидалари бўлиши мумкин. “Эрк” партияси мафқураси асосига айнан шу маънавий устунлар кўйилгандир.

Бобомиз Темур Бек ҳеч қачон сиёсатни ғарбча тушунмаган. Боболаримиз Заҳириддин Бобур ҳам, Жалолиддин Мангуберди ҳам, императорлик қурган бошқа турк ҳукмдорлари ҳам ўз сиёсатларини умуминсоний кадриятларга ҳилоф равишда юрилмаганлар. Акс, ҳолда, бу ҳукмдорлар тарихда бунчалик шавкатли саналмаган бўлар эдилар.

Бугун “Эрк”ка тош отаётган, “мустақиллик!” дея кўксига муштлаётган сиёсатчилар ГКЧП ҳукмронлик қилган кунлари мустақилликни Янаевга топшириб кўйган эдилар. Улар шу қадар саросимага тушган эдилар-ки, хунтадан сўнг, 31августда мустақиллик қабул қилиниб, президент парламент минбаридан уларга қараб, “нега қувонмаяпсизлар?” деганида, қувонишга ҳам журъат этмаган эдилар. “Эрк” эса, Янаев пайдо бўлмасаданок мустақиллик, дея майдонга чиққан эди. яъни, 1991 йил март ойида Иттифокни ёқлаб ўтказилган референдумда Иттифокқа қарши ва мустақилликни ёқлаб овоз берган партия ҳам ёлғиз “Эрк” партияси эди.

“Шариф” мақоласидаги “қахрамон собиқ витсе-президент”га келсак, у Форумга иқтисодчи сифатида таклиф қилинди. ГКЧПга юқорида айтилган депутатлар ва Олий Кенгашнинг қандай алоқаси бўлса, собиқ витсе-президентнинг ҳам шунчалик алоқаси борлигини биз ҳам билардик. Форум демократик ташкилот сифатида, унга қатнашишни ихтиёр этган ҳар қандай кишига қаршилиқ кўрсатмайди. “Туркон Шариф” “Эрк”нинг обрўси учун қуймай қўя қолсин, чунки, кимнинг ким эканлиги ҳақида одамларнинг ўи билади.

“Туркон Шариф”: “Ўзбекистон демократик кучлари форумига ГКЧП байроғи нега керак бўлиб қолди? Собиқ витсе-президентнинг савлати керакми ёки давлати?”, дея хитоб қилади. Бу билан газетхонларда Форумнинг моддий манфаат кўзлаб, витсе-президентни анжуманга таклиф қилганига шаъма қилмоқчи бўлади (биз ҳуқуқий давлатда яшаганимизда эди, фолбин “Туркон”ни бу ҳақорати учун судга берган бўлар эдик). Бундай чиркин манфаатлардан “Эрк” ҳам, умид қиламанки, Форумга келган бошқа ташкилотлар ҳам ҳазар қиладилар. Демократлар бу хусусиятни бутун фаолияти билан исбот этиб келдилар. “Туркон” буни жуда

яхши билади, аммо рақибини қоралаш учун тухматдан ҳам қайтмайди.

Биз, ўзини демократ деб атаган депутатлар, ГКЧП қулагандан сўнг ўтказилган сессияда ГКЧПни қўллаган депутатлар ва раҳбарлар ҳақида масала қўймоқчи эдик. Лекин бу масала кўтарилмади. Нега? Чунки, у ҳолда нафақат витсе-президент, балки Олий Кенгаш раиси ҳам, Олий Кенгаш Президиуми ва Олий Кенгаш кўмиталарай раислари, вилоят, туман раҳбарлари ҳам, жумҳурият, вилоят, туман прокурорлари ҳам фош этилган бўлар эдилар.

“Туркон” агар “сўфи” бўлмаса, ҳақиқатни айтмоғи лозим эди. У айтолмайди, чунки, унинг мақсади ГКЧП хайрихоҳларини фош этиш эмас, Ўзбекистондаги демократларнинг бирлашувчига зарба бериш бўлган. Лекин биз учун бу янгилик эмас. Биз зарбага кўникиб қолганмиз. Зарба – бизнинг ҳар кун ейдиган нонимиздир.

“Туркон” шуни билсинки, демократлар ҳеч қачон сарой ўйинларига аралашмаганлар ва демак, сарой ўйинининг қурбони ҳам бўлмоқчи эмаслар. Хусусан, “Эрк” партияси витсе-президентнинг ҳам, унга қарши турганларнинг ҳам қуроли бўлмайди. У ҳамиша халқ тарафида бўлган, халқ тарафида бўлажак.

Инсонлар қурган жамиятда ҳамиша учта, ҳокимият бўлган. Биринчи ҳокимият – давлат ҳокимияти. Иккинчи – суд ҳокимияти. Учинчи ҳокимият халқдир. “Эрк” партияси ўша учинчи ҳокимиятга – унутилган, хўрланган, яраланган, аммо ўрнидан турса бутун салтанатни титратадиган буюк ҳокимиятга суяниб иш юритади.

“Эрк” партияси ягона шу ҳокимиятни тан олади ва ёлғиз унга итоат этади. Бу партияни халққа қарши қўйиш уни ўзига қарши қўйиш демакдир, чунки “Эрк”чилар ўша мазлум халқнинг бир парчасидирлар.

Мен муҳолифларни инсофга чакираман.

1992. Май.

“ЭРК” ПАРТИЯСИ РАИСИ МУҲАММАД СОЛИХ БИЛАН СОЦИОЛОГ БАҲОДИР МУСАЕВ СУҲБАТИ

Баходир МУСАЕВ: *Сизнингча, бундан кейин сиёсий жараён қандай кечади?*

Ўзбекистонда ҳозир фаровонлик ҳукм сураятими ё бу вақтинча чўккан сукунатми? Биз чуқур ижтимоий портлашлар остонасида турганимиз йўқмикан? Рус файласуфи “Русия тақдири” номли китобида: “ҳар қандай сохта ҳукумат сўз эркинлигидан қўрқади” деган сўзлар бор. Бизнинг қонуний, кучли ҳукуматимиз бор-у, нега сўз эркинлиги йўқ?

Кейинги савол: Сизнингча, сўнгги етти ой ичида (1992 йил май ойидан бери) жумҳурият сиёсий ҳаётида қандай ўзгаришлар кечди, бу ўзгаришлар шахсан Сизнинг сиёсий биографиянгизда қандай акс этди? Ижтимоий мавқеингиз ўзгардими?

Муҳаммад СОЛИХ: 1991 йилда давлат тўғарилиши амалга ошмаганидан сўнг, бизда янги ҳаётга, мустақилликка эришишимизга, аждодларимиз орзу қилган давлат барпо қила олишимизга умид пайдо бўлган эди. Президентлик сайловидан сўнг Ўзбекистон ҳукумати муҳолифатга, хусусан, “Эрк” партиясига қарши тазйикни кучайтирди. Бунга сабаб – “Эрк” президентликка ўз номзодини кўрсатиб, сайлов ҳукумат учун қўтилмаганда ўзининг ҳақиқий имкониятларини намойён қилди – агар Ўзбекистонда демократик сайлов системаси бўлганда, бу партия ғалаба қозонган бўларди. Аммо радио, телевидение, матбуот ва ҳокимият структураларининг барчаси фақат бир номзодни тарғиб қилганлиги, сайлов чоғида турли хил ғирромликлар туфайли у ғалаба қозонолмади. Аммо ҳокимият бу партиянинг сиёсий ва ижтимоий патенциалини ўз вақтида пайқаб, уни “юкори” баҳолади ва “Эрк”га қарши кенг миқёсда идеологик кураш очиб, уни жамият барқарорлигини бузаётганликда айблай бошлади. Партия аъзоларига тазйиқлар қилина бошлади, партиянинг жамғармаси қонунсиз равишда Давлат бюджетига ўтказилиб, Ички ишлар вазирлиги партияга қарашли компьютерни мусодара қилди, сензура “Эрк” газетини том маънода янчиб ташлади.

Ҳокимиятни бунчалик қўрқитиб юборган иккинчи нарса, 1992 йил апрел ойининг охирида “Эрк” ташаббуси билан ташкил топган “Ўзбекистон демократик кучлари Форуми” бўлди.

Бу Ўзбекистондаги мухолиф кучлар тарихидаги биринчи бирлашув эди.

Шундай қилиб, “Эрк” партияси ҳокимият билан очикчасига тўқнаш кела бошлади. Аммо “Эрк” партияси ҳатто шундай мураккаб вазиятда ҳам жумҳурият раҳбарлиги билан мулоқот қилишга интилди, ўртадаги зиддиятни юмшатиш учун турли хил муросаларга борди. Афсуски, ҳокимият партияга нисбатан тазйикни тўхтатмади. Ва ниҳоят, 1992 йилнинг 2 июл куни партия билан ҳукумат ўртасидаги сўнгги мулоқот риштаси узилди: мен мухолифатга ўтказилаётган тазйикларга норозилик сифатида ўзимни Олий Кенгаши депутатлик ваколатимни топиришга мажбур бўлдим.

Буларнинг ҳаммаси партия тақдирига таъсир қилмай қолмади: 1992 йилнинг ёзи биз учун энг қийин давр бўлди. Партия аъзолари ичида лоқайдлик бошланди, кўплар тушкунликка тушдилар. Мен ва партиянинг бошқа раҳбарлари учун бу қутилмаган ҳол эмас эди, биз бунга тайёр эдик. Партия кейинроқ соғлом бўлиши учун эртами, кечми, шундай “касал” билан оғриб олиши лозим эди. Биз зарба ола туриб ҳам, ўз эътиқодимиздан қайтмасликни ўрганишимиз лозим эди, акс ҳолда бизнинг халқ ўртасида обрўйимиз ҳам бўлмас эди. Биз омманинг ҳурматини сақлаб қолиш учун бир неча аъзоларимиздан ҳам айрилишга тайёр эдик, аммо Худога шукр, деярли йўқотишлар бўлмади, мана бугун биз яна оёққа туриб олдик – янги аъзоларни қабул қилмоқдамиз.

Менинг ижтимоий мавқеим ўзгаргани йўқ, депутатлик нишонини эса, ҳозир тақмаганим каби, илгари ҳам ҳеч қачон тақмаганман.

Б.М. *Жумҳуриятдаги сиёсий кучларнинг жойлашишини классик схемада соғ (ўнг), сўл (chap) ва марказ сифатида тасаввур қилиб бўладими? Русияда, масалан, ўнгдагиларни Лигачев ва унинг тарафдорлари, чапдагиларни Елсин, марказни эса Горбачев бошқаради. Марказ сўлга ҳам, соғга ҳам қайшиарди...*

М.С.: Жумҳуриятмизга сиёсий кучларнинг классик схемаси тўғри келмайди. Мен мухолифатни “сўл” сифатида қабул қилолмайман, чунки “сўл” деганда мен доим коммунистларни тушунаман. Худди шу сабабга кўра, ХДП ва “Ватан тарққиёти” каби партияларни ҳам “соғ кучлар” деб ҳисобламайман. Улар – давлат ташкилотларидир.

Ўзбекистонда фақат иккита сиёсий куч мавжуд – бир томонда “Эрк” ва “Бирлик” сиймосидаги муҳолифат, иккинчи томонда эса, юқорида тилга олинган, рўйхатдан ўтган, гўёки сиёсий, аслида эса, давлат ташкилоти бўлган иккита партияни ўз таркибига олувчи ҳукумат. Учинчи куч ҳам мавжуд, бу ҳали сиёсийлашмаган диний гуруҳлардир, улардаги потенциал, афсуски, ҳеч ким томонидан ўрганилмаган. Бу кучлар ўртасида марказ йўқ. Барча майда гуруҳларни, шу жумладан диний гуруҳларни ҳам бирлаштирувчи бундай марказ, балки, муҳолифат ичида ташкил топар. Аммо буларнинг ҳаммаси барча гуруҳларни бирлашишга мажбур қиладиган сиёсий вазиятга боғлиқ. Менимча, ҳар қандай ўзгача фикрловчиларга қарши ҳокимият тазйиқларининг кучаюви натижасида шундай вазият яқинлашиб қолмоқда.

Б.М.: *Президент атрофида қайси шахслар, Сизнингча, катта нуфузга эга? Мен президентга ўз таъсирини ўткази оладиган кучларни кўзда тутаялман?*

М.С.: Афсуски, президентнинг атрофида бирорга нуфузлироқ одамни кўрмаймман. Аммо президентга таъсир ўтказиши мумкин бўлган одамлар оз бўлса ҳам бор: И.Х.Жўрабеков ва икки-учта маслаҳатчилар, холос. Аслида эса жумҳуриятни президентнинг яқка ўзи бошқараяпти.

Б.М.: *Айтайлик, “Эрк”, “Бирлик”, Демократик кучлар Форумини жуда кўп зиёли кишилар тарқ этаётгани учун улар ўзларининг ижтимоий базасини йўқота бошлади. Яъни, бундан кейин оппозиция сиёсий куч сифатида ўз келажagini йўқотди. Бундай вазиятда Сиз ўзининг программангизга қандай ўзгартиришлар киритган бўлардингиз, партиянгиз стратегия ва тактикаси ўзгарадими?*

М.С.: “Эрк” Фаолиятининг бошида бизни қўллаб-қувватлаган зиёлилар бугун ҳам қўллаб-қувватлашмоқда.

Албатта, матбуот, радио, телевидениенинг биз ҳақда мутлақо гапирмаслиги туфайли четдан қараган одамга бизнинг ижтимоий базамиз йўқдай кўринади. Бизнинг базамиз бор ва бу база кун сайин кенгаймоқда. Бунга фақат бизнинг партияга бўлган муҳаббат эмас, балки, ваъда бериб, ваъдасини бажармаётган ҳокимиятнинг ўзи ҳам сабабчи бўлмоқда.

Дастуриமிழда ўзгариш бўлади. Бу ўзгаришлар, асосан, партия тактикаси ва иқтисодий масалаларга тегишли бўлади. Ўзингизга маълумки, “Эрк” илгари сиёсий курашнинг парламент

йўлини танлаган эди. Юзага келган вазият шуни кўрсатаптики, ҳокимиятга таъсир қилишнинг намоён, пикет, митинглардан иборат усулларида мутлақо воз кечган партия ўзини сақлаб қолмайди.

“Эрк” партияси узоқ вақт жумҳуриятдаги барқарорликни қўллаб келди, аммо бу ҳислат ўз қадрини топмади. Аксинча, жумҳуриятдаги барқарорлик ҳукуматнинг жуда катта меҳнати натижаси, деб ҳисоблана бошлади ва бу барқарорлик муҳолифат умид қилганидек, ислохотлар ўтказиш учун эмас, балки, эски тартиб ва дикдангни тиклаш учун хизмат қила бошлади. Партиянинг сезиларли даражада радикаллашганига сабаб ҳам шунда.

Иқтисодий масалаларга келганда эса, биз эътиборни энг аввало: зудлик билан ер ислоҳоти ўтказишга (бунга ерни хусусийлаштириш ҳуқуқи ҳам қиради); ҳақиқий иқтисодий эркинлик яратиш; баҳолар эркинлигини тўхтатиб, уни фақат давлат мулкни хусусийлаштириш билан тенг олиб боришга қаратмоқчимиз.

Б.М.: *Жумҳуриятимиздаги бошқа партия ва ҳаракатлар олдида, хусусан, сизларнинг партиянгиз олдида турган энг муҳим муаммолар нимадан иборат?*

М.С.: Албатта, бошқа кўпчилик каби, бизнинг партиямизга ҳам, энг аввало, тинчлик ва барқарорлик зарур. Зеро, бу нарсаларсиз жумҳуриятда на иқтисодий, на сиёсий ислохот ўтказиб бўлади. Аммо биз тинчликни баҳона қилиб, ҳозиргидай сўз эркинлиги, муҳолифатни бўғишларига қаршимиз. Қайтариб айтаман, барқарорлик фақат жумҳуриятни инқироз жаридан олиб чиқувчи жуда муҳим ислохотлар ўтказиш учун хизмат қилсагина, ўзини оқлайди. Бошқа ҳар қанақа вазиятдаги барқарорлик алдамчидир ва унга ишониб бўлмайди. Демак, тинчлик ва барқарорлик фақат муҳолифатга эмас, балки, ҳокимиятнинг эзгу ниятларига, унинг ўзгача фикрлайдиганларни тинглай олиш иқтидорига боғлиқ.

Б.М.: *Сиёсий қучлар ўртасида тобора чуқурлашаётган зиддиятни бартараф қилиш учун нима қилиш керак? Муҳолифат ўзининг қандай талаблари бажарилгандан сўнг ҳокимият билан муроСага келиши мумкин?*

М.С.: Агар икки томон ҳам астойдил, самимий интилса, исталган пайтда муроСага келиш мумкин. Аммо ҳукумат

томонидан бу ингилишни кўрмаймиз. Аксинча, мухолифатга таъйиқ тобора кучайиб, жамият хавфли жар ёқасига яқинлашиб келаяпти.

Мен сиёсатда доим мулоқот тарафдори бўлганман, бундай позитсиям учун ҳатто “Бирлик” радикаллари мени коммунистлар билан муросасозлик қилаётганликда ҳам айблашди. Аммо ҳар қандай муросанинг ҳам чеки бор. Агар муроса партиямиз принципларига зид келмай, жамиятга фойда келтирса, биз бундай муросани қабул қиламиз. Аммо бундай муросага ҳокимиятнинг мухолифатга нисбатан муросасизлиги ҳалақит беради. Биз ҳатто ҳозир ҳам, юқорида айтилган шартлар билан, муроса қилишга тайёрмиз.

Б.М.: *Тожикистондаги, Қорабоздаги воқеалар зўравонлик, ислом фундаментализми каби муаммоаларни бўрттирмоқда. Бутун регионда қирғинлар бошланиши хавфи туғилаяпти. Партиянгиз жумҳуриятимизнинг “эронлашиш” хавфини бартараф қилиш учун қандай тадбирлар кўрсатаяпти? Бу саволни шунинг учун ҳам бераялманки, жуда кўп жойларда мен “оппозитсиячилар ўзи истаган ёки истамаган ҳолда ҳокимият тепасига ислом фундаменталистларининг келишига шароит яратмоқда” деган фикрларни эшитаялман.*

М.С.: Ўзбекистонда ислом фундаментализми хавф солаётгани ҳақидаги гаплар Фарб мамлакатларидан чиққан ва сўнгра Русия матбуоти илиб олиб, ривожлангирган уйдирмадир. Бизда “Тожикистон руҳи” йўқ ва бу ерда ҳеч қачон “эронлашиш” бўлмайдди. Ижтимоий портлашни ислом томонидан эмас, боя айтганимдай, иқтисодий ва сиёсий томондан кутиш керак. “Бирлик”да радикал қанот пайдо бўлиши – ҳаракат лидерларидан бирининг ижоди маҳсули эмас, аксинча, ҳукуматнинг оппозитсияга нисбатан аёвсизлиги оқибатидир. Агар “Бирлик” ҳаракати емирилиб, унинг бўшаб қолган ўрнини диний гуруҳлар эгалласа, бунга хайрон бўлмаслик керак.

Б.М.: *Президентимиз Каримовнинг ҳиссиётли нутқларини эшитиб, мен ҳам беихтиёр ҳиссиёт билан Ўзбекистонни ўзимиз орзу қилган давлатга айлантириш ҳақидаги гапларига ишона бошлайман. Ўзбекистон Олий Кенгашининг сўнги сессиясида ҳам гап шу ҳақда бормадимми?*

Иккинчи савол: Ўзбекистонни юз йилдан кўпроқ вақт талон-тароғ қилишиди. Бугун эса, тарих чеккасига итқитиб ташлашди.

Сизнингча, кимнинг ёрдами билан биз бу қийинчиликлардан чиқиб оламиз?

Маълумки, ислом банкида 700 миллиард доллар бор, агар баъзи шартларни қабул қилсак, бу маблағнинг катта қисми Ўрта Осиёга ташланиши мумкин.

М.С.: Президентнинг нутқини ҳиссиёт билан эшитманг. Ҳассиёт нон эмас, у билан қорин тўйғазиб бўлмайди. Президентнинг нутқи билан навбатда турган одамларнинг гапи бир-бирига тўғри келмайди. Ҳукумат маҳкам турибди, аммо аҳолининг турмуш даражаси тобора пасайиб бораёпти. Берилаётган ваъдалар туғуни оргидан келажакни кўриб бўлмайди.

Ислом банки ёрдамига келсак, албатта, агар ёрдам эвазига қандайдир идеологик шартлар қўйилмаса, бу ёрдам фақат иқтисодий бўлса... Аммо бизни на Арабистон, на ислом дунёси, на Овруро давлатлари қутқара олади. Ўзимизни фақат ўзимиз қутқара олишимиз мумкин. Бунинг учун бизда табиий ва интеллектуал ресурсларимиз етарли.

1992 Декабр.

МУНДАРИЖА

ЁШЛАРГА БАҒИШЛОВ	3
УКАМГА ХАТ.....	4
КЎЗИ ТИЙРАН ДАРД	6
ОҚ КЎЙЛАКЛАР	12
УЛУҒБЕКНИНГ БАРМОҒИ	14
ИККИ ШОИР ҲАҚИДА БИР ОҒИЗ СЎЗ	18
ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ ҚАҲРАМОННИНГ УЗУҚ-ЮЛУҚ ХАЁЛЛАРИ	23
ХЕМИНГУЭЙ ҲАҚИДА.....	30
ПРОТОТИП СУРАТИГА ЧИЗГИЛАР	36
АДАШГАН ҲАЙКАЛЛАР.....	41
СЕҲРЛИ ҚАЛПОҚ ЭМАС, СЕҲРЛИ СЎЗ	45
“ЎҚИШ КИТОБИ”НИ ЎҚИБ.....	50
ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ.....	54
СОДДАЛИК ЖОЗИБАСИ.....	58
ПОКЛАНАЁТГАН УМИД.....	61
КУТИЛМАГАН САВОЛЛАР.....	74
НУРЛИ ТУЙҒУ.....	75
ДУЛБАРЧИН.....	79

ҚАЙТА ҚУРИШ ЙИЛЛАРИДА ЁЗИЛГАН МАҚОЛАЛАР

ХАВФЛИ МАЙДОН.....	85
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИНИНГ ПЛЕНУМИДАГИ НУТҚ	93
ЭРТАНИ КУТИБ.....	94
ДАШТИ ҚИПЧОҚ КУЙЧИСИ.....	102
НИМА ДЕГАНИДИР ТЎҒРИ ЯШАМОҚ?.....	105
ШАХСЛАР МАМЛАКАТИ.....	114
ҲАҚИҚИЙ ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ.....	124
АЁЛЛАРГА СОҒЛИҚ БЕРИНГ.....	125
ДИЛДАГИ ЎЙЛАР.....	129
РОСТ ҚАЙДА, ЁЛҒОН ҚАЙДА?.....	140
ҚАЙТИШ.....	147
“МУҲАББАТНОМА” ХУСУСИДА.....	149
АКАДЕМИК ЭРКИН ЮСУПОВГА МАКТУБ	151
“СИГИР”НИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?.....	152
ОЧИҚ ХАТГА ЖАВОБ.....	155
“СОФ САНЪАТ” ХУСУСИДА.....	161
ФАРҒОНА ФОЖЕАСИ.....	163
УЙҒОНИШНИНГ ОҒИР ЙЎЛИ.....	166
КОММУНИЗМ ШАҒАҚЛАРИ.....	170

“ЭРК” ПАРТИЯСИНИНГ 2-ҚУРУЛТОЙИДАГИ НУТҚ..... 174

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЁЗИЛГАН МАҚОЛАЛАР

ЎЗБ. ДЕМОКРАТИК КУЧЛАРИ ФОРУМИ МАЖЛИСИДАГИ НУТҚ.....179

ЎЗБ. ДЕМОКРАТИК КУЧЛАРИ ФОРУМИ 2-МАЖЛИСИДАГИ НУТҚ 184

“ГКЧПДАН ЧИҚҚАН ҚАҲРАМОН” МАҚОЛАСИНИ ЎҚИБ 187

М.СОЛИҲ БИЛАН СОЦИОЛОГ Б.МУСАЕВ СУҲБАТИ 191

И Қ Р О Р

(Мақолалар)

Муҳаммад Солиҳ

İ K R A R

(Makaleler)

Muhammed Salih

Тўпловчи: Пирмуҳаммад Холмуҳаммад
Hazırlayan: Pirmuhammed Halmuhammed

Муҳаррир: Камолиддин Йўлдош
Muharrir: Kemaleddin Yoldaş

Тираж: 500 дона
Tiraj: 500 adet

ISBN: 978-605-62880-4-3

Baskı: İhlas Gazetecilik A.Ş.
Merkez Mahallesi, 29 Ekim Caddesi, İhlas Plaza No: 11A/41
Yenibosna – Bahçelievler / İstanbul
Tel: +90 212 454 3000